

ANTIČKE VILE MEDULINSKOG ZALJEVA - GOSPODARSKA I DRUŠTVENA ANALIZA PROSTORA

Džin, Kristina

Doctoral thesis / Disertacija

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:031109>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-19**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Kristina Džin

**ANTIČKE VILE MEDULINSKOG ZALJEVA –
GOSPODARSKA I DRUŠTVENA ANALIZA
PROSTORA**

DOKTORSKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Vlatka Vukelić

Zagreb, 2023.

University of Zagreb

FACULTY OF CROATIAN STUDIES

Kristina Džin

**ANCIENT VILLAS OF MEDULIN
BAY – ECONOMIC AND SOCIAL ANALYSIS
OF SPACE**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Assoc. Prof. Vlatka Vukelić, PhD

Zagreb, 2023.

ŽIVOTOPIS MENTORA

Izv. prof. dr. sc. Vlatka Vukelić, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Vlatka Vukelić (rođ. Bručić) rođena je u Sisku 1979. godine. Maturirala je 1997. Gimnaziji Sisak. Nakon četverogodišnjeg studija povijesti i kroatologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu te obrane diplomskog rada s temom Krupna gospodarstva u Istri u antičko doba diplomirala je 25. listopada 2002. godine (znanstveni i nastavni smjer). Nakon stjecanja diplome pa do 2004. godine radila je kao kustosica u Gradskom muzeju u Sisku. Od 1. srpnja 2004. zaposlena je kao znanstvena novakinja na Odjelu za povijest Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Poslijediplomski doktorski studij upisala je 2006. godine na Odjelu za povijest Hrvatskih studija, na kojem je uspješno položila sve ispite, a 20. prosinca 2011. godine obranila je doktorsku disertaciju pod naslovom Povijest sustavnih arheoloških istraživanja u Sisku od 16. stoljeća do 1941. godine. Početkom 2012. godine unaprijeđena je u zvanje više asistentice. Od samog početka nastavne djelatnosti, okrenuta je ka kolegijima koji obrađuju hrvatsku i svjetsku staru povijest. Kroz svoja istraživanja i nastavu obrađuje i druga razdoblja, vežući se za projektne ili znanstvene aktualnosti. Od 2017. godine intenzivno se posvećuje i obrađivanju znanstveno-istraživačkih tema suvremene hrvatske historiografije.

Od 2007. godine na Odjelu za povijest Hrvatskih studija izvodi nastavu na preddiplomskom i diplomskom studiju iz sljedećih izbornih i obveznih kolegija: Povijest i kultura grčkog i rimskog svijeta, Antički gradovi kontinentalne Hrvatske, Ekonomska slika Istre u antici, Alojzije Stepinac – nadbiskup i totalitarni režimi, Antički putovi i komunikacije, Rimska vojska na tlu Hrvatske, Život antičke obitelji u provinciji, Istraživačka skupina - izvori egipatske, grčke i rimske povijesti, Gospodarska povijest hrvatskoga modernoga društva, Povijest školstva, dok je na Odjelu za kroatologiju izvodila kolegij Hrvatska zaštićena prirodna i kulturna baština. Predavač je i na poslijediplomskom doktorskom studiju povijesti pri Fakultetu hrvatskih studija na kojemu izvodi kolegije: Specijalistička radna grupa: Historiografija, ideologija i kolektivno sjećanje; Radionica: Refleksije povijesnih kontroverzi na hrvatsko društvo 21. stoljeća, Sinopsis, Radionicu: Iz totalitarizma u demokraciju – društveno-povijesni kontekst tranzicije.

Glavno područje znanstvenog zanimanja u prvim godinama znanstvenog i stručnog razvoja bili su joj društvena, gospodarska, vojna, politička i kulturna povijest širega područja grada Siska i Sisačko-moslavačke županije antičkog razdoblja te povijest sjeverozapadne Hrvatske i Istre u antici. Istraživačku djelatnost temelji na arhivskom gradivu pohranjenom u Arheološkom muzeju u Zagrebu, Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, Hrvatskom državnom arhivu u

Zagrebu, Državnom arhivu u Sisku, Konzervatorskom odjelu pri Ministarstvu kulture u Zagrebu i Sisku. Glavninu znanstvenih teza usmjerava na rekognosciranje arheoloških terena te na ubikaciju pojedinih urbanističkih kompleksa. Pri tome koristi interdisciplinarni pristup istraživanja, objedinjujući literarne i materijalne izvore, epigrafiju, kartografiju i novovjekovnu historiografiju. Svladavajući osnovna arheološka znanja, obrađuje i povijest arheoloških istraživanja navedenih područja, upozoravajući na činjenicu kako arhivsko gradivo za to područje nije obrađeno, a nudi mnoge istraživačke mogućnosti. Kompleksnost njezine obrade leži u činjenici nužnog poznavanja više znanstvenih disciplina (povijesti, arheologije, kartografija), u čemu je s godinama usavršavanja postigla vrlo dobre rezultate.

U istraživanju, ali i prezentaciji istraženoga kroz nastavu cilj joj je dobiti širu sliku o romanizaciji i njenoj ostavštini u svim segmentima života južne Panonije, ali i pratiti povijesne procese važne za oblikovanje nacionalnog i političkog identiteta i razvoj hrvatske gospodarske i političke povijesti.

Od 2017. znanstvenica sve više istraživačke pažnje usmjerava suvremenim temama hrvatske historiografije. Tako joj u fokus istraživanja ulaze i događaji i organizacija hrvatskog društva u razdoblju Prvoga svjetskoga rata, potom humanitarne katastrofe i socijalna ugroza u međuratnom razdoblju te šire društvene i političke okolnosti tijekom Drugog svjetskoga rata. Od 2019. aktivno se uključuje u procese istraživanja i senzibilizacije javnosti o posljedicama Domovinskoga rata, poglavito s obzirom na dječje žrtve. Snažan znanstveni interes javio se i za istraživanje komunističkih zločina na području RH, kao prijeka potreba za zdrav razvoj mladog hrvatskog društva i oblikovanje budućih smjernica hrvatske historiografije, a time i primjerenih i činjenično pouzdanih nastavnih kurikuluma. Slijedeći preporuke na koje nas obvezuje europska humanistička civilizacijska baština te odgovarajući dokumenti pravne stečevine EU-a na temelju kojih je u pristupnim pregovorima s EU Hrvatski sabor izglasao „Deklaraciju o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945. - 1990.“ ((NN 76/206), kao i „Rezolucija o važnosti europskog sjećanja za budućnost Europe“ (2019/2819(RSP)) koju je 19. rujna 2019. usvojio Europski parlament, u kojem su i zastupnici Republike Hrvatske od 2013., tj. od punopravnog članstva u Europskoj uniji, Vukelić svojim najnovijim znanstveno-istraživačkim djelovanjem ukazuje na ispunjenje preuzetih obveza: društvu, državi i budućnosti struke.

SAŽETAK

ANTIČKE VILE MEDULINSKOG ZALJEVA – GOSPODARSKA I DRUŠTVENA ANALIZA PROSTORA

Medulinski zaljev je krajnji južni dio istarskog poluotoka i sastavni dio rimske upravno-administrativne cjeline *Venetia et Histria*. Arheološko istraživanje ovog prostora bilo je intenzivno u posljednja dva stoljeća, a gotovo uvijek su se kontekstualizirala istraživanjima Pule i okolice.

U ovom se radu pristupa arheološki sustavno i ciljano isključivo Medulinskom zaljevu kao jedinstvenom prostoru važnom za gospodarstvo i život povezanim s graditeljskim sklopovima rimskih vila, kako gospodarskog tako i maritimnog tipa.

Istraživanjem na terenu kao i istraživanjem dokumentacijske građe doprinosi se novoj valorizaciji prostora priobalja i plodnog zaleđa reinterpetacijom postojećih, ali i interpretacijom novih rezultata istraživanja te njihovim stavljanjem u ispravan i cjelovit historiografski kontekst.

To su omogućila nova sustavna arheološka istraživanja Medulinskog zaljeva provedena od 1984. do 2021. g. uz primjenu standardiziranih arheoloških istraživačko-dokumentacijskih postupaka kao i nedestruktivnih postupaka daljinskog istraživanja provedenih 2018. g.

Smisleno planirana izgradnja objekata u Medulinskom zaljevu u uvjetovanim gospodarsko-političkim trenucima antičke povijesti temelji se na analizi tragova centurijacije pulskog agera. Time se negira tumačenje kako su neki dijelovi arhitektonskih sklopova nastali stihijski kao potpora pulskoj aglomeraciji.

Nova arheološka istraživanja te njihova historiografska interpretacija donose i zanimljivosti o načinu prilagodbe i rimskim antičkim modalitetima gradnje kao i načinu shvaćanja stanovnika koji do sada nisu bili istraživani.

Ovim radom postignut je cilj analizom ukupno šesnaest arheoloških lokaliteta od čega u priobalju (Vižula, Burle, Mukalba, Pomer – sv. Ivan od Izvora, Pomer – rt Munat, Pomer – sv. Andrija, Stupice – Runke, Močila i Školjić, Pineta, Bijeca, Pošesi, Kažela) i na otocima (Ceja, Finera, Levan, Bodulaš) te su arheološki i historiografski interpretirani.

Time bi se bolje razjasnio južni dio antičkog pulskog agera (*Ager Polensis*) i prilike u njemu sve do dolaska Slavena i promjene povijesnih, životnih i društvenih okolnosti. Istražene su okolnosti koje su dovele do ovakve ekspanzije gradnje, pregradnje i prilagodbe od 1. st. pr. Kr. sve do kraja 6. st. u ovom prostoru.

U velikom vremenskom rasponu života od sedam stoljeća na lokalitetima, donose se zaključci o načinima održavanja objekata, promjeni njihove namjene i promjenama potreba stanovništva. Antičko razdoblje se tumači kao univerzalno i vrlo statično u modelima stanovanja, međutim upravo će se na modelu Medulinskog zaljeva prikazati koliko je bilo promjena u jednom stambenom i gospodarskom mikroarealu, uslijed ključnih povijesnih prekretnica.

Ključne riječi: Istra, Pula, *Ager Polensis*, Medulinski zaljev, rimske vile

SUMMARY

ANCIENT VILLAS OF MEDULIN BAY – ECONOMIC AND SOCIAL ANALYSIS OF SPACE

Medulin Bay is the extreme southern part of the Istrian peninsula and an integral part of the Roman administrative unit of *Venetia et Histria*. Archaeological research of this space has been intense in the last two centuries, and has almost always been contextualized with research by Pula and the surrounding area.

This paper approaches the archeologically systematic and targeted exclusively by the Gulf of Medulin as a unique space important for the economy and life associated with the construction assemblies of Roman villas, both of the economic and marine type.

Research in the field as well as research of documentation material contributes to the new valorisation of the coastal and fertile hinterland space by reinterpreting existing ones, but also by interpreting new research results and putting them in the correct and complete historiographical context.

This was made possible by the new systematic archaeological research of the Gulf of Medulin conducted from 1984 to 2021 with the application of standardized archaeological research-documentation procedures as well as non-destructive remote sensing procedures conducted in 2018. g.

The deliberately planned construction of facilities in the Gulf of Medulin in the conditioned economic-political moments of ancient history is based on the analysis of traces of the centuration of the Pula agent. This denies the interpretation of how some parts of the architectural assemblies were created in Stychian in support of the Pula agglomeration.

New archaeological research and their historiographical interpretation also bring interesting things about the way of adaptation and the Roman ancient modalities of construction as well as the way the inhabitants are understood, which have not been researched so far.

This work achieved the goal of analyzing a total of sixteen archaeological sites of which on the coast (Vižula, Burle, Mukalba, Pomer – s. Giovanni di Fontanella, Pomer – c. Munat, Pomer – s.Andrija, Stupice – Runke, Močila and Školjić, Pineta, Bijeca, Pošesi, Kažela) and on the islands (Ceja, Finera, Levan, Bodulaš), and are archaeologically and historiographical interpreted.

This would better clarify the southern part of the ancient Pula ager (*Ager Polensis*) and the opportunities in it until the arrival of the Slavs and the change of historical, life and social circumstances. The circumstances that led to this expansion of construction, remodelling and adaptation from the 1st century BC were investigated until the end of the 6th century in this space.

In a large time, span of seven centuries of life at sites, conclusions are drawn about ways to maintain facilities, changing their purpose, and changing the needs of the population. The ancient period is interpreted as universal and very static in housing models; however, it is on the model of the Gulf of Medulin that it will be shown how much change there has been in one residential and economic micro-areal, due to key historical milestones.

Keywords: Istria, Pula, *Ager Polensis*, Medulin Bay, Roman villas

SADRŽAJ

UVOD	1
I. Metodologija istraživanja	3
I.1. Istraživanja nekad i danas	4
I.2. Rekognosciranje	5
I.3. Topografija	5
I.4. Što je lokalitet i njegova klasifikacija	6
I.4.1. Podjela vila prema vlasništvu	8
I.4.2. Podjela vila prema tipu tlocrta	8
I.4.3. Podjela vila prema položaju	8
I.4.4. Podjela vila prema kronologiji od 1. st. pr. Kr. do 6. st.	9
I.5. Vrste građevina koje susrećemo u Medulinskom zaljevu	9
I.5.1. Pojam maritimne vile	9
I.5.2. Pojam <i>villa rustica</i>	10
I.5.3. Ruralna naselja	11
II. Povijest istraživanja Medulinskog zaljeva	12
II.1. Istraživanje arheološke baštine	12
III. Prostor medulinskog zaljeva u kontekstu rimske povijesti Istre u sklopu	
<i>X. Regio Venetia et Histria</i>	14
III.1. Granica	14
III.2. Povijesni okvir	18
III.2.1. Medulinski zaljev u vrijeme Rimske Republike	18
III.2.2. Medulinski zaljev u Rimskom Carstvu do početka 2. st.	29
III.2.3. Medulinski zaljev u razdoblju adoptivnih careva,	
do tetrarhije (96. – 284. g.)	35
III.2.4. Medulinski zaljev u Rimskom Carstvu od nastupa Dioklecijana	
do pada Zapadnog Rimskog Carstva (284. – 476. g.)	43
III.2.5. Medulinski zaljev od pada Zapadnog Rimskog Carstva do	
dolaska avarsko-slavenskih plemena (476. – 599. g.)	65
IV. Medulinski zaljev pod rimskom vlašću	76
IV.1. Rimska kolonizacija	76

IV.2. Rimska centurijacija	85
IV.3. Prometna povezanost kopnom i morem	94
IV.4. Religijski prostor	98
IV.4.1. Histarska autohtona religija i duhovna kultura u interakciji s etrušćansko-helenističkim elementima	99
IV.4.2. Grčko-rimska religija u Istri i Medulinskom zaljevu	102
IV.4.3. Znakovi prisutnosti orijentalno-religijskih kultova	108
IV.4.4. Kršćanstvo u Istri i Medulinskom zaljevu	112
V. Arhitektonsko uređenje prostora u antičko doba u Medulinskom zaljevu	123
V.1.1. VIŽULA	123
V.1.2. BURLE – nekropola	130
V.1.3. MUKALBA	133
V.1.4. POMER – SV. IVAN OD IZVORA	135
V.1.5. POMER – RT MUNAT	139
V.1.6. POMER – SV. ANDRIJA	147
V.1.7. STUPICE / UVALA RUNKE	147
V.1.8. MOČILA i ŠKOLJIĆ	149
V.1.9. CEJA	152
V.1.10. FINERA	153
V. 1.11. LEVAN	155
V.1.12. BODULAŠ	156
V.1.13. PINETA	158
V.1.14. BIJECA	160
V.1.15. POŠESI	164
V.1.16. KAŽELA	167
V.2. Stanje istraženosti lokaliteta u Medulinskom zaljevu	169
VI. Tragovi centurijacije u plodnom zaleđu	173
VII. Gospodarske prilike Medulinskog zaljeva u antici s obzirom na arheološku analizu utvrđenog arhitektonskog sadržaja	176
VII.1. Hortikultura	177
VII.2. Arborikultura	178
VII.3. Vinogradarstvo i maslinarstvo	179
VII.4. Vodospreme i spremišta	181
VII.4.1. Opskrba vodom	182

VII.4.2. Skladišta	182
VII.5. Prerada poljoprivrednih proizvoda	183
VII.5.1. Prerada grožđa i maslina	184
VII.6. Stočarstvo, ribarstvo i solane	187
VII.6.1. Ribolov	188
VII.6.2. Solane	189
VII.7. Prirodni resursi: šume i kamen	190
VII.7.1. Kamenolomi	190
VII.8. Industrijska postrojenja	191
VII.8.1. Keramika	191
VII.9. Promet	193
VII.9.1. Cestovni promet	193
VII.9.2. Pomorski promet	194
VIII. Zaključak	196
IX. Kratice, izvori i literatura	205
IX.1. Kratice	205
IX.2. Izvori	208
IX.3. Literatura	211
X. Tablice, karte i ilustracije	236
X.1. Tablice	236
X.2. Karte	236
X.3. Ilustracije	236
XI. Životopis	239

UVOD

Medulinski zaljev, kao krajnji južni dio istarskog poluotoka odnosno rimske upravno-administrativne cjeline *Venetia et Histria*, obiluje arheološkim ostacima iz antičkog vremena. Arheološko istraživanje ovog prostora je u posljednja dva stoljeća bilo intenzivno. Ta istraživanja do sada bila su uvijek u sklopu istraživanja Pule i okolice te se do sada nitko nije arheološki sustavno i fokusirano posvetio isključivo Medulinskom zaljevu kao jedinstvenom prostoru.

Kako se ovom disertacijom Medulinskome zaljevu pristupa upravo na navedenoj razini, ista predstavlja novu valorizaciju ovog prostora. No, ovdje nije riječ samo o promjeni narativa ili percepcije, već o razumijevanju do sada pogrešno interpretiranih arheoloških ostataka te njihovom stavljanju u ispravan i cjelovit historiografski kontekst. To su prije svega omogućila nova sustavna arheološka istraživanja Medulinskog zaljeva.

Do sada se uvijek tumačilo kako su neki dijelovi nastajali stihijski kao potpora pulskoj aglomeraciji, ali istraživanja su dokazala kako je ta teza pogrešna, jer je prema novim arheološkim nalazima vidljivo kako su ti objekti nastali smislenim planiranjem, uvjetovanim gospodarskim prilikama u povijesnom trenutku. Nova arheološka istraživanja te njihova historiografska interpretacija donose i zanimljivosti o načinu prilagodbe i rimskim antičkim modalitetima gradnje kao i načinu shvaćanja stanovnika koji do sada nisu bili istraživani.

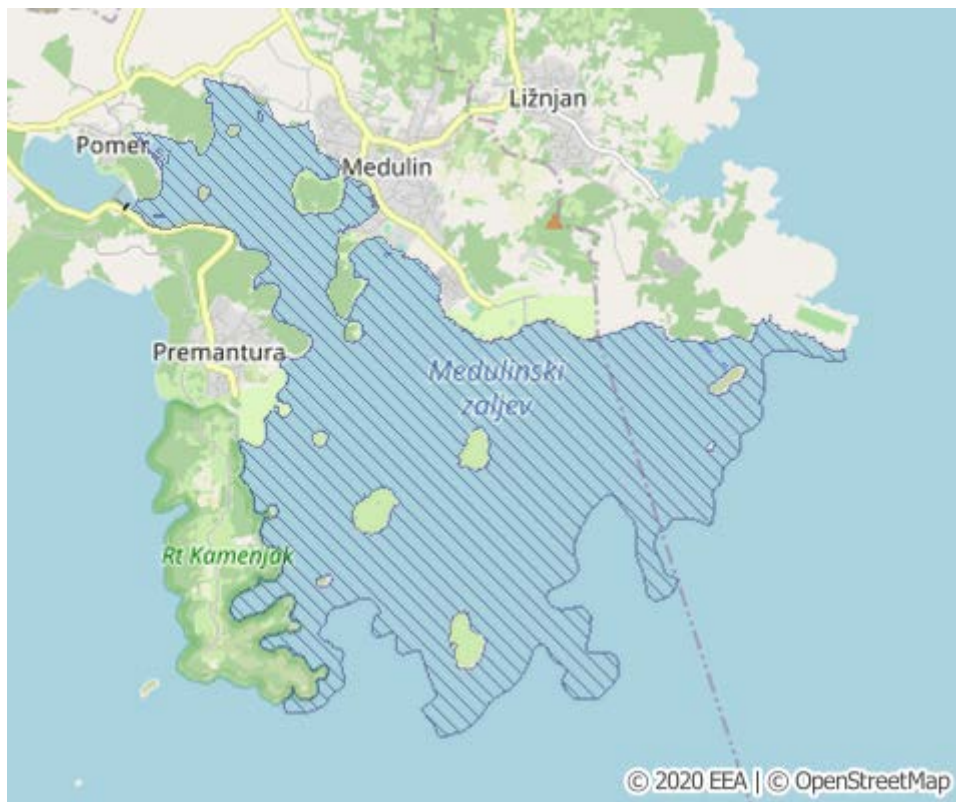
Budući da je autorica do sada obavljala najrecentnija istraživanja ovoga prostora,¹ to je rezultiralo stvaranjem cjelovite slike o ovom prostoru, s naglaskom na društveno-gospodarski segment.

¹ Od 1994. g. do danas autorica je u kontinuitetu istraživala područje Medulinskog zaljeva, osobito lokalitete Burle, Vižula, Biskupija i Pomer. O tome su objavljeni znanstveni radovi: DŽIN 1995; GIRARDI JURKIĆ – DŽIN 2003; DŽIN – GIRARDI JURKIĆ – BULIĆ 2008; DŽIN 2008; DŽIN 2011; DŽIN 2011a; DŽIN 2013; DŽIN – MIHOLJEK 2016.; DŽIN – MIHOLJEK 2019; DONEUS, MIHOLJEK – DŽIN 2020. Uz njih postoje i neobjavljena izvješća na znanstvenim skupovima: Bartolić Sirotić, Klaudija; Paić, Aleksandra; Zejnilhodžić, Elvin; Džin, Kristina; Miholjek, Igor; Vodička Miholjek, Kristina; Dugonjić, Pavle; Zmaić Kralj, Vesna, Archaeological Park Vižula – innovation, synergy, sustainability//2019.; Džin, Kristina, Archaeological site Vižula near Medulin, Istria, Croatia – Excavation and new archaeological approach//2019.; Džin, Kristina, Vižula – villa or palace//2019; Džin, Kristina, Vižula – villa o palazzo in rapporto con le ville di Baia di Medolino//2019.; Postoji veliki broj popularnih radova, novinskih članaka i dokumentarno-znanstvenih filmova od kojih su najrecentniji: Jurić Rukavina, Vesna; Džin, Kristina; Miholjek, Igor; Tajna Vižule// Tajna Vižule/2019.; Dollar, Lina; Radetić, Katarina; Džin, Kristina; Miholjek, Igor; suradnici na projektu AP Vižula Stvaranje Arheološkog parka Vižula// Stvaranje Arheološkog parka Vižula/2019.; Džin Kristina, Medulinski zaljev u životu Rimljana, Tu su boravili rimski aristokrati i carevi, u Medinfo (Glasnik općine Medulin), No3, prosinac 2022., str. 14.-15.

Cilj ovog rada je analizirati brojne arheološke artefakte u Medulinskom zaljevu te ih historiografski interpretirati s obzirom na ukupnost antičkog gospodarskog sustava. Time bi se bolje osvijetlio južni dio antičkog pulskog agera i prilike u njemu sve do dolaska Slavena i promjene povijesnih, životnih i društvenih okolnosti. S time u vezi istražiti će se uvjeti i tzv. „trigери“ koji su doveli do ovakve ekspanzije gradnje u Medulinskom zaljevu antičkog razdoblja. Potom će se napraviti detaljna analiza na koji način se ta gradnja s pregradnjama i prilagodbama održavala od 1. st. pr. Kr. sve do kraja 6. st. Budući da je odabran veliki vremenski raspon od osam stoljeća, on omogućuje strukturno zaključivanje o načinima održavanja objekata, promjeni njihove namjene i promjenama potreba stanovništva. Često se vrlo pogrešno antičko razdoblje tumači kao univerzalno i vrlo statično u modelima stanovanja, međutim upravo će se na modelu Medulinskog zaljeva prikazati koliko je bilo promjena u jednom stambenom mikroarealu uslijed ključnih povijesnih prekretnica.

I. Metodologija istraživanja

Metodologija istraživanja temeljila se na komparativno arheološko-historiografskim modelima. U prvoj fazi istraživanje se temeljilo na prikupljanju podataka o predmetnim izvorima i arheološkoj građi sakupljenoj u arheološkim istraživanjima te na literaturu o arheološkim istraživanjima razmatranog prostora (vidi kartu 1).

Karta 1. Prostor Medulinskog zaljeva

Potom se prešlo na fazu analize pronađenih artefakata, njihovoj cjelovitoj obradi i dataciji. U trećoj fazi analizirani su ukupni i raznoliki pristupi, od sistematizacije i analize bibliografske arhivske i kartografske građe. U toj fazi pristupilo se izradi karata prema dobivenim podacima iz izvora. U narednoj fazi dobiveni podaci uspoređeni su s onima iz okolice Medulinskog zaljeva te se pristupilo analitičko-sintetskim razmatranjima o političko-statusnim, gospodarskim i kulturno-religijskim temama. Zadnja faza uključivala je uklapanje dobivenih podataka u širi okvir povijesne slike razmatranog prostora, Rimskog i Istočnorimskog Carstva, te kasnoantičkog vremena.

Slika 1. Pogled na Medulinski zaljev

I.1. Istraživanja nekad i danas

Arheologija i arheološke metode istraživanja

Arheolozi na znanstveni način prikupljaju, analiziraju i čuvaju materijalne ostatke prošlosti. Prikupljaju se svi ostaci koji proizlaze iz ljudske aktivnosti jer arheologija i znanost obuhvaćaju sve što je stvorio čovjek. Cilj arheologije je rekonstrukcija načina života skupine ljudi koji su svojim djelovanjem stvorili arheološku baštinu.²

Razvojem znanosti mijenja se i arheološka metodologija prikupljanja podataka, ali arheološko iskapanje nezamjenjiva je metoda prikupljanja podataka kako na kopnu tako i pod vodom. Suvremene tehnologije u izradi dokumentacije pomažu objedinjavanju podataka prikupljenih terenskim arheološkim istraživanjem i iskapanjem.

Arheološke metode koje prethode arheološkom iskapanju:

- Površinski pregled lokaliteta: preispitivanje lokalnog stanovništva o slučajnim nalazima prilikom poljoprivrednih, šumskih i građevinskih aktivnosti; analiza zapisa i pregled terena, analiza izgleda krajolika, toponomastika, rekognosciranje za potrebe novih projekata.³ Istraživanje kod lokalnog stanovništva o usmenoj predaji o lokalitetu, o slučajnim nalazima prilikom poljoprivrednih, šumskih i građevinskih aktivnosti, nakon koje slijedi analiza prikupljenih zapisa. Izlazi se na pregled terena, analizira se izgled krajolika, toponomastika te rekognosciranje za potrebe novih projekata.⁴

² MAJSTOROVIĆ 2007, 104.

³ ČUČKOVIĆ 2012, 248.

⁴ ČUČKOVIĆ 2012, 248.

- Suvremene tehnologije omogućavaju dublji površinski pregled: geofizičke metode (Ground Penetrating Radar) i elektrofizički pregled terena; ali i daljinska istraživanja poput fotografija snimanih različitim vrstama senzora iz zraka, satelitske fotografije, snimke laserskom tehnologijom sa zemlje i zraka, ALS/ALB Airborne Laser Scanning/Airborne Laser Bathymetry, i LiDAR (Light Detection and Ranging).⁵

I.2. Rekognosciranje

Rekognosciranje terena u arheologiji obuhvaća ciljani pregled terena, najčešće vizualnom metodom, hodanjem radi utvrđivanja mogućih novih tragova i lokaliteta. Često se provjerava stanje i u arheološkoj dokumentaciji već znanih nalazišta.⁶ Ujedno se po potrebi vrši i arheološka reambulacija tj. nadopunjavanje i ispravljanje karata i katastarskih planova na terenu, dopunskom izmjerom i nadopunom zapažanja na temelju prijašnjih izmjera numeričkom, elektronskom, aerofotogrametrijskom, fotogrametrijskom ili grafičkom metodom, a odnosi se samo na promjene na terenu uvjetovane ljudskim djelovanjem.⁷

U istraživanjima lokaliteta na području Medulinskog zaljeva primijenjene su sve arheološke metode. Nažalost, nije moguće istražiti sve arheološke lokalitete niti ih spasiti od devastacije. Više o tome bit će navedeno u izlaganju o svakom pojedinom lokalitetu.

I.3. Topografija

Medulinski zaljev proteže na jugu Istre, od istočne obale poluotoka Premantura do južne obale poluotoka Marlera, od otvorenog mora dijele ga otoci Finera, Šekovac, Trumbuja, Ceja, Bodulaš, Levan i Levanić te obuhvaća područje vodene površine od 2175,47 ha.⁸ Poluotok Kašteja zaljev dijeli na dva dijela, a u zapadnom dijelu, zaštićenijem od vjetrova nalaze se otočići Pomerski i Premanturski školjić.

Medulinski zaljev čini jedan jedinstveni sklop koji je, iako dio šireg područja pulskog agera, ipak funkcionirao kao poseban mikroprostor i zbog toga se može promatrati odvojen od cjeline

⁵ Vidi više o suvremenim tehnologijama u: DONEUS, MANDLBURGER, DONEUS 2020.

⁶ Rekognosciranje. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=68663>> pristupljeno 9. 8. 2023.

⁷ Reambulacija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52112>> pristupljeno 9. 8. 2023.

⁸ <https://eunis.eea.europa.eu/sites/HR3000173> (pristupljeno 1. 8. 2023.)

agera. Linija prostora je širine 6 km i duljine 8 km⁹ i iznosi 74 km razvedene obale, od rta Kamenjak (*Promontorium Pollaticum*) na zapadu, do rta Marlera na jugoistoku istarskog poluotoka. Vanjski otvoreni dio omeđen je sedam otočića čime se osigurava ulaz u cijeli zaljev i čini ga vrlo zaštićenim i pogodnim za život od antike do danas. Toponimi nas upućuju na postojanje izvora pitke vode u zaljevu, no nema ostataka voda tekućica. Razvijene su naslage neuslojenog pijeska koji prekrivaju kredne ili paleogenske naslage. Debljina naslaga je varijabilna, a doseže do 6 m. U dijelovima je pijesak pomiješan sa zemljom crvenicom, što osigurava plodnost tla za uzgoj poljoprivrednih kultura.¹⁰

Zaljev je u unutarnjem dijelu zbog male i umjerene dubine pogodno sidrište za manje brodove. Vanjski dio zaljeva neugodan je za plovidbu za južnih vjetrova, dok je bura u cijelom zaljevu dugotrajna, jaka i nepovoljna za plovidbu. Zbog niskih i loše vidljivih otoka uplovljavanje je nezgodno za lošeg vremena i smanjene vidljivosti.¹¹

I.4. Što je lokalitet i njegova klasifikacija: vila ili moguća vila

Ovaj rad u svojem istraživanju usredotočen je na rimske vile jer su one specifične za ovaj prostor. Nalazi rimskih vila na prostoru Medulinskog zaljeva su brojni. One su najbolji pokazatelj rimske svakodnevice.

Pojam „rimska vila“ ne smije se generalizirati u pravom smislu pojma.¹² Izvorno je nastala od urbanog italčkog *domusa* tako da je u njoj objedinjena graditeljska tradicija i luksuz podrijetlom iz helenističke arhitekture. Redovito su koncipirane i građene uklopljene u krajolik na izabranim lokacijama, u uvalama, padinama i obroncima uz dobru komunikacijsku povezanost kopnenim i vodenim pravcima. S obzirom na ishodište Rimske države, logično je i izvorište arhitekture povezano s mediteranskim nasljeđem i tradicionalnom mediteranskom kućom s atrijem u kojoj je središnje dvorište koncipirano kao *atrium dipluvium* s bazenom za skupljanje kišnice s krovova. Voda je važan životni element u toploj mediteranskoj klimi. U prvotnim jednostavnim građevinskim sklopovima vila oko središnjeg dvorišta redale su se stambene prostorije i prostorije za obavljanje određenih djelatnosti prema kojima je imanje bilo usmjereno. Također, gradile su se i vile poput ratarskih kuća s prostorijama grupiranim u nizu.

⁹ PU 6067., 14.

¹⁰ Geološka građa područja Istarske županije. PU 6067., 16.

¹¹ https://peljar.cvs.hr/show_place_info.php?id=292&type= (pristupljeno 2. 8. 2023.)

¹² *Rimsku vilu možemo definirati kao raskošnu, ladanjsku kuću sagrađenu za više slojeve društva* kako to određuje MULLER, WOGEL 1999, 227.

U svakom slučaju, u arhitektonskom smislu, vile kao vrsta građevine nastaju u 3. i 2. st. pr. Kr. te imaju svoj razvoj prema funkciji koju su imale s obzirom na vlasnika i funkciju koju joj je on namijenio u sklopu imanja na kojemu se nalazila.

Kad analiziramo nastanak rimskih vila u Histriji, tj. na području pulskog agera, ne smijemo zanemariti i vrijeme njihove graditeljske ekspanzije na koju je utjecala Augustova jednostavnost koja je nastala kao reakcija na ekscese njegovih prethodnika, poput diktatora Sule u kasnim 80-im g. pr. Kr. kad je bilo vrijeme umnažanja bogatstva, posebno za njegove istomišljenike.¹³ Naime, upravo je Augustovo vrijeme doprinijelo velikoj i brznoj izgradnji kolonije Pole kao i velikom graditeljskom zamahu na području cijelog agera i formiranju novih građevinskih sklopova poput vila, vicusa i pagusa u ageru s ciljem gospodarskog rasta čitavog područja.

Vile stambenog ili proizvodnog tipa moguće je podijeliti na različite načine: prema Plinijevoj podjeli, prema vlasništvu, tipu tlocrta, prema položaju i prema kronologiji.

Plinije Stariji¹⁴ podijelio je rimske vile na dva tipa:

1. *villa urbana*, provincijska rezidencija udaljena samo dan-dva od Rima ili nekog drugog grada; u njoj može živjeti vlasnik sa svojom obitelji, stoga nalikuje na bogati *domus* patricija u gradu.
2. *villa rustica*, poljoprivredno gospodarstvo na kojem su trajno živjeli oslobođenici i robovi – radna snaga, a bila je sezonski nastanjena. Osim stambenog prostora postojao je i prostor za skladištenje i preradu proizvoda.
3. latifundija¹⁵ je sustav zgrada – proizvodni pogon za preradu poljoprivrednih proizvoda; u sustavu zgrada važna su skladišta u kojima se proizvodi pripremaju za transport na tržište. Stambena zgrada opremljena je prostorom za stanovanje, uredom i svetištem.

¹³ Plutarh izvještava da je *Lucius Lucullus*, suradnik rimskog diktatora Sule, posjedovao luksuznu vilu na selu u području *Tusculuma*, gdje je imao otvorene dvorane za bankete i portike u kojima su zabave trajale cijelu noć. BEGOVIĆ, SCHRUNK 2003, 95.-96.

¹⁴ *Pliny, Epist.* 2.17. i 5.16.

¹⁵ Plinije ne spominje sustav latifundija.

I.4.1. Podjela vila prema vlasništvu:

- vlasnik je vojnik mali zemljoposjednik (veteran)¹⁶ koji gradi jednostavnu vilu – *villa rustica*¹⁷
- visoko administrativno pozicionirani pojedinci¹⁸ grade vile rezidencijalnog tipa složenog sadržaja koje ujedno imaju i kontrolu nad krajolikom¹⁹
- vile rimske aristokracije i senatorskih obitelji²⁰
- carski posjedi²¹.

I.4.2. Podjela vila prema tipu tlocrta:

- vile s unutarnjim dvorištem,
- vile sa središnjim hodnikom²²
- peristilne vile – označuje ih redanje prostorija oko peristila (jednog ili više)
- portikatne vile – karakterizira ih redanje prostorija uz liniju portika
- vrlo luksuzne vile često su kombinacija tipova peristilne i portikatne vile – često su to maritimne vile.

I.4.3. Podjela vila prema položaju:

- *villa urbana* – vile u urbanim središtima
- *villa suburbana* – vile građene u blizini gradova
- *villa rustica* – jednostavni tipovi vila prvenstveno namijenjeni poljoprivrednoj proizvodnji

¹⁶ Nakon dvadeset godina vojne službe, vojnicima – veteranima se kao nagrada davala zemlja. Veteranima je dodijeljena zemlja na novoosvojenim područjima nakon prestanka vojne službe, gotovo uvijek s ciljem provođenja romanizacije novoosvojenih područja. MATIJAŠIĆ 1998, 52.

¹⁷ Vile tipa *villa rustica* gradile su se i na velikim posjedima za preradu i pohranu pojedinih vrsta stočarskih i poljoprivrednih proizvoda ZANINOVIĆ 1991, 71–89. i ZANINOVIĆ 1994, 147–153. kao npr. sektor D na Vižuli.

¹⁸ Obično je gradila rimska elita; u 1. st. politička ekspanzija dosegla je vrhunac; novčana aktivnost temeljila se na vojnoj pobjedi, porezu, trgovini i različitim ugovornim odnosima.

¹⁹ TORRENATO 2001, 28.

²⁰ Izvorno su prvi vlasnici zemljišta i investitori pripadnici kasno republikanskih obitelji koji su po ratnim osvajanjima podijelili najplodnije terene; potom za Augusta i Tiberija poduzetnici – članovi Senata koji su stekli bogatstvo poljoprivredom i trgovinom posjeduju i vlastite brodove za prijevoz do 300 amfora po plovilu (zakon iz 218. g. pr. Kr.); kao bliski suradnici julijevsko-klaudijevske dinastije imaju monopol nad opskrbom vojske; a zbog svojeg bogatstva grade raskošne arhitektonske sklopove. BEGOVIĆ, SCHRUNK 1999. – 2000., 436.

²¹ Carski posjedi poznati su na području Istre; iznimno luksuzne vile s arhitekturom – uzorom drugim gradnjama; gradnja u lokalnom kamenu, dekorativni elementi: podovi, skulpture, ukrasi su import. Tako je Vižula vjerojatno bila carska vila Vižula kako ju određuje GNIRS 1908, 2. te DŽIN 1995, 73 – 78.

²² Opisuje ih THOMAS 1964. Uz njih i Banjole nedaleko zapadno od Medulinskog zaljeva primjer je vile sa središnjim hodnikom u GNIRS 1915.

- vile uz obalu mora – dijele se na:
 - priobalne vile
 - maritimne vile.²³

I.4.4. Podjela vila prema kronologiji od 1. st. pr. Kr. do 6. st.²⁴:

- vile kasne Republike,
- rano carske vile,²⁵
- kasnoantičke vile.²⁶

Ova višestruka podjela vila pomaže kako bi se lakše raspoznali ostaci brojnih arhitektonskih objekata u agerima urbanih područja. S obzirom na brojnost arhitektonskih ostataka u pulskom ageru, potrebno je razlučiti koje vrste objekata susrećemo na ovom području.

I.5. Vrste građevina koje susrećemo u Medulinskom zaljevu

U odabranom zaljevu, koji je na krajnjem jugu istarskog poluotoka, a pripadao je pulskom ageru nalazi su pokazali postojanje ruralnih naselja, *ville rustice* i maritimne vile. Zbog toga je potrebno detaljnije opisati izgleda ovih objekata.

I.5.1. Pojam maritimne vile

Pojam maritimna vila uveli su u opisivanje arheoloških nalazišta A. Boethius i J.B. Ward Perkins²⁷ te A. Mc Kay²⁸, koristeći taj pojam za najluksuznije rimske vile ranog Carstva. Studija Xaviera Lafona²⁹ odredila je fenomenologiju maritimne u kategoriju uzmorske vile. Razvijaju se krajem Republike i posebna su kategorija najrazvijenijih i najluksuznijih uzmorskih vila. Autor navodi „vile u čijim sobama se čuje šum valova“ i „pojedini arhitektonski sklopovi tih vila kao da plešu iznad mora.“

²³ LAFON 2001, 3-4.

²⁴ TORRENATO 2001, 18 – 19. navodi da ova kronološka podjela organizaciono odgovara ekstrovertiranim i introvertiranim vilama; dijeli ih još i na vile kompaktnoga simetričnog tlocrta (rane vile i *ville rustiche*, kasnoantičke vile), razvedenog nesimetričnog tlocrta (u doba *pax romana*). U BEGOVIĆ, SCHRUNK 1999.-2000, navodi se da je vila u Verigama upravo po toj klasifikaciji „razvedenog asimetričnog tlocrta“.

²⁵ Potrebno je izdvojiti vile građene u razdoblju *pax romana* (27. g. pr. Kr. – 167. g. posl. Kr.)

²⁶ Kasnoantičke vile iz Kasiodorova opisa kasnije utječu na razvoj *castelluma*.

²⁷ BOËTHIUS, WARD-PERKINS 1970.

²⁸ MC KAY 1995.

²⁹ LAFON 2001, 164. smatra maritimnim samo one s dominantnom arhitekturom na morskoj obali uključujući i komplekse na stijeni poput Tiberijeve vile – vile Jovis na Capriju dok su ostale *ville litoralis*.

Maritimne vile su statusni elitni projekti te su strogo odijeljeni od proizvodnih područja. Arhitektura je otvorena prema krajoliku koristeći sve njegove prednosti. Medulinski zaljev ima sličnosti s tirenskom obalom, stoga je pogodan za takve projekte. Političke mijene kasne Republike uzrokuju krajobrazne i demografske promijene te stvaranje novog urbaniteta. Sjedište vlasnika tj. njegovog imanja postaje vila na najboljem položaju u zaštićenoj uvali ili na poluotoku sa širokim vizurama prema moru, a razvoj se nije dogodio do ekonomskog razvoja Istre kada financijsku inicijativu preuzima senatorska elita. Međusobno su udaljene jedan dan laganog puta (4 – 5 nm)³⁰.

Poljoprivredna proizvodnja u Istri (vino i maslinovo ulje) u 1. st. bila je izuzetno intenzivna. Pojedine obitelji poduprte carskom politikom i opskrbom vojske kao i pomorskom trgovinom dolaze do bogatstva, a uz poljoprivrednu proizvodnju jačaju kamenolomi i keramičarsko-opekarska proizvodnja. Kao socio-ekonomski pokazatelj napretka grade se luksuzne maritimne vile³¹ kojima se iskazuje moć i bogatstvo vlasnika i njegove obitelji. Scenografski su sagrađene prvenstveno da zadive posjetitelje s mora, a potom da pruže udobnost vlasnicima, stanovnicima i gostima. Maritimne vile zauzimaju velike površine uz more (područja poluotoka i zaštićenih uvala) i središte su velikih zemljišnih posjeda na kojima se obično nalazi još niz manjih vila.³² U Medulinskom zaljevu kao maritмна vila određena je vila na Vižuli jer je u usporedbi s nizom arhitektonskih sklopova na zapadnoj istarskoj obali uočen niz karakteristika koje ju smiješaju u taj tip.³³

I.5.2. Pojam *villa rustica*

Na državnom zemljištu, pojavom razvijenih imanja, nastao je tip ruralnog naselja – ladanjska vila – *villa rustica*.³⁴ Na našem području, pod ovim pojmom podrazumijeva se seosko imanje s poljoprivrednim dobrom na kojoj je formirana *familia rustica* u kojoj za gospodara trajno živi i radi radna snaga, robovi ili najamnici, a na čelu je *villicus/villica* koji se u ime vlasnika brine za gospodarstvo.³⁵ One predstavljaju kompleksne proizvodne jedinice koje osim zemlje i proizvodnog pogona imaju skladišta za alat i pribor, staje za zaprežnu stoku, kovačnice,

³⁰ BEGOVIĆ, SCHRUNK 2003, 100.

³¹ U Medulinskom zaljevu sagrađene su dvije maritimne vile: Vižula i Pomer.

³² BEGOVIĆ, SCHRUNK 2004, 90.

³³ BEGOVIĆ, SCHRUNK, 2003, 103.

³⁴ U Rimu Krajem Republike postoje kompleksi - *villa*, a postoji i termin *villa urbana* što podrazumijeva građevinski sklop stambene i poslovne namjene. *Villa rustica* - terminološka i sadržajna suprotnost.

³⁵ SANADER 1995, 170.

alatnice, skladišta. Ovaj oblik vile uz gospodarsko ima i ladanjsko značenje jer vlasnik u njoj boravi i tijekom godine, u vrijeme povoljnih klimatskih uvjeta, a ne samo kada se ubire ljetina prerađuje i skladišti. Iz toga proizlazi da ima jedan viši standard stanovanja u odnosu na *insulu* i *domus* koje su vlasnici posjedovali u gradu. Urbanitet i prostorno planiranje u gradu, bez obzira na bogatstvo, nisu mogli zadovoljiti sve komforne elemente koje je vlasnik potraživao te iz tih razloga ponekad, vlasnik investira u ladanje – ladanjsku kuću višeg komfornog i reprezentativnog standarda. Na seoskom imanju vlasnik je mogao izabrati poziciju, artikulirati prostranost i volumen svog izdvojenog zdanja.³⁶

I.5.3. Ruralna naselja

Pagus i *vicus* u rimskoj terminologiji jesu ruralna naselja. *Pagus* predstavlja selo, dok je *vicus* zaselak odnosno dio pagusa. Pagani su stanovnici pagusa i u suštini su suprotnost pojmu urbanog.³⁷ Rimsko selo kao aglomeracija ruralnog karaktera koje u sebi sadrži *pagus* i *vicus* nije u suštini dovoljno istraženo, stoga nemamo dovoljno podataka o životu i funkcioniranju na području Istre.³⁸ Pagusi i vicusi, određeni centurijacijom i ucrtani u katastar imali su kamene oznake koje su uređivale zemljišne odnose. Pravni položaj ruralnih naselja je određen cenzusom i porezom kroz cijelo Carstvo te su imala položaj niže administrativne jedinice od grada kojemu su bile podređene.³⁹ Do sada nisu nađeni izvori koji bi potvrđivali postojanje *pagusa* ili *vicusa* u Medulinskom zaljevu u razmatranom razdoblju.

³⁶ SUIĆ 2003, 325.-327.

³⁷ SUIĆ 2003, 56.

³⁸ CAMBI 2002, 61. Ne postoji dovoljno podataka niti o odnosu *villae rusticae*, postajama, *vicusima* i *pagusima* jer njihove odnose mogu otkriti tek nova interdisciplinarna istraživanja.

³⁹ Vidi više u: ZACCARIA 1994, 309.-327.

Poluotok Vižula ima „povijest dugog trajanja“ od neolitika⁴⁴ do antičkog i kasnoantičkog razdoblja⁴⁵ te predstavlja jedini arheološki lokalitet u Medulinskom zaljevu koji je sustavno istraživao. Na lokalitetu Burle⁴⁶ nalazi se antička i kasnoantička nekropola koja je djelomično zaštitno istražena, a smještena je na prevlaci koja spaja poluotok Vižulu i kopno. Ako krenemo na istok poluotoka Vižula antički i kasnoantički lokaliteti na kopnu su evidentirani ali nisu istraživani poput: rimskog bunara i arhitekture u Brajdinama, ostaci rimskog mola i arhitekture na Štraminjonima, antički zidovi i vodosprema na poluotoku Kašteja, *villa rustica* i uljara u Peskjera Bijeci, *villa rustica* i bunar na lokaciji Pošesi, *villa rustica* Kažela, antički objekti na otočićima Finera i Bodulaš.⁴⁷ Podvodni arheološki lokalitet sustavno istraživao je Bijeca.⁴⁸ Zapadno od Vižule proteže se niz lokaliteta – *villa rustica* ili *marittima* s arhitekturom na obali i pod vodom: Burle Mukalba,⁴⁹ Sv. Ivan – Biskupija,⁵⁰ Pomer,⁵¹ uvala Močila i Škokovica⁵². Uz poznate lokalitete u ranom kršćanstvu nastaju groblja i sakralni objekti poput antičke vile u Pomeru i crkve sv. Andrije, a u uvali Funtana crkva sv. Ivana s ekstenzijom na naziv područja Biskupija.⁵³ Spomenimo rimski kompleks na poluotoku Vižula s nekropolom – groblje Burle i crkvu sv. Lucije⁵⁴ u blizini, a tu su i neistražen rimski objekt na Borbulanu i crkva sv. Petra s nalazom ranokršćanske zidane grobnice.⁵⁵ Na otočićima medulinskog arhipelaga također su uočeni mogući ranokršćanski objekti uz antičku ruralnu građevinu na otoku Bodulaš.⁵⁶

⁴⁴ BAČIĆ 1969; CODACCI 2004; BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2012.

⁴⁵ Vidi više u: GIRARDI JURKIĆ 2009; DŽIN 2000; DŽIN, GIRARDI JURKIĆ, BULIĆ 2008; DŽIN, MIHOLJEK 2016.

⁴⁶ Vidi više u: DŽIN 2000; GIRARDI JURKIĆ, DŽIN 2003; DŽIN, GIRARDI JURKIĆ, BULIĆ 2008.

⁴⁷ Vidi više u: JURKIĆ-GIRARDI 1980. – 1981.; BULIĆ 2020.

⁴⁸ Vidi više u: KONCANI UHAČ 2020.

⁴⁹ Vidi više u: JURKIĆ-GIRARDI 1980. – 1981.; BULIĆ 2020.

⁵⁰ Vidi više u: JURKIĆ-GIRARDI 1979. – 1980.; MUSTAČ 2016.

⁵¹ Vidi više u: JURKIĆ-GIRARDI 1979. – 1980.; DŽIN 2008.; DŽIN 2011.; KONCANI UHAČ 2008.

⁵² Vidi više u: JURKIĆ-GIRARDI 1978. – 1979.; DŽIN 2013.

⁵³ JURKIĆ-GIRARDI 1979. – 1980.

⁵⁴ Vidi više: JURKIĆ-GIRARDI 1980. – 1981., 36.

⁵⁵ UJČIĆ 1995, 75.

⁵⁶ BULIĆ 2020, 19.-20.

III. Prostor Medulinskog zaljeva u kontekstu rimske povijesti Istre u sklopu X. Regio

Venetia et Histria

Analiza i valorizacija podataka o Medulinskom zaljevu u antici nije moguća bez njihovog uklapanja u povijesni kontekst. Iz tog razloga prezentirat će se postavljanja granica regije, preko samog okvira političko-povijesnih zbivanja relevantnih za Medulinski zaljev do upravno-pravnih promjena koje je rimska kolonizacija donijela. Uz njih će se prikazati i funkcioniranje rimske ali i bizantske uprave u koloniji Pola, kao i okvirni tijek razvoja gospodarstva i trgovine Mediteranom.

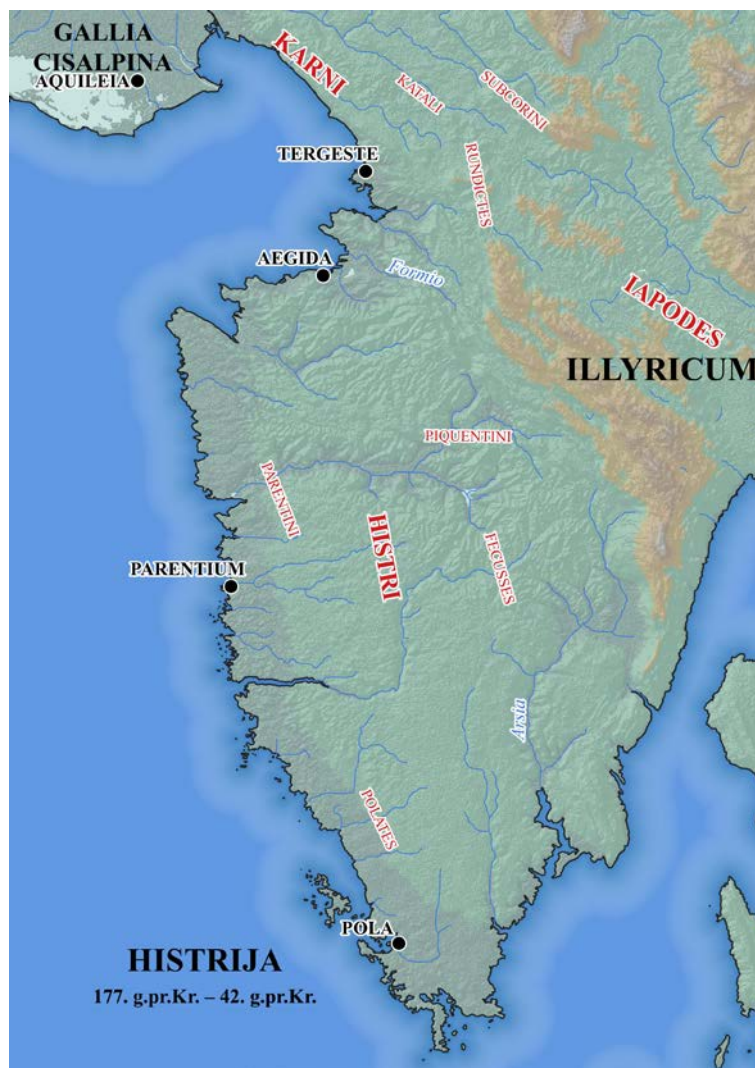
III.1. Granica

Istarski poluotok smješten je u sjeverozapadnom dijelu jadranskog primorja površine oko 3160 km. Njegova povoljna pozicija, budući da je to najlakša veza između Panonske zavale i Mediterana, uvjetovala je povijesno-kulturni i gospodarski razvitak kao i njegovu povezanost sa susjednim područjima i narodima.⁵⁷ Granica promatranog područja Medulinskog zaljeva u ovom radu ide zamišljenom linijom od najzapadnije lokacije današnjeg sela Banjola preko Ližnjana i Pamera do Punta Marlere na istoku te obuhvaća krajnji jug istarskog poluotoka. Na ovaj prostor utjecale su povijesne promjene koje su zahvatile cijeli istarski poluotok i on se ne može promatrati odvojeno od njega.

Prvo poznato ograničenje teritorija bilo je nakon 1. rimskog rata s Histrima. Poznata histarska plemena (Fekusi na Bužeštini i Pazinštini, Katali na Bujštini i kod Kopra, Subokrini iznad Kopra, Menonkaleni na pulskom teritoriju)⁵⁸ za obranu od Rimljana na prijelazu 3. – 2. st. pr. Kr. oformili su savez, a centar im je bio u Nezakciju koji je samo 15 km udaljen od Medulinskog zaljeva. Nakon pada Nezakcija 177. g. pr. Kr. istarski poluotok pao je pod vlast Rimske Republike i tada se granica područja definira na rijeci Raši. Istočnije od njih bila su liburnska plemena koja su oko 50. g. pr. Kr. pokorena (vidi kartu 3).

⁵⁷ Kopnene veze su se ostvarivale sjevernim putevima na zapadno kroz Tršćanski Kras, Postojnska vrata a na istok kroz vrata Jadrana. Morske veze su se realizirale južnim smjerom na zapad prema sjevernoj Italiji i dolini rijeke Po, a na istok prema Apeninskom poluotoku, Dalmaciji i Grčkoj te dalje na istok.

⁵⁸ Postoje različita tumačenja područnog smještaja i rasprostranjenosti histarskih plemena. Vidi: KANDLER 1849, 254.-255.; BENUSSI 1883, 150; DEGRASSI 1954, 82, MARGETIĆ 1988, 78; ŠAŠEL 1992, 680.-689.

Karta 3. Histarska plemena

Od 42. g. pr. Kr. rijeka Rižan (*Formio*) kraj Kopra bila je istočna granica Italije, a istarski poluotok, pripadao je Iliriku. Stanje se promijenilo kad su 16. g. pr. Kr. Norici i Panoni napali obalne gradove Istre, te je car August zbog bolje vojne obrane obale sjevernog Jadrana odlučio Istru priključiti Italiji. Novom administrativnom podjelom do 12. g. pr. Kr. Istra je uključena, u X. italsku regiju *Venetia et Histria*.⁵⁹ Granica regije je pomaknuta istočnije sve do rijeke Raše, jer je to etnička granica Histra i Liburna. Granica je išla rijekom Rašom (*Arsia flumen*) do Čepića, zatim rječicom Boljunčicom do Vranje ispod Učke, a potom preko Ćićarije do Nanosa (*Ocra mons*) i sjevernije do Hrušice (*Ad Pirum*).⁶⁰ Nova pokrajina *Venetia et Histria* zauzimala je sjeveroistok talijanskog sklopa, a iza rijeke Raše počinjala je carska provincija Ilirik.

⁵⁹ O razlozima za odluku o priključenju Histrije Italiji vidi kod STARAC 1999, 58.-60.

⁶⁰ IVETIĆ 2009., 125.

Radi obrane ulaza u Italiju zbog prodora sa sjevera barbara u Rimsko carstvo osnovano je vojno područje 171. g. *praetentura Italiae et Alpium* na čelu s knezom (*comes*) koji je imao sjedište u Akvileji. Potom je ustanovljena II Italska legija s taborom u Ločici u Savinjskoj dolini, koja je kasnije prebačena u Laurijak bliže uljevu rijeke Anže u Dunav.⁶¹ Pod vojnu upravu stavljeno je cijelo područje Julijskih Alpa od Akvileje do Emone i Tarsatice i tada je začet sustav fizičke obrane prolaza iz Panonije u Italiju nazvan *Claustra Alpium Iuliarum*.⁶² Kako pokazuju ostaci koji se protežu od središta Rijeke do brijega Sv. Katarina i njoj dan dio, od Jelenja do Trstenika te nadalje području današnje Slovenije, sustav je bio stvoren od bedema koji su za obranu izgrađeni na mjestima gdje su bili zgodni prolazi za ući u Italiju.⁶³

Oblikovanjem *Claustra Alpium Iuliarum* stvorena je posebna vojna oblast (*pretentura Italiae et Alpium*) iz koje se početkom 4. st. razvio sustav *claustra* koji je poslužio svojoj svrsi prilikom bitke kod Frigida 394. g. Krajem 4. st. spomenut je *vir spectabilis come Italiae*⁶⁴ koji je bio upravitelj sustava obrane. U Tarsatici je bilo stacionirano zapovjedništvo jer su u riječkom starom gradu prepoznati ostaci zgrade u koju se ulazilo kroz lučno zasvedeni otvor.⁶⁵

Dioklecijanovom reorganizacijom Rimskog Carstva X. italska regija *Venetia et Histria* bila je uključena u dijecezu Italija i stavljena pod upravu Augusta Maksimijana Herkulija s centrom u Milanu. Je li u tom vremenu istočna granica regije s Tarsatice⁶⁶ vraćena na rijeku Rašu ili kasnije, nije jasno, no izvori pokazuju kako je u ranom srednjem vijeku rijeka Raša bila granica između Dalmacije i Istre⁶⁷ (vidi kartu 4).

⁶¹ BRATOŽ 2007, 287.

⁶² MATIJAŠIĆ 2009, 232.

⁶³ IVETIĆ 2009. 106.

⁶⁴ *Not. Dign. (occ.)*, 24, 4.-5.

⁶⁵ IVETIĆ 2009. 106.

⁶⁶ Oblikovanjem područja *Libunia Tarsaticensis* NOVAK 2007, 14.

⁶⁷ *Rav. Cosm.* 4, 22, 31. MATIJAŠIĆ 2012, 119.

Karta 4. Histria početkom rimske vladavine

Kad je 424. g. za cara Valentinijana III. Istočno Rimsko Carstvo preuzelo upravu nad Istočnim Ilirikom, granica Zapadnog Rimskog Carstva premjestila se na Julijske Alpe,⁶⁸ a *Claustra Alpium Iuliarum* je pružala slabu zaštitu Istri od upada barbara.⁶⁹

Ozbiljni upadi barbara u Istru koji su se odvijali krajem 6. st. natjerali su bizantsku vlast da pojača granice Istre. Flota ravenkog egzarha branila je more i osiguravala promet s Istrom. Na kopnu je bizantska vlast osnovala vojni okrug sa stalnim garnizonom tzv. *numerus tergestinus*, kako bi branio Kras i okolno područje. Linija obrane išla je područjem Trst – Istra – Kvarner

⁶⁸ Not. Dign. occ. 4, 24: *Comes Italiae; Sub dispositione viri spectabilis comitis Italiae: Tractus Italiae circa Alpes.*

⁶⁹ MATIJAŠIĆ 2012, 128.

koje su barbari stalno napadali. Time je osnažena granica Istre sve do pada pod franačku vladavinu krajem 8. st.⁷⁰

III.2. Povijesni okvir

U ovom radu promatra se dugo razdoblje od 8 st., stoga je povijesni pregled podijeljen na pet logičkih povijesnih cjelina koje su bitne za prezentaciju Medulinskog zaljeva u antici.

III. 2. 1. Medulinski zaljev u vrijeme Rimske Republike

Literarni izvori za povijest Istre su opsežni i brojni, kako na grčkom tako i na latinskom jeziku. Najraniji podaci nalaze se u zemljopisnim djelima grčkih autora Hekateja iz Mileta⁷¹ i Pseudoskilaka.⁷² Istra se pojavljuje i u stihovima helenističkih pjesnika iz kruga Plejada koji su djelovali u 3. st. pr. Kr. u Aleksandriji za vladavine Ptolomeja II. Filadelfa (284. – 246. g. pr.

⁷⁰ IVETIĆ 2009. 160.

⁷¹ Hekatej Hegesandrov iz Mileta (Ἑκαταίος ὁ Μιλήσιος 560 – 480. g. pr. Kr.) napisao je fragmentarno sačuvano djelo „Obilazak zemlje“ (Περίοδος γῆς), jer je nakon sudjelovanja u ustanku maloazijskih Grka 500/499.pr. Kr. mnogo putovao. Djelo sadrži kartu zemlje i rodoslovlja, zbirku legendarnih priča, kronološki složenih po generacijama do po 40 godina. MATIJAŠIĆ 2009, 16. KRIŽMAN 1997, 28.

⁷² Prvotna jezgra Pseudo Skilaka (Ψευδοσκύλαξ) – Peripl (Περίπλους) nastala je oko 350. g. pr. Kr. To je zemljopisni priručnik za priobalnu plovidbu. Sadrži prikaz sredozemnih obala s podacima o lukama, udaljenostima, stanovništvu i otocima. Iako nosi ime pomorca i zemljopisca Skilaka iz Kariande (živio krajem 6. st. pr. Kr.), to nije njegovo djelo. Skilak je po nalogu kralja Darija oplovio i opisao obale Sueza do ušća Inda. Peripl je nadopunjavao kasnije. Opisuje istočno Jadransku obalu od Istre do Epira. Navodi kako između Veneta i Liburna postoji narod zvan Histri i rijeka Istar, te da plovidba uz Jadransku obalu traje dan i noć. Ponavlja mitske podatke o Dunavu i otoku Istridi koji leži uz liburnsku obalu, čime potvrđuje škrti Hekatejev podatak o Histrima u Jonskom zaljevu. Bio je uvršten u zbornik poučnih knjiga 9. st. pa se tako sačuvao. KRIŽMAN 1997, 43.

Kr.) kao Kalimah iz Cirene,⁷³ Apolonije Rođanin,⁷⁴ i Likofron.⁷⁵ Oni su zabilježili mitske, prapovijesne predodžbe o prostornom okolišu po kojima se Istra stavlja u kontekst Kronovog mora (sjevernog Jadrana) s Jantarskim otocima i ušćem Dunava u Jadranskom moru.

⁷³ Kalimah iz Cirene (Καλλιμαχος) grčki književnik, filolog i knjižničar Ptolomeja II. egipatskog kralja (Cirena, oko 310. pr. Kr. do oko 240. g. pr. Kr.). Bio je centar aleksandrijskog književnog kruga, a od njegovog opusa sačuvano je 6 himana i 61 epigram. Njegova načela učenosti, kratkoće, duhovitosti i raznolikosti bila su vrlo prihvaćena, te su posredovanjem Katula, Ovidija i Propertija ostavila vidljiv trag u antici. Iz njegovih Uzroka (Αίτια) zbirke elegijskih kazivanja u kojima obrazlaže nazive i nastanak vjerskih i ostalih starina (kultova, običaja, svetišta, gradova), Strabon je zabilježio dva dvostiha koji govore o Kolhidanima. Oni su nakon neuspješne potjere za Jasonom i zlatnim runom, na nekoj Ilirskoj rijeci kraj groba mitske Kadmove žene Hermonije zaustavili vesla i utemeljili grad nazvan *Polai* – Grad bjegunaca. Strabon to mjesto povezuje s Pulom u Istri. KRIŽMAN 1997, 48.; Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 5. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29932>

⁷⁴ Apolonije Rođanin (Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος) filolog i pjesnik aleksandrijskog kruga (Aleksandrija 295. pr. Kr. – ?215. pr. Kr.). Jedino očuvano djelo, ep Zgode o argonautima (Ἀργοναυτικά) prepjevava mit o Jasonu i Argonautima. U četvrtom pjevanju spominje kako su Argonauti nakon što su ukrali zlatno runo zaplovili uzvodno Dunavom i po Jadranskom odvojkju spustili se u Kronovo more (sjeverni Jadran). Ondje ih je stigla potjera iz Kolhida, te je Jason ubio Medejina brata Apsirta na jednom od Apsirtidovih otoka. Argonauti su nastavili put ploveći rijekom Pad u Ligurijsko i Tirensko more te ploveći oko zapadne talijanske obale stigli u Grčku. KRIŽMAN 1997, 52.-64.

⁷⁵ Likofron (Λυκόφρων) helenistički pjesnik (Halkida na Eubeji 320. g. pr. Kr. – ?) djelovao je u Aleksandriji. Sačuvano je djelo Aleksandra (Ἀλεξάνδρα), spjev od 1474 jampska trimetra u kojem prepričava Kasandrino proročanstvo o Trojanskom ratu i povratku grčkih junaka u domovinu te spominje Pulu i Kolhidane, koju je zamišljao negdje u južnom Iliriku. KRIŽMAN 1997, 65.

Na njihovim temeljima nastala su kasnije djela grka Strabona⁷⁶ i Klaudija Ptolomeja,⁷⁷ te latina Pomponija Mele⁷⁸ pa dijelom i djelo Plinija Starijega u 2. st.⁷⁹ U istu grupu izvora ulaze i kasnoantički Antoninski itinerar; Peutingrova karta⁸⁰ te Kozmografija anonimnog Ravenjanina.⁸¹

⁷⁶ Grčki geograf Strabon Amasejac (Στράβων) koji je u vrijeme cara Augusta i Tiberija (Amasija u Turskoj 63 – 23. pr. Kr.) živio u Rimu mnogo je putovao. Napisao je nastavak Polibijeve Povijesti u 47. knjiga. Potpuno je sačuvana njegova Geografija (Γεωγραφικά) opis cijelog Sredozemlja u 17 knjiga (1 – 2 Fizička geografija; 3 – 4 Zapadna Europa od Španjolske do Alpa; 5 – 6 Italija; 7 Sjeverna i istočna Europa; 8 – 10 Makedonija i Grčka; 11 – 16 Azija; 17 Afrika). Napisana prema starijim piscima sadrži i pojedinosti iz mitologije, književnosti i kulture. U 5. knjizi piše o Istri, a u 7. o Dalmaciji i donosi mnoštvo različitih podataka. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 5. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58294>. KRIŽMAN 1997, 88.-89.

⁷⁷ Klaudije Ptolomej (Κλαύδιος Πτολεμαῖος) matematičar, astronom, astrolog, geograf i epistemolog (Egipat 85. - Aleksandrija 165. g.). Najvažnije djelo mu je *Veliki sastav astronomije* u 13 knjiga u kojem izlaže geocentrični sustav, a u 9. st. prevedeno je na arapski s naslovom *Almagest*. Napisao je i Geografsku uputu (Γεωγραφική ὑφήγησις) u 8 knjiga, u kojoj nabroja 8000 mjesta po zemljopisnoj dužini i širini, nabroja imena mjesta rijeka, otoka i naroda. i daje i karte tada poznatog svijeta. Za izračun poslužio se prethodnikom Marinom Tirskim, te izvješćima, putnika i trgovaca, postojećim zemljovidima i dr. Djelo nije sačuvano u izvorniku već u prijepisima iz srednjeg vijeka. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 5. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50988> O Istri govori u 2. i 3. knjizi kada nabroja antičke gradove Europe, od kojih su u Liburniji Labin, i luka Flanona, Plomin i Trsat, a u Istri Trst, Rižana, Poreč, Pulam, Nezakcij, Poukin, Buzet i Labin. U 8. knjizi nalazi se Peta karta Europe (*Quinta Europae Tabula*) koja temeljito prikazuje Ilirik i Panoniju s imenima antičkih lokaliteta i njihove koordinate. KRIŽMAN M., 1997, 120.

⁷⁸ Pomponije Mela (*Pomponius Mela*) rimski geograf iz Hispanije (Tingentera 1. st.) na temelju grčkih i rimskih izvora napisao je 44. g. u tri knjige Opis zemalja (*De situ orbis* ili *De Chronographia*). Opis započinje i završava kod Heraklovih stupova, a najpodrobnije prikazuje Hispaniju. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 5. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39968>; Pisac ga je izradio na temelju nekog zemljovida svijeta, a nadovezao se na grčke opise zemalja i obala. U 1. knjizi opisao je ukratko Aziju, Europu i Afriku, a u 2. iscrpan opis Europe. i u njoj opisuje Jadransko more. KRIŽMAN 1997, 248.-259.

⁷⁹ Plinije Sekundo Stariji, Gaj (*Caius Plinius Secundus Maior*) rimski političar i pisac (Como 24/23. - kraj Misenuma 79. g.) bio je vojni zapovjednik, prokurator u Hispaniji i Africi, i zapovjednik flote. Bio je erudita, napisao je više djela: raspravu o primjeni koplja, životopis Pomponija Sekunda, povijest germanskih ratova, raspravu o govorničkom odgoju, djelo o jezičnim pitanjima, i veliku suvremenu povijest u 31 knjiga kojom se služio Tacit. Sačuvan je opsežan enciklopedijski priručnik Prirodoslovlje (*Naturalis historia*), kompilacija nekritički skupljene građe, prva enciklopedija u povijesti hrvatske kulture. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 5. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48737> U predgovoru spominje kako je prikupio 20.000 podataka iz 146 rimskih i 327 nerimskih, pretežito grčkih, pisaca, što čini enciklopedijski zbir znanja antičkog vremena u doba careva Klaudija, Nerona i Vespazijana. O Istri i istarskim rimskim gradovima, govori u okviru zemljopisa Europe u trećoj knjizi. KRIŽMAN 1997, 260.-289.

⁸⁰ U trijemu na Martovom polju u Rimu bila je izložena karta svijeta koju je dao izraditi Agripa 12. g. pr. Kr., a nadopunjavali su je carevi Septimije Sever (193.-211.) i Karakala (211.-217.). Na temelju te službene karte nastali su *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* i *Itinerarium maritimum Antonini Augusti*. U njima se spominju niz naselja u rimskom državnom cestovnom sustavu. Služili su putnicima i osoblju a sadrže primarne podatke za rekonstrukciju topografije. U kasnoj antici prepisivanjem Agripine karte nastala je karta koja je danas uništena, no bila je prepisivana u srednjem vijeku u 12. ili 13. st. te pohranjena u jednom samostanu u bavarskoj. Njemački numanist Konrad Peutinger (1465. – 1547.) ju je priredio za objavljivanje i po njemu je dobila ime. Peutingerova karta ima 11 pergamentnih listova ukupne dužine 7m, sa obiljem podataka od Britanije do Indije. MATIJAŠIĆ 2009, 16. KRIŽMAN 1997, 352.

⁸¹ Na temelju Agripine karte u 6 ili 7. st. u Raveni nepoznati autor je napisao osnovne putne pravce po svijetu pod naslovom «Opis svijeta» (*Cosmographia*). Prikupio je podatke za oko 5000 imena mjesta i stotinjak otoka. Uz to za sve donosi kratke uvodne tekstove. Donosi za naše područje nekoliko novih imena naselja kojih prije nije

U povijesnim djelima podatke za najraniju povijest Istre nalazimo kod Tita Livija,⁸² Polibija,⁸³ Kasija Diona,⁸⁴ i Apijana,⁸⁵ te kod Pavla Orozija⁸⁶ i Eutropija.⁸⁷ Ne zaboravimo spomenuti fragmentarno sačuvane epove o Ilirskom ratu latinskih pjesnika iz 2. st. pr. Kr. Kvinta Enija⁸⁸ i Hostija.⁸⁹

bilo te svjedoči o promjenama na kraju kasne antike i početku novog vijeka. MATIJAŠIĆ 2009, 16. KRIŽMAN 1997, 355.

⁸² Tit Livije (*Titus Livius*) rimski povjesničar (*Patavium*, danas Padova 59. g. pr. Kr. - 17. g. posl. Kr.) i književnik. Sva njegova djela iz filozofije i retorike su izgubljena. Glavno njegovo djelo Od osnutka Rima *Ab Urbe condita* imalo je 142 knjige, no očuvano je 35 knjiga. Sačuvani su i sažeci iz knjiga (*Periochae*) kao i citati iz njih u kasnijim djelima, pa se sadržaj može rekonstruirati. U prvim poglavljima 41 knjige koja je sačuvana je u rukopisu *Codex Vindobonensis Lat.*, u Beču, piše o tijeku Rimsko-histarskog rata (178/7. g. pr. Kr.) opširno ocrtavajući politička zbivanja i previranja u Rimu. Za Istru bitan je zbog opisa rata protiv Histra i 3. ilirski rat 167. g. MATIJAŠIĆ 2009, 14. KRIŽMAN 1997, 172.-177.

⁸³ Polibije (Πολύβιος) grčki povjesničar (Megalopol, Arkadija 205. g. pr. Kr. - ? oko 120. g. pr. Kr.) kojega su 166. g. pr. Kr. odveli u Rim kao taoca te je postao odgajatelj Publija Kornelija Scipiona mlađeg, s kojim je išao u rat protiv Kartazana i vidio je razaranje Kartage 146. g. pr. Kr. Nešto ranije, oko 150. g., počeo je pisati svoju povijest (Ιστορίαι) rimske države u 40 knjiga od kojih su sačuvane samo 5., a od ostalih fragmenti. Prikazuje događaje od 264. g. - 144. g. pr. Kr. U 25. knjizi opisuje ratove Rimljana protiv Ilira. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 5. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49119> KRIŽMAN 1997, 69.

⁸⁴ Kasije Dion Kokcejan (*Cassius Dio Cocceianus*) rimski povjesničar grčkog podrijetla (Nikeja u Bitiniji u Maloj Aziji o. 155. - 235. g.). On je bio pretor, senator, dva puta konzul i carski namjesnik u Dalmaciji i Gornjoj Panoniji. Na grčkom jeziku napisao je povijest (Ρωμαϊκή ιστορία) Od 80 napisanih knjiga sačuvana je trećina, među kojima i 36. - 80. knjiga u kojima opisuje događaje na kraju Rimske republike i početku Carstva, te spominje područje Ilirika. Njegovo djelo korišteno je u bizantsko doba kao predložak za sažete preglede rimske povijesti. MATIJAŠIĆ 2009, 15. KRIŽMAN 1997, 128.-129.

⁸⁵ Apijan (Ἀππιανός, Appianus) rimski povjesničar (2. st.) podrijetlom Grk koji je službovao kao carski prokurator Egipta u Aleksandriji, napisao je na grčkom jeziku Rimsku povijest (Ρωμαϊκά ili Ρωμαϊκή ιστορία) u 24 knjige od kojih je sačuvano samo 11, a završava Trajanovim ratovima. Povijest svakog naroda koji je uključen u Rimsko Carstvo obrađena je zasebno, a knjiga o Iliriku (*Illyrica*), govori o osvajanju zapadnog dijela Balkana do panonsko-delmatskog ustanka na početku 1. st. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 5. 5. 2023. <[http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=3299](http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=3299;); MATIJAŠIĆ 2009, 14. KRIŽMAN 1997, 112.

⁸⁶ Pavao Orozije (*Paulus Orosius*) pisac, teolog i svećenik iz Hispanije (Braga Portugal ? - ? nakon 418. g.) morao je bježati pred najezdom Vandala i stigao je do Afrike 414. g. gdje je posjetio sv. Augustina i Jeronima. Najznačajnije djelo je *Historiae adversus paganos*, nastala 417. - 418. g. u 7 knjiga kao pregled opće povijesti od početka svijeta do 417. g. Djelo je imalo velikog odjeka u srednjem vijeku i često je citirano i prevedeno na arapski. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 5. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45585>. KRIŽMAN 1997, 328.

⁸⁷ Flavije Eutropije (*Flavius Eutropius* ? - iza 380. g.) bio je *magister memoriae* cara Valensa, kojemu je oko 365. g., posvetio svoje djelo *Breviarum ab urbe condita*. Brevijar ima deset knjiga u kojem je sažeo i analizirao te okarakterizirao cjelokupnu rimsku političku povijest. Pisao je na temelju Livija, Svetonija i drugih. KRIŽMAN 1997, 325.

⁸⁸ Kvint Enije (*Quintus Ennius*) bio je posrednik između rimske i grčke književnosti (Rudija 239. - Rim 169. g. pr. Kr.). Zanimao se za religijske i filozofske teme, preradio je nekoliko Euripidovih grčkih tragedija, napisao 3 komedije i 2 tragedije o rimskim temama, te zbirku Satire sa pjesmama. Glavno djelo je tragedija u heksametrima Anali (*Annales*) u kojoj je prikazao je rimsku povijest od legendarnog osnutka do svojeg doba. U 15. i 16. knjizi *Annalium liber XV* i *XVI* opisao je rat Rimljana protiv Etolaca i Histra u prvim desetljećima 2. st. pr. Kr. KRIŽMAN 1997, 140.

⁸⁹ Hostije (*Hostius*) nastavlja Kvinta Enija, a možda je živio u 2. st. pr. Kr. Napisao je u panegiričkom stilu epsku poemu *Bellum Histiacum* u 2 knjige, od koje je preživjelo samo 7 fragmenata. MATIJAŠIĆ 2009, 14. KRIŽMAN 1997, 164.-168.

Sačuvani zakonski akti koji zahvaćaju Istru iz doba Republike (za razdoblje od 366. do 134. g. pr. Kr.) nalazimo sabrane i objavljene u novije vrijeme.⁹⁰ Za Istru su važni *Lex de Galia Cisalpina*⁹¹ i *Lex Iulia municipalis*,⁹² *Fragmentum atestinum*⁹³ *Lex coloniae Genetiva iuliae seu Ursonensis*.⁹⁴ Uz njih su i sačuvani epigrafski izvori,⁹⁵ numizmatika⁹⁶ i brojni materijalni nalazi.

Prema svjedočanstvima arheoloških nalaza⁹⁷ područje Istre, od Timava do rijeke Raše u 12. st. pr. Kr. naselilo je nekoliko etničkih skupina.⁹⁸ Došljaci koji su novom seobom⁹⁹ pristigli na tlo Istre¹⁰⁰ su se asimilirali sa zatečenim nomadskim autohtonim stanovništvom. Početkom brončanog doba (1800. – 1000. g. pr. Kr.) nastaje više od četiri stotine gradinskih naselja u Istri,¹⁰¹ koje su uz tumule¹⁰² oblikovali Protoiliri. Gradinska naselja koja su preživjela seobu

⁹⁰ ELSTGER 2003.

⁹¹ FIRA I, 19, str. 169.-176. BRATOŽ 2007, 137.

⁹² FIRA I, 13, str. 140.-152. BRATOŽ 2007, 137.

⁹³ FIRA I, 20, str. 176.-177. BRATOŽ 2007, 137.

⁹⁴ FIRA I, 21, str. 177.-198. BRATOŽ 2007, 137.

⁹⁵ Natpisi za Istru objavljeni su u zbirkama *Inscr. It. – Inscriptiones Italiae X, Venetia et Histria, Regio X Roma* od 1934.; za Trst, Istru i Akvileju natpise je obrađivao G. Cuscito u *AAAd - Antichità altoadriatiche* koje se izdaju od 1972 g. kao i G. Cuscito, *Le epigrafi musive della basilica martiriale di Trieste, Aquileia Nostra* 44, Padova 1973., 127 – 166. *RINMSI* 1-3; *Inscr. Aqu.* 1-85, BRATOŽ 2007, 137.

⁹⁶ Numizmatika je sabrana u: u *RIC – Roman imperial coinage*

⁹⁷ Nalazi iz pećine Šandalja I (*San Daniele*) kod Pule, datiraju se u stariji paleolit. Nalazi iz pećine Šandalja II. i Romualdove pećine nad Limskim kanalom datirani u mlađi paleolit 20.000 – 10.000 g. pr. Kr. ukazuju na nomadske sakupljače hrane. MALEZ 1962, 6; MALEZ 1964, 159-160; MALEZ 1969, 111.-116.; MALEZ 1987, 5, 9-11, 13.-19, 37.

⁹⁸ Prvi doseljeni potomci *Homo sapiens sapiens* nosioci Aurignac kulture, pristigli su iz smjera Urala u Europu. JURIĆ 2002, 185.

⁹⁹ Analize genoma pokazuju kako halotipovi Eu 4, Eu9, Eu10, i Eu11 nađeni u populaciji zapadnog Balkana imaju izvoriste na Bliskom Istoku, a u Europi se javljaju s pojavom poljoprivrede. Nosioci ovih haplotipova na područje Hrvatske stižu oko 6000 g. pr. Kr. s Bliskog Istoka te se smatra da su ti oni nosioci Granettian kulture. Prema tome prvi poljoprivrednici, nositelji *impresso* kulture pristigli su oko 6000. g. pr. Kr. na jug Hrvatske te se poljoprivreda proširila uz liniju obale na sjever do 5700. g. pr. Kr. *Impresso* kultura u Istri datirana je već oko 5700. g. pr. Kr. i mirno je egzistirala sa zatečenim nomadskim stanovništvom, jer do integracije dolazi tek kad nastaje danilska kultura u razdoblju od 5300. do oko 4700. g. pr. Kr. JURIĆ 2002, 185.-189.

¹⁰⁰ Nosioci *impresso* kulture, izrađivali su keramiku i uzgajali domaće životinje pa imamo nalaze iz starijeg neolitika (6000 – 4500 g. pr. Kr.) na Velikoj Gromači kod Kavrana, Verudici kod Pule i na Vižuli kod Medulina. BAČIĆ 1969, 23–24; BAČIĆ 1973, 5–22; MIHOVILIĆ 1985, 22; MIHOVILIĆ 1987, 49. Nalazi iz srednji neolita (4500 – 3500 g. pr. Kr.) u pećinama tršćanskog Krasa, na padinama zapadne Učke (MIHOVILIĆ 1987, 50). Na otoku Veliki Brijun, lokalitetu Gromače, neolitičko naselje trajalo je u kontinuitetu od srednjeg i mlađeg neolita do kraja bakrenog doba (oko 1800 g. pr. Kr.) MIHOVILIĆ 1987, 50.

¹⁰¹ Među kojima su i lokaliteti Kunci kod Labina, Makadanja kod Rovinja, Vrčin kod Divšića i na brijunskoj Gradini MIHOVILIĆ 1987, 50 i d.

¹⁰² Brončanodobni tumuli se susreću u Maklavunu i Žamnjaku MIHOVILIĆ 1987, 50. Tumul na brijunskoj Gradini datiran je u 1.400 – 1.300 g.pr. Kr., a onaj na Vrčinu kod Divšića datiran u mlađe brončano doba 1300 – 1200 g. pr. Kr. BAČIĆ 1960, 197 i d.; ŠKILJAN 1979, 7 i d.; RUARO LOSERI 1983, 128; BATOVIĆ 1983, 271 i d; MIHOVILIĆ 1987, 51.

indoeuropskih naroda na Balkanski poluotok oko 1100. g.¹⁰³ opasana su suhozidnim bedemima. Doseljeni željeznodobni stanovnici su s jugoistoka donijeli novu kulturu i sudjelovali u etnogenezi formirajući s Protoilirima pleme Histra, koje su grčki pisci ubrajali u narod Ilira.¹⁰⁴ U Istru su u 4. st. pr. Kr. prodrli i Kelti, no nisu ostavili značajniji trag.¹⁰⁵

Još u 7. st. pr. Kr. Hekatej spominje da Histri žive u jonskom zaljevu uz Kaulike (koji su bili na području oko Opatije i Rijeke) i Liburne. Pseudoskilak u *Periplous* nadodaje kako iza Veneta dolazi narod Istra i rijeka Istar.¹⁰⁶ Grci su ploveći do svojih kolonija *Adria* i *Spina*, upoznali Histre koji su kao i Liburni bili odlični moreplovci i slobodno su pljačkali grčke brodove koji su plovili Jadranom. To se nije sviđalo Grcima koji su smatrali kako je histarsko gusarenje vrlo opasno za njihovo gospodarstvo ali ih nisu mogli spriječiti.

U 4. st. pr. Kr., kad su Rimljani zaplovili istočnim Jadranom, nisu bili pošteđeni zloglasnih histarskih gusara.¹⁰⁷ Tijekom 3. st. pr. Kr. Histri su bez posljedica ometali priobalnu plovidbu jer su Rimljani bili zauzeti situacijom na zapadnom Sredozemlju. No, kako se područje Rimske Republike proširilo, tako su Histri postali neposredni susjedi i na kopnu. Tako je nastao problem zbog rata Histra s keltskim plemenima u području Cisalpijske Galije, blizu granice područja koje je osvojio Rim. Kada su Histri na poticaj Demetrija Farskoga opljačkali rimske lađe koje su prevozile žito za vojsku¹⁰⁸ koja je tada vodila treći rat protiv Kelta u sjevernoj Italiji (225. – 222. g. pr. Kr.).¹⁰⁹ Rim je započeo Prvi histarski rat 221. g.¹¹⁰ pr. Kr. u cilju suzbijanja gusarstva.

Rimsku flotu vodili su konzuli Publije Kornelije i Marko Minucije, koji su nakon 2. godine uništili histarske gradine i brodove u uvali Budava kod Nezakcija, Medulinskom, Pulskom i Limskom zaljevu te na ušću rijeke Mirne kod Novigrada. Kako bi osigurali mir na novoosvojenom sjevernom području i istočnoj granici, Rimljani su 218. g. pr. Kr. duž glavne

¹⁰³ Gradinska naselja Istre koja su nastavila živjeti u kontinuitetu su: Pula, Nezakcij, Picugi, Limska gradina, Kaštel kod Buja. BACIĆ 1970, 215–226; ŠKILJAN 1979, 7–73; MIHOVILIĆ 1987, 49.–63.; CABANES 2000, 21.–29.; JURKIĆ GIRARDI 2000, 9.–11.

¹⁰⁴ MATIJAŠIĆ 2009., 32.

¹⁰⁵ Tragovi su u nakitu, keramici i toponimiji. KIRIGIN 1983, 83 i d.; MIHOVILIĆ 1985, 28, 51; GUŠTIN 1987, 43–56; JURKIĆ GIRARDI 1977a, 31, bilj. 97.

¹⁰⁶ Pseudo-Skylax 20.

¹⁰⁷ Liv. 10, 2.4: *Illyrii Liburnique et Histri gentes ferae et magna ex parte latrociniis maritimis infames.*

¹⁰⁸ Eutr. 3.7: *Histris bellum illatum est, quia latrocinati navibus Romanorum fuerant, quae frumenta exhibebant, perdomitique sunt omnes.*

¹⁰⁹ BRATOŽ 2007, 75.

¹¹⁰ Izvori za 1. histarski rat: Livy, *Per.* 20: *Histri subacti sunt.*; App. *Ill.* 8, 23; Eutr. 3,7,1; Oros. 4,13,16.

ceste na sjever i istok osnivali mrežu kolonija,¹¹¹ a 181. g. pr. Kr. osnovana je latinska kolonija Akvileja *Aquileia* u kojoj je bila stacionirana vojska.

Početkom 2. st. pr. Kr. ukupna populacija Histra nije bila veća od 160 000 ljudi,¹¹² koje je bilo u savezu histarskih plemena (Fekusi, Katali, Subokrini i Menonkaleni) pod vodstvom neimenovanog oca ili djeda kasnijeg kralja Epulona (*Aepulo* ili *Epulo*).¹¹³ Tako se formiralo vojno demokratsko društvo s nasljednim vođom (*rex, regulus*) koji je imao sjedište u Nezakciji. Mladi Epulon, nakon preuzimanja vodstva podignuo je narod u rat protiv Rimljana, jer se Histrima nije sviđalo podizanje rimske kolonije Akvileje blizu njihovih granica.

Rimska vojska se utaborila na ušću Timava, a vojni zapovjednici s konzulom Aulom Manlijem Vulzonom, bez odobrenja senata, pokrenuli su iz Akvileje pomorsku i kopnenu vojnu operaciju protiv Histra. Kopnene trupe vodio je konzul Klaudije Marcel, a vojne brodove duumvir Gaj Furije (*Caius Furius*). Epulon je po jutarnjoj magli iznenada napao i zauzeo rimski tabor kod Timavskog jezera. Povedeni lakom pobjedom Histri odmah počeli slaviti pobjedu, napili se i zaspali u taboru. Dvojica rimskih trgovaca koji su vidjeli pobjedu Histra u rimskom taboru otrčali su u Akvileji i uzbunili grad, a vijest je smjesta poslana u Rim. U međuvremenu su se rimski vojnici kod Timava pribrali, vratili u tabor i ondje pobili oko 8000 Histra¹¹⁴ dok je Epulon uspio pobjeći. Za to vrijeme u Rimu proglasili su okupljanje novih legija a drugi konzul, Marko Junije Brut, pohitao je iz Ligurije u pomoć Akvileji. Histri su se raspršili po svojim gradinama,¹¹⁵ a plemenski prvaci s kraljem Epulonom povukli su se u svoju centralnu gradinu Nezakcij (*Nesactium*).

Počela je zima, nastalo je primirje i rimske trupe su bile u Akvileji. Konzuli Junije Brut i Manlije Vulzon vratili su se u Rim na nove izbore 177. g. pr. Kr. koje je dobio konzul Gaj Klaudije Pulkher (*C. Claudius Pulcher*). On je preuzeo dvije nove legije, da pokori Histre koji su u to doba imali pod oružjem najviše 12 000 boraca.¹¹⁶

U proljeće Junije Brut i Manlije Vulzon vratili su se u Akvileju, uzeli trupe i upali u Istru te opsjeli Nezakcij.¹¹⁷ Saznavši za to Konzul Klaudije Pulkher okupio je dvije nove legije i

¹¹¹ Osnutak kolonija (*Colonia Latina*) uz cestu *via Flaminia*: *Ariminum, Bononia, Mutina, Parma, Placentia, Ticinum*, koja je u 1. st. pr. Kr. zaokružena i učvršćena osnivanjem *Cremona, Bononia, Mutina, Parma* na području Veneta.

¹¹² BENUSSI 1883, 260.

¹¹³ Liv. 41,1,1; Enn. *Ann.* 16, v.408 i 421.; Flor. 1,26.

¹¹⁴ Liv. 41, 2.-4.

¹¹⁵ Liv. 41, 5.12.

¹¹⁶ Liv. 41.10.

¹¹⁷ Liv. 41, 11. 1.: (...) *oppidum Nesattium, quo se principes Histrorum et regulis ipse Aepulo receperat.*

pomoćne jedinice stigao do Nezakcija, zauzeo gradinu i još dva južnoistarska utvrđena naselja: Faveriju i Mutilu.¹¹⁸ Rimljani su zarobili više od 5000 Histra koje su prodali u roblje, a konzul Klaudije Pulkher te godine proslavio je dvostruki trijumf, jedan nad Histrima a drugi nad Ligurima te je ratni plijen prikazan na trijumfu iznosio 370 000 denara i 85 702 viktorijata. Histarski centar Nezakcij je nepovratno izgubio ulogu vodećeg grada. Time je započela rimska vladavina na istarskom poluotoku.

Rimljani su nakon pacificiranja Histra, Istru proglasili rimskom provincijom¹¹⁹ pod vojnim nadzorom konzula ili pretora postavljena pod magistrat koji je upravljao Cisalpinskom Galijom. Ovo privremeno rješenje pokazuje kako u Histriji nije bilo civilne uprave, jer je bila je pod upravom namjesnika Apulije Lucija Duronija. Nakon to je ustanovljena rimska provincija Ilirik 167. g. pr. Kr., nakon poraza kralja Gencija,¹²⁰ a u nju je tada bila uključena i Histrija.¹²¹

Istra je do tada bila kontrolirana vojnim posadama na strateškim pozicijama,¹²² a Histri su davali taoce (*tributum foedus*)¹²³ kao garanciju da se neće pobuniti,¹²⁴ i plaćali danak (*tributus capitis*)¹²⁵ kao zalog priznavanja rimske vlasti, jer nisu imali rimsko građansko pravo.¹²⁶

¹¹⁸ Liv. 41.11. 1.-9.

¹¹⁹ Liv., 41, 9.-12.

¹²⁰ DOMIĆ KUNIĆ 1993, 205.-251.

¹²¹ IVETIĆ 2009, 92.

¹²² Vjeruje se da su Rimljani postavili vojne posade na najvažnijim točkama duž južne i zapadne obale Istre, odakle su nadzirali plovidbu na moru, tj. jamčili su slobodan prolaz rimskim i drugim trgovačkim brodovima tim dijelom Jadrana. Kako se s rta Kamenjak kod Premanture za lijepa vremena vidi više desetaka kilometara pučine uokrug, do Cresa i Lošinja na istoku, a daleko prema zapadu u smjeru sjevernoitalske obale, tu je zacijelo morala biti važna promatračnica. IVETIĆ 2009, 85.

¹²³ I.L. 26.

¹²⁴ Liv. 41, 14.

¹²⁵ Tribut je bio izvanredan namet raspisan u obliku poreza na bogatstvo za vojničke plaće. Bio je povezan s cenzom, proporcionalno razrezivan na muškarce, rimske građane, vojne obveznike tj. one koji nose oružje, a teže je opterećivao bogate nego siromašne LTV. 5,10,5. Razlikovali su se *tributum ex censu*, *tributum in capita*, *tributum temerarium*: Paul. Fest. 500 L, Nakon vojnog pohoda ratni plijen kao i prihod od prodaje robova punio je državnu blagajnu i onda se narodu vraćao iznos tributa kao zajam. Liv. 39,7,4-5, za 187. g. Od 167. g. pr. Kr. sve do 292. g. n. Kr. stanovnici Italije nisu bili podložni tributu, ali su morali plaćati za obavljanje nekih poslova, te uvozu carinu. Nakon 167. g. pr. Kr. osvojenjem Makedonije (*tributum civium Romanorum*), uveden je podložnički godišnji tribut Plin. HN 33,56: Cic. Off. 2,76: Val. Max. 4,3,8.

U provincijama tribut su plaćali 1. *Coloniae et municipia Romana et Latina*. (rimski kolonisti za zemlju koju su dobili u provinciji obično kod dedukcije kolonije osim ako nisu imale izuzeće kao *lex Rubria* 121. g. pr. Kr. za zemljišta u Africi i općine sa *ius Italicum*); 2. *Civitates peregrini iuris, civitates foederatae et civitates liberae*. Zemljišta ovih općina jesu *ager privatus ex iure peregrino*, i također podliježu tributu. Za republike, nije postojao jedinstven sistem ubiranja i razrezivanja tributa po provincijama; skupljanje poreza bilo je povjereno udruženjima publikana. STARAC 1999, 41.-43.

¹²⁶ Rimsko građansko pravo je skup posebnih prava: pravo stjecanja imovine i trgovanja (*ius commercii*), sklapanja zakonitog braka i roditeljstva (*ius conubii*), glasovanja (*ius suffragii*), postizanja društvenih počasti i vršenja magistratura (*ius honorum*) i pravo priziva na narodnu skupštinu protiv sudskih presuda (*ius provocationis*). Rimsko građansko pravo stjecalo se: rođenjem, adopcijom, manumisijom robova, emancipacijom podčinjenih, preseljenjem Latina u Rim (*ius migrandi*), podvrgavanjem jednog oca obitelji vlasti drugog (*adrogatio*),

Rimljani su dopustili starosjediocima da i dalje žive svojim tradicijskim načinom u gradinama baveći se poljoprivredom, stočarstvom i ribolovom. Jedino nisu smjeli nositi oružje, gusariti i ploviti na naoružanim brodovima.

Nakon 177. g. pr. Kr. u Istri su se pojavili rimski trgovci po improviziranim bazama, vjerojatno u blizini rimskih vojnih posada, i uspostavljali gospodarske veze sa stanovništvom. Gaj Kasije Longin (*C. Cassius Longinus*) bio je konzul 171. g. pr. Kr., ždrijebom mu je, u nadležnost upravljanja pripala Cisalpinska Galija, tj. današnja sjeverna Italija Padske nizine. On je, bez dozvole senata, okupio jaku vojsku u Akvileji i krenuo za Makedoniju kopnenim putom kako bi poveo već naviješteni rat protiv makedonskoga kralja Perzeja. Login, je tražio od Karna, Histra i Japoda vodiče koji bi ga vodili i ponio je sa sobom zalihe za trideset dana. Prošao je, prema zapisima, kroz sjevernu Istru.¹²⁷ Nakon toga je izašao iz Akvileje, građani su poslali izaslanike u Rim da prijave Logina senatu. Senat je pozvao Logina u Rim da odgovara zbog neposluha, ali se on nije pojavio u Senatu u Rimu 170. g. pr. Kr. jer je kao legijski časnik boravio s vojskom u Makedoniji. Na tom sudu svjedočili su izaslanici kako je Login opustošio sela svojih saveznika, i tisuće odveo u ropstvo.¹²⁸

Histri koji su živjeli u sjevernoj Istri oko Učke udružili su se sa susjednim Japodima i pobunili zbog ograničavanja njihove autonomije.¹²⁹ Izbio je Treći histarski rat 129. g. pr. Kr., za vrijeme konzula Gaja Sempronija Tuditana (*C. Sempronius Tuditanus*) i Tiberija Panda (*Tiberius Pandus*).¹³⁰ U prvom naletu protiv Japoda Rimljani su bili poraženi, ali ih je legat Junije Brut uspio svladati. Nakon toga je cijela jadranska obala od Akvileje do rijeke Krke objedinjena je pod rimsku vlast.¹³¹ Rimljani su tijekom vremena uspijevali trgovačkim i vojno-poslovnim vezama osigurati odgovarajući nadzor u većem dijelu Istre, Liburnije i Dalmacije.¹³²

Istra je u političkom i upravnom smislu, od 177. g. pr. Kr. direktno podređena rimskom namjesniku koji je upravljao Cisalpinskom Galijom.¹³³ Godine 59. pr. Kr. senat je namjesništvo

pojedinačnom dodjelom civiteta (*allectio inter cives*) i dodjelom civiteta općini, *postliminium*. Fest. 70.; Vell. Pat. 2,15. STARAC 1999, 25.

¹²⁷ Liv. 43, 5, 3.

¹²⁸ Izaslanici Karna, Histra i Japoda svjedočili su da se Longin, zašavši duboko u njihov teritorij, s vodičima vratio „s pola puta” natrag i sve njihove zemlje u sjevernom dijelu Istre i području Ćićarije opljačkao i spalio. Senat je želio pružiti Loginu priliku da se opravda pa nije donio nikakvu mjeru, a izaslanicima Gala, Karna, Histra i Japoda darovao je po 2000 asa. Liv. 43, 5.

¹²⁹ JURKIĆ 1987, 66.

¹³⁰ Liv. Per.59.; App. Ill. i *Acta Triumphorum* 28, 625. BRATOŽ 2007, 117.

¹³¹ Plin. HN, 3, 129.

¹³² BANDELLI 1983, 168-170; CASSOLA 1972, 58.

¹³³ DEGRASSI 1953, 51.-65.

Cisalpijske Galije i Ilirika (*lex Vatinia*)¹³⁴ dodijelio Gaju Juliju Cezaru (*C. Iulius Caesar*) koji je Akvileju učinio stacionarom za svoje legije i ondje je prebivao. Dok je Cezar 52. g. pr. Kr. ratovao u Transalpinskoj Galiji s Vercingetoriksom (*Vercingetorix*), Japodi su s tršćanskog Krasa provalili oplijenili Tergeste i napali Akvileju.¹³⁵ Cezar je za obranu Akvileje ostavio XV. legiju, a ona je bila dodijeljena Gneju Pompeju (*Cnaeus Pompeius*). Nakon toga došlo je do zamjene XV. legije XIII. legijom koja je vjerna Cezaru i pomogla mu u pohodu na Rim za vrijeme građanskog rata između njega i Pompeja.¹³⁶

Građanski rat koji je izbio u siječnju 49. g. pr. Kr. uznemirio je Histre koji su se ponadali kako će se osloboditi rimske vladavine. Dio Histra pristupio je Pompejevoj mornarici pod vodstvom Marka Oktavija i Lucija Skribonija Libona i sudjelovao u bitci u kanalu između otoka Krka i kopna.¹³⁷ Nakon Pompejeve pobjede nad Cezarovom mornaricom koju je vodio Gaj Antonije (*Caius Antonius*), predale su se i rimske kohorte na otoku Krku, a Pompeju su se pridružili i svi Histri.¹³⁸ Otpor Pompeju pružili su samo Cezarovi obalni gradovi Istre: Pula (*Pola*), Kopar (*Aegidae*) i Trst (*Tergeste*). Histri su u pobuni protiv Rimske vlasti napali, opljačkali i razorili primorske gradove Pulu i Trst.¹³⁹

Cezar je nakon pobjede nad Pompejem 47. g. pr. Kr. konsolidirao svoju vlast, (nije sigurno točno datiranje ali se stavlja u 46. g. pr. Kr.), donio nove zakone o plaćanju cenza¹⁴⁰ za rimske građane u provincijama, i formirao veteranske kolonije u Istri: Trst (*Tergeste*) i Pulu (*Coloniae Iuliae Polae*),¹⁴¹ te općine Kopar (*Aegidae*) i Poreč (*Parentium*). U vrijeme drugog trijumvirata histarska plemena su bila pacificirana te ušla u sklop Rimskog Carstva (vidi kartu 5).

¹³⁴ „Nel 59 la *lex Vatinia* assegnò a Cesare l'Ilirico e la Gallia Cisalpina, che avrà una funzione vitale per l'ascesa della potenza cesariana.“ CAPOZZA 1987, 25.

¹³⁵ BRATOŽ 2007, 156.

¹³⁶ JURKIĆ GIRARDI 1987, 67 i d.

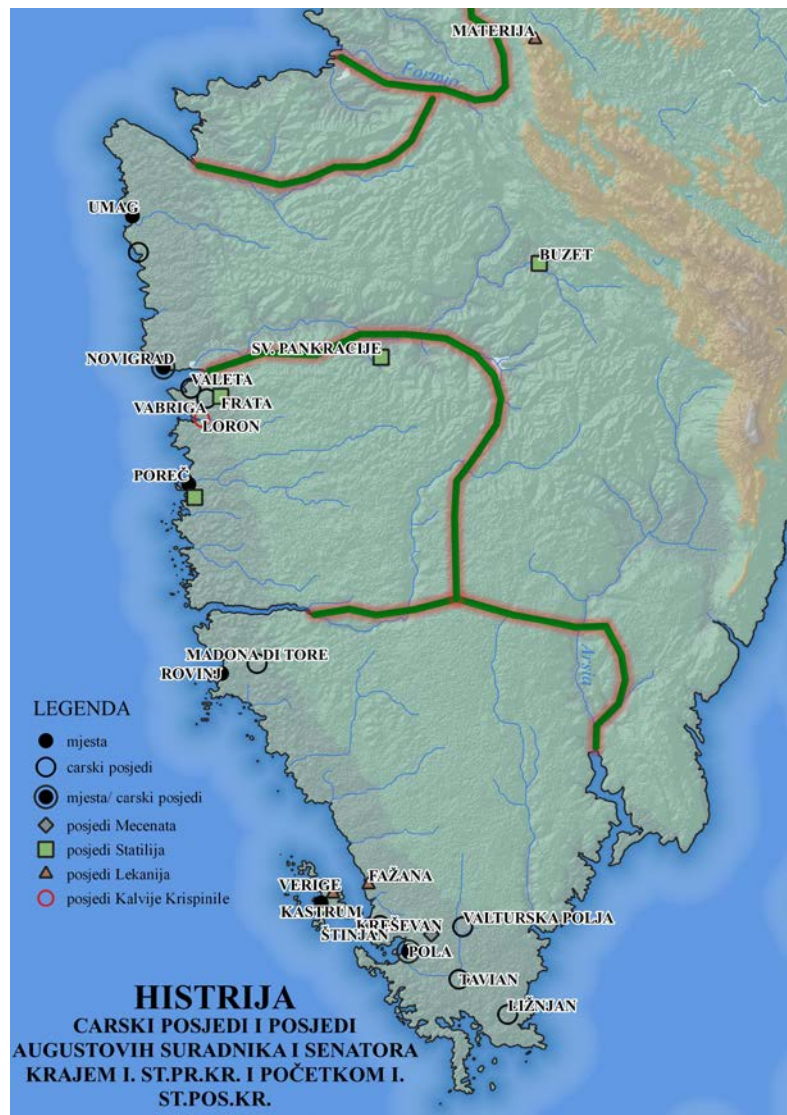
¹³⁷ MATIJAŠIĆ 2009, 129.

¹³⁸ Vidi opis događaja: DUJMUŠIĆ BILIĆ 2012, 105.-111.

¹³⁹ MATIJAŠIĆ 2009, 20, 145.-147; MATIJAŠIĆ 2012, 53.

¹⁴⁰ Tradicija pripisuje kralju Serviju Tuliju uvođenje plaćanja cenza svake pete godine svima koji u imali status rimskog građanina i posjede *ex iure Quiritium*, koji su opterećeni tributom. Cenz su plaćali muškarci, žene, odrasli i djeca, imućni i proleter. U cenzu ulaze kviritski predmeti (*res Mancipi*): Zemljišni posjedi u Italiji Ulp. 19,1; Gal. 120. Izvanitalska zemljišta s *ius Italicum* (Gal. 2,27). Gradska zemljišta (*praedia urbana*). Ulp. 19,1; Dig. 50,16,198. Privredna oruđa (*in strumen turn fundi*): robovi, tegleća stoka, a kasnije i prijevozna sredstva namijenjena prijevozu plodova zemlje; i Ulp. fr. 19,1. Fest. Epit. 58; Liv. 29,15,9.; *res nee Mancipi*: Novac u gotovini: Fest. 265,21. STARAC 1999, 38.

¹⁴¹ Plin. HN 3, 129.: *Colonia Pola quae nunc Pietas Iulia*.

Karta 5. Histrija: carski posjedi i posjedi Augustovih suradnika i senatora krajem 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st. posl. Kr.

III. 2. 2. Medulinski zaljev u Rimskom Carstvu do početka II. st.

O počecima Rimskog Carstva i prve dvije dinastije postoje različiti povijesni izvori kao Augustova autobiografija,¹⁴² povijesna djela Svetonija,¹⁴³ Veleja Paterkula,¹⁴⁴ Flora¹⁴⁵ i Tacita.¹⁴⁶ Uz njih o tom razdoblju pišu i kasniji kompilatori povijesnih tekstova poput već spomenutog Eutropija, Orozija, Rufa Festa,¹⁴⁷ Aurelija Viktora,¹⁴⁸ Zosima¹⁴⁹ i Zonara.¹⁵⁰

¹⁴² *Res Gestae Divi Augusti* je tekst u kojem je 14. g. car August zapisao postignuća svoje vladavine kao svoju oporuku. Dijeli se na 4 dijela – političke funkcije Augusta, donacije Italicima, vojna i diplomatska povijest, te potpora naroda. Kao propagandni tekst urezan je i poslan cijelom carstvu, te nije najpouzdanije historijsko djelo, otkriven je 1555. g. u Ankiri (Ancyra) u maloazijskoj Galaciji. BRATOŽ 2007, 173.

¹⁴³ Svetonije (*Gaius Svetonius Tranquillus*) rimski pisac i biograf (*Hippo Regius* 70. – Rim 140.). Bio je tajnik cara Hadrijana. Sačuvana su dva spisa: *De vita Caesarum* ili *Životi careva* (od Cezara do Domicijana), te djelomično sačuvan spis O znamenitim muževima *De viris illustribus* s biografijama pjesnika, povjesničara, govornika. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 8. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59046>.

¹⁴⁴ Velej Paterkul (Marcus *Velleus Paterculus*) vojnik, karijerist i povjesničar (19. pr. Kr. – 31. posl. Kr.). Pratio je cara Tiberija na vojnim pohodima u Germaniju, Panoniju i Dalmaciju. Napisao je Rimsku povijest (*Historia Romana*) u dva dijela gdje sažeto prikazuje povijest od pada Troje do svojih dana. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 8. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64117>.

¹⁴⁵ *Florus – Epitomae*

¹⁴⁶ Tacit, Publije Kornelije (*Publius Cornelius Tacitus*) govornik, povjesničar i političar (oko 55. – 120.?), bio je konzul u vrijeme cara Nerve 97. g. Napisao je panegirik *Agricola* u čast svojem tastu Gneju Juliju Agrikoli koji je bio zapovjednik u Britaniji. Napisao je monografiju Germanija (*Germania*, ili *De origine, situ, maribus ac populis Germanae*) te Povijest i Anali. U Povijestima (*Historiae*) daje prikaz događaja od cara Galbe do Domicijana (69. – 96. g.) u 14 knjiga ali su sačuvane samo prve četiri i početak pete. Najvažnije djelo su u sažetom stilu sastavljeni Anali, (*Annales* ili *Ab excessu divi Augusti libri*) u 16 knjiga koji opisuju vladavinu julijevsko-klaudijevske dinastije do smrti Nerona. Očuvane su knjige 1-6 i 11-16. a 5., 6., i 16., su nepotpune. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 8. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6014>. KRIŽMAN 1979, 308.

¹⁴⁷ Ruf Fest (*Flavius Festus*), umro krajem 4. st., nudi malo vijesti u obliku natuknica u sačuvanom Bervijaru *Breviarium rerum gestarum populi Romani* sažetku rimske povijesti od osnutka Rima do rata s Perzijancima 369. g.. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 8. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2023>.

¹⁴⁸ Aurelije Viktor (*Sextus Aurelius Victor*) rimski povjesničar (prije 330. – nakon 390. g.) koji je oko 361. g. sastavio djelo *Liber de Caesaribus*, u kojem portretira careve od Augusta do Konstantina. Jedno još kraće a ipak biografski razrađeno djelo *Epitome de Caesaribus* nastalo je prije 400. g. To djelo se u istraživanjima uzima kao manje značajno, ali sadrži dosta drugim djelima nepoznatih detalja. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 8. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64614>.

¹⁴⁹ Zosim (Ζώσιμος) bizantski povjesničar koji je bio pravni zastupnik carske riznice u Carigradu, pa je u prvim godinama 6. st. izdao djelo Nova povijest (Νέα ἱστορία) na grčkom jeziku u šest knjiga. Obrađuje razdoblje od prvih rimskih careva do Alarihova zauzeća Rima 410. g., a autor je uklopio preuzete izvatke iz ranijih djela drugih historičara koji su nam poznati i iz nekih drugih djela. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 11. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67426>.

¹⁵⁰ Ivan Zonara (Ιωάννης Ζωναράς) bizantski kroničar i kanonist (? – 1159.) U vrijeme cara Alekseja Komnena bio zapovjednik gardijskog odreda osobne carske garde i načelnik carske kancelarije. U vrijeme cara Ivana II. Komnena 1118. g. povlači se u manastir na otoku sv. Glicerija. Napisao je sažetak povijesti (Επιτομή ἱστοριῶν) kronika od stvaranja svijeta do 1118. g. u 28 knjiga. Sadrži prijepise mnogih prijašnjih djela. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 11. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67380>.

Osim njih tu su i već spomenuta djela Strabona i Plinija starijeg. Spomenimo i razne sačuvane pisane izvore koji donose puno povijesnih podataka poput pisma Plinija mlađeg,¹⁵¹ govori retora Diona Hrizostoma¹⁵² te djela Vitruvija¹⁵³ i spisi Frontina.¹⁵⁴

Sačuvani zakonski akti donošeni su na razini cijelog Rimskog Carstva i zahvaćaju Istru. O razvoju rimskog prava klasičnog razdoblja znamo da su dvojica pravnika Labeo¹⁵⁵ i Kapito¹⁵⁶ od Augusta imali dozvolu *iux ex auctoritate principii respodendi* da izražavaju javno pravo.¹⁵⁷ Ne zaboravimo veliki broj epigrafskih natpisa,¹⁵⁸ numizmatike¹⁵⁹ i papirologije.¹⁶⁰

Nakon bitke kod Akcija 31. g. pr. Kr. i pobjede Oktavijana te završetka građanskog rata, nastupa novo razdoblje (*Pax Romana*) u kojem se razvilo Rimsko Carstvo. Oktavijan je od 31. g. pr. Kr. bio svake godine biran za konzula, a 28. g. pr. Kr. postao je *principe Senatus* kao najviši senator, da bi 13. siječnja 27. g. pr. Kr. preuzeo od Senata desetogodišnji *imperium proconsulare* nad provincijama te mu je 16. siječnja 27. g. pr. Kr. Senat udijelio naslov *Augustus*.¹⁶¹

¹⁵¹ Plinije Mlađi (*Gaius Plinius Caecilius Secundus Minor*) rimski državnik, govornik i pisac (*Comum* 61. – 113. g.) bio je nećak Plinija Starijeg koji ga je posinio. Bio je prefekt državne riznice, prokurator u Bitiniji (11 - 113. g.). Od govora se sačuvao jedan Panegirik (*Panegyricus*) caru Trajanu. Pisao je pjesme, ali glasovit je po svojim pismima (*Epistulae*) sakupljenim u 9 knjiga pisana u vrsnom stilu i javno obznanjivana. Osobito se ističu pisma Tacitu i ona poslana caru Trajanu. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 8. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48738>.

¹⁵² Dion Hrizostom ili Zlatousti grčki kinički filozof, bio je govornik dok ga car Domicijan nije protjerao, te je lutao i držao govore protiv izopačene civilizacije Rimskog Carstva. Ostalo je sačuvano 80 njegovih govora Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 8. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15290>.

¹⁵³ Vitruvije (*Marcus Vitruvius Pollio*), rimski arhitekt i inženjer (1. st. pr. Kr.) živio u doba Cezar ai Augusta. Autor je spisa O arhitekturi (*De architectura*) u 10 knjiga napisane nakon 27 g. Pisan na vrhuncu rimske arhitekture donosi podatke o rimskim građevinama, gradovima, utvrdama, strojevima i spravama, te imena antičkih graditelja i njihova djela. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 8. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64933>.

¹⁵⁴ Frontin (*Sextus iulius Frontinus*) rimski književnik (40. – 103. g.) Bio je pretor, konzul, vojni zapovjednik. Autor je izgubljenog djela O vojnoj vještini (*Strategmata*), i spisa Ratna lukavstva i traktata O vodama grada Rima (*De aquis urbis Romae*). BRATOŽ 2007., 175.

¹⁵⁵ Labeon (*Marcus Antistius Labeo*) rimski pravnik (43. pr. Kr. – 11. g. posl. Kr.). Bio je pretor i utemeljitelj škole prokulovaca. Izvrsno obrazovan zanimao se za pravni jezik i retoriku. Napisao je mnogo djela, sačuvano je 500 fragmenata uvrštenih u *Digesta – CJC*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 8. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34976>.

¹⁵⁶ Kapiton (*Gaius Ateius Capito*) ugledni pravnik.

¹⁵⁷ Bratož 2007. 175.

¹⁵⁸ Natpisi su sabrani u zbirkama *ILS*, i *FIRA*: Bratož 2007. 173.

¹⁵⁹ Numizmatika se nalazi u *RIC* I. Bratož 2007. 173.

¹⁶⁰ E. Van't Dack, La papyrologie et l'histoire du Haut-Empire: Les `formulae` des empereurs, *ANRW* II, 1, 1974.

¹⁶¹ Cass. Dio 53. Bratož 2007. 176.

August se potom prihvatio uređenja svoje države, a sačuvani zakoni pokazuju tendenciju ka restauraciji rimskog društva.¹⁶² Obnavljao je staru rimsku religiju koja je u građanskom ratu bila zanemarena, a jedan od dijelova državne ideologije je bio kult cara Augusta koji se prakticirao u svim dijelovima Carstva. Kako je sada August imao cijelu ogromnu vojsku, smanjio ju je darujući veteranima zemlju u kolonijama oko municipija gdje su aktivno sudjelovali u romanizaciji okolnog stanovništva. Uz to je zbog velikih troškova uzdržavanja vojske i mornarice te građevnih pothvata, preuredio financije i osigurao pravilno prikupljanje poreza i carina. August je nakon osvajanja Istoka i Egipta pustio u promet toliko denara da je počela inflacija te je bio prisiljen 19. g. pr. Kr. izdati novi novac: zlatnik (*aureus*), srebrnik (*denarius*), brončani sestercij te bakreni as. Novac je kovan u Lugdunumu od 15. g. pr. Kr. Ta reforma ostala je do vremena cara Nerona koji je 64. g. posl. Kr. smanjio težinu aureusa i denara.¹⁶³

U vrijeme vladavine cara Augusta (27. g. pr. Kr. – 14. g.) plemena Norika i Panonaca 16. g. pr. Kr. provalila su i opljačkala sjeverni dio Istre. August je poslao prokonzula u Iliriku Publija Silija Nervu (*Publius Silius Nerva*) koji ih je suzbio prije nego što su stigli do Pule.¹⁶⁴

Kako bi osigurao mir istarskim obalnim kolonijama, car August je oko 12. g. pr. Kr. granicu Italije sa rijeke Rižane premjestio dalje na rijeku Rašu.¹⁶⁵ Tako je Istra ušla u sastav Desete italske regije – *Decima Regio Venetia et Histria*. Nova pokrajina *Venetia et Histria* zauzimala je sjeveroistok talijanskog sklopa, a iza rijeke Raše počinjala je carska provincija Ilirik.¹⁶⁶

Istarski poluotok u to vrijeme bio je područje preko kojeg su rimske legije išle u akcije prema Panoniji i Iliriku. Kada je buknuła pobuna dvojice Batona u panonsko-dalmatinskom ustanku 6. - 9. g. posl. Kr. vojne operacije vodio je i budući car Tiberije, a rimske kolonije u Istri potpomogli su svojim trupama.

Car August umro je 14. g. a naslijedio ga je njegov usvojeni sin car Tiberije (*Tiberius Claudius Augustus* 14. – 37.) koji je već bio afirmiran vojnik i diplomat.¹⁶⁷ Nastavio je Augustovu politiku i poboljšao je financije i upravu. Imao je dva sina Germanika i Druza te miljenika

¹⁶² Suet. *Aug.* 34; Cass. Dio 56, 1, 2, i 56, 10, 1.-3.

¹⁶³ Suet. *Aug.* 41. BRATOŽ 2007, 191.

¹⁶⁴ Cass. Dio 53. 25, 2-5. Bratož 2007. 206.

¹⁶⁵ Strabo. 5,1,1; Plin. *HN.* 3, 127.

¹⁶⁶ Priključenjem Cisalpinske Galiје Italiji, Istra je bila odvojena samo administrativnom granicom na Rižani, dok u to doba u Histriji postoje dva municipija rimskih građana, Egida i Parentij, i jedna rimska kolonija, Pola. Dvije trećine istarskog poluotoka raspodijeljene su kolonistima. STARAC 1999, 58.

¹⁶⁷ Tac. *Ann.* 1, 6-15; Suet. *Tib.* 22.-25.

pretorijanskog prefekta Sejana. Nakon umorstva sinova 27. g. Tiberije je otišao na Capri odakle je vladao, a Sejan je počeo pripravljanje da preuzme vlast, i 31. g. izabran je s Tiberijem u čast konzula. Sejan je uveo okrutni režim u Rimu, i na kraju smaknut.¹⁶⁸ No Tiberije je ostao na Capriju sve do smrti. Naslijedio ga je njegov pranećak Kaligula (*Gaius Germanicus Caligula* 37. – 41.)¹⁶⁹ bio je popularan, no ekstravagantan, pomračena uma i okrutan, a želio je uvesti apsolutnu monarhiju te su se pretorijanci pobunili i ubili ga.

Pretorijanci su proglasili za cara starog Klaudija (*Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus* 41. – 54.) Kaligulinog strica.¹⁷⁰ Vladao je po uzoru na Augusta, vojska ga je podržavala, a imao je dobar odnos sa senatom. Ljeta 43. g. osvojio je jug Britanije iskoristivši sukobe Keltskih plemena na otoku, a potom mirnim putem 44. g. preuzeo savezničku Mauretaniju od koje je stvorio dvije nove provincije u današnjem Alžiru; 45. g. preuzeo je kraljevstvo Likiju i oformio provincije *Lycia* i *Pamphilia* i 46. g. savezničko kraljevstvo Trakiju od koje je oformio provinciju *Thracia*. Potom je poboljšao upravu provincija, podijelio rimska državljanstva zaslužnim stanovnicima u provincijama koje je dokumentirano natpisima. Osim toga dodijelio je status senatora provincijalnom plemstvu iz zapadnih provincija napose Galije, što se nije svidjelo Senatu. Dodijelio je statuse kolonija i municipija (*municipium Claudium*) naseljima *Virnum*, *Celeia* (Celje), *Teurnia* (St. Petar), *Aguntum* (Lintz), *Iuvavum* (Salzburg). Uredio je neke vrste ministarstva koje su djelovali neovisno od senata i vitezova, odgovorni samo caru čime je osnažio carski položaj. Brinuo se za sudove, gradio u Rimu i Italiji, te izgradio cestu *via Claudia Augusta* iz *Altinuma* u sjevernoj Italiji preko Alpa do Dunava. Podupirao je restauraciju stare rimske religije.¹⁷¹

Nakon smrti cara Klaudija na tron se popeo njegov posinak Neron (*Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus* 54. – 68.)¹⁷² koji je prvih pet godina bio uspješan jer je bio pod utjecajem učitelja Seneke, dobro se brinuo za upravu države i prijestolnicu, ali za provincije nije mario. Nakon požara u Rimu 64. g. koji je spalio 2/3 grada, za koji su okrivljeni kršćani te ih je surovo progonio, započela je obnova grada Rima za koju je trebao novac. Neron je uveo nova davanja te je time izazvao inflaciju, a da bi se domogao sredstava, ubio je bogate istočnjake i preuzeo

¹⁶⁸ Cass. Dio 58, 3-14; Tac. *Ann.* 5,8-9; Suet. *Tib.* 65. BRATOŽ 2007, 230.

¹⁶⁹ Suet. *Calig.*; Cass. Dio 59.

¹⁷⁰ Suet. *Claud.*; Cass. Dio 60. Sen., *Apocol.*; Aur. Vict. *Caes.*4; *Epit.* 4; Eutr. 7,13; Oros. 7,6; Zonar. 11, 8-11. BRATOŽ 2007, 234.

¹⁷¹ BRATOŽ 2007, 237.

¹⁷² Tac. *Ann.*13-16; Suet. *Ner.*; Cass. Dio 61-63.; Aur. Vict. *Caes.*5; *Epit.* 5; Eutr. 7,14-15; Oros. 7,7; Zonar. 11, 12.-13. BRATOŽ 2007, 239.

njihova dobra. Zbog toga je postao omražen, a u senatu se stvorila Pizonova urota kako bi ga ubili, no bila je otkrivena, a Neron je ubio urotnike, ali i mnoge druge senatore, intelektualce pa čak i vojsku. Neron se izjednačio s božanstvima Herkulom, Apolonom, Helijem i Mitrom te se počeo oslanjati na plebs urbana te je povećao javne nastupe. 66. – 68. g. bio je na putu u Grčku. U to doba je planuo 66. g. Židovski ustanak u Palestini te je Neron poslao provincijalnog namjesnika Sirije Mucijana a potom i vojnog zapovjednika Vespazijana koji je ugušio ustanak. Zbog nemira na Istoku 68. g. Neron se iz grčke vratio u Rim, a budući da je vladala glad, izgubio je potporu plebsa. Tada su se digli uzurpatori; u Galiji – Vindeks; u Tarkonskoj Hispaniji – Galba, u Luzitaniji – Otho i u Betiki – Caecina, i u Africi Clodije Macer. Vindeksa je porazila vojska na Roni, a senat je potvrdio Galbu za novog cezara. Neron je potom izvršio samoubojstvo.¹⁷³

U građanskom ratu 68. – 69. g. koji je izbio nakon smrti cara Nerona, između Galbe, Otona i Vitelija (*Aulus Vitellius Germanicus*) udio su imale trupe iz Panonije i Dalmacije, koje su podržavale careve koje je priznao senat. Nakon toga su pretorijanci u Rimu ubili Galbu i isklicali Otona (*Marcus Otho Caesar Augustus*), trupe iz Ilirika su ga podržale, no nisu imale udjela u bitci kod Kremone u sjevernoj Italiji¹⁷⁴ gdje je Oton izvršio samoubojstvo nakon poraza od Vitelija i trupa iz Germanije. Najveći dio ilirskih trupa bio je stacioniran oko Akvileje. Novo isklicanom caru Titu Flaviju Vespazijanu (*Imperator Titus Flavius Vespasianus*) 69. g., koji je tada bio u Judeji, podršku su pružile trupe iz Panonije, Dalmacije i Mezije na čelu sa zapovjednikom karnuntske legije Antonijem Primom (*Marcus Antonius Primus*), koji ih je poveo iz Ptuja (*Poetovion*) prema Rimu u susret novom caru. Oni su zauzeli Akvileju i mjesta u X. regiji *Opitgerium*, *Altinum*, Padovu i Veronu, a u bitci u Bedrijaku kod Kremone porazili su Vitelijeve snage. U Rimu su nastali sukobi između stranaka Vitelija i Vespazijana, što je rezultiralo ubojstvom Vitelija. Senat je potom potvrdio Vespazijana za novog cara.¹⁷⁵ Ovi događaji uz sjevernu i zapadnu granicu Istarskog poluotoka te u istoj regiji sigurno nisu bili nezapaženi, no ako su kolonijalni gradovi na obali Istre sudjelovali u tome, o tome nema podataka u izvorima.

Vladavina Flavijejske dinastije koju čine tri vladara: Vespazijan (69. – 79. g.), njegov sin Tit (79. – 81. g.) i mlađi sin Domicijan (81. – 96. g.) nisu ostavile vidljivog traga na istarskom poluotoku. Vespazijanove reforme, reorganizacija granice na Dunavu na sjeveroistoku

¹⁷³ Suet. *Ner.* 48-50; Cassius Dio 63. 28.-29.

¹⁷⁴ Tac., *Hist.* 2, 85-86; Suet. *Vesp.* 6

¹⁷⁵ BRATOŽ 2007, 246. MATIJAŠIĆ 2009, 206.

Rimskog Carstva nisu se toliko odnosile na istarski poluotok, koliko na unutarnja kopnena područja Panonije i Mezije. Vespazijan je podijelio status kolonije *Siscia* i možda *Sirmium*, a status municipija *Neviodunum* (Drnovo), *Andautonia* (Ščitarjevo) i *Scarabantia* (Šopronj), i dodijelio povlastice već postojećim municipijima *Fulfinium* (Omišalj), *Curicta* (Krk), *Scardona* (Skradin) *Arba* (Rab) i *Aenona* (Nin). Car je u zahvalu za sudjelovanje riječnih mornara na njegovoj strani kod sukoba s Vitelijem, brodski prijevoz na Savi, Dunavu i Dravi nazvao *classis Flavia Pannonica*, a mornarske veterane je naselio oko novih kolonija Siscije i Sirmija.¹⁷⁶ No dvije novosti mogle su imati odjeka u Istri. Kao i Klaudije prije njega, Vespazijan je omogućio ljudima iz provincije da preuzmu visoka dostojanstva u državnoj upravi. Da bi napunio praznu blagajnu Vespazijan je odredio prodaju zemlje slabije kvalitete koja je dotada ulazila u *subcesiva* – obično pašnjake koji su nakon centurijacije ostali nerazdijeljeni. Uz to povećao je davanja koja su provincije imale, te je tim mjerama mogao oporaviti financijsko stanje države.¹⁷⁷ Ovakvu politiku nastavio je i njegov sin Tit (*Titus Caesar Vespasianus, Augustus*) koji je kratkotrajno vladao, a u njegovo vrijeme je bila erupcija Vezuva 79. g. i veliki požar u Rimu 80. g.¹⁷⁸

Nakon smrti Tita naslijedio ga je mlađi brat Domicijan (*Caesar Domitianus Augustus*) koji je nakon petnaest godina vladavine (81. – 96. g.) ubijen u uroti. Zbog sukoba sa senatorima davao je prednost viteškom rangi koje je postavljao na dostojanstva u državnoj upravi i vojsci. Njegova briga oko restauracije stare rimske vjere dovela ga je do progona kršćana po kome je zapamćen u izvorima.¹⁷⁹ On je završio gradnju Koloseuma i izgradio novu carsku palaču u Rimu, za to je trebao urediti financije jer je naslijedio praznu blagajnu. Kako bi podigao proizvodnju žitarica, zabranio je proizvodnju vina u Italiji 91. g., a dopustio je samo polovicu proizvodnje vina u provincijama (*edictum de excidendis vineis*), no i sam je kršio taj zakon.¹⁸⁰ Bezobzirno je ubirao poreze, posebno od Hebreja, a uprava je bila učinkovita. Pokazao je veliku brigu oko održanja dunavske granice posebno u Panoniji i Meziji, usustavio je brodski prijevoz (*classis Flavia Pannonica*) na Savi, Dunavu i Dravi koja je podupirala transport uz cestovnu mrežu i ratovala s Dačanima.¹⁸¹

¹⁷⁶ BRATOŽ 2007., 252; MATIJAŠIĆ 2009, 209.

¹⁷⁷ Suet. *Vesp.* 16; Cass. Dio 66, 10, 3. BRATOŽ 2007, 251.

¹⁷⁸ Suet. *Tit.* 1.; Cass. Dio 66,19; Aur. Vict. *Caes.* 10; Auson. *Caes.* 11. BRATOŽ 2007, 253.

¹⁷⁹ Lactant. *De mort. pers.* 3; Euseb. *Hist. eccl.* 3, 17-20., Oros. 7, 10; Zonar. 11, 19.

¹⁸⁰ Suet. *Dom.* 7,2 i 14,2.

¹⁸¹ MATIJAŠIĆ 2009, 209.

Činjenica je kako povijesni izvori prva dva stoljeća Rimskog Carstva malo kad spominju Istru jer se uglavnom referiraju na političku i vojnu situaciju. U vrijeme julijevsko-klaudijeve dinastije Istra proživljava procvat rimskog urbanizma, graditeljstva i klasične rimske civilizacije. Činjenica da su u južnoj Istri patriciji i senatori, pa čak i pripadnici carske obitelji imali privatne posjede i ljetnikovce¹⁸² svjedoči kako su blizina Rimu, ljepota krajolika, i ljekovitost boravka uz more u jednoj mirnijoj provincijskoj sredini bili prepoznati od strane bogatih i utjecajnih ljudi. Osim toga senatorske obitelji su imale gospodarske interese u intenzivnom maslinarstvu i vinogradarstvu.

III. 2. 3. Medulinski zaljev u razdoblju adoptivnih careva do tetrahije (96. – 284.)

O vremenu Rimskog Carstva za dinastija adoptivnih careva, dinastije Antonina, Severa i nestabilnog pedesetljetnog razdoblja vojnih careva pisani izvori su spisi Plinija Mlađeg, korespondencija Fronta,¹⁸³ te povijesna djela Herodijana,¹⁸⁴ Deksi¹⁸⁵ i Historija Augusta.¹⁸⁶ Uz njih korisne su i informacije iz već spomenutih djela Kasije Diona, Aurelija Viktora, Eutropija, Orozija, Zosima i Zonare.

¹⁸² IVETIĆ 2009. 100.

¹⁸³ Front (*Marcus Cornelius Fronto*) gramatičar, retoričar i advokat (Alžir 100. – 160. g.). Bio je vodeći govornik u Rimu za vrijeme Hadrijana, odgajatelj rimskih careva Marka Aurelija i Lucija Vera. Očuvani su mu nekoliko deklamacija, ulomci govora i tri petine njegove korespondencije sa carevima. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 9. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20731>.

¹⁸⁴ Herodijan (Ἡρωδιάνος - Herodianos) grčki povjesničar (Aleksandrija ili Antiohija 178. ili 180. - ? 240. g.). Vjerojatno je bio carski oslobođenik, visoki činovnik. Napisao je Povijest carstva nakon smrti Marka Aurelija (Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίαι) u 8 knjiga. Opisao je razdoblje od Komoda do Gordijana III. (180. – 238. g.) i dao niz biografija rimskih careva. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 9. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25191>.

¹⁸⁵ Deksi (Publius Herenius Dexippus) povjesničar, vojskovođa i državnik u Ateni (o. 210. – o. 270.). Napisao je 4 povijesne knjige: epitom Apijana o povijesti dijadoha – nasljednika Aleksandra Velikog, *Scythica* povijest rimskih sukoba s Gotima od 238. – 275. g. i *Chronike Historia* u 12 knjiga opisuje zbivanja od legendarnih vremena do 270. g. Nijedna nije preživjela, ali su sačuvani fragmenti u kompilacijama kod Zosima. BRATOŽ 2007, 311.

¹⁸⁶ Historija Augusta (*Scriptors historiae Augustae*) je zbirka životopisa o trideset rimskih careva od Hadrijana do nastupa Dioklecijana, a nastala je do 330. g. kompilacijom spisa barem šestorice carskih biografa. Djelo ocjenjuj carev odnos prema rimskom Senatu i senatorima i prihvaćanje kršćanstva. Često bilježi neprovjerene informacije kao i anegdote s istinitim podacima, pa ju treba stalno provjeravati s drugim izvorima. Bratož 2007. 260.

U razdoblju Severovske dinastije klasično rimsko pravo uzdignuto je na vrhunac djelovanjem pravnika Papijana,¹⁸⁷ Pavla Julija¹⁸⁸ i Ulpijana (*Domitius Ulpianus*).¹⁸⁹ Uz njih očuvan je i *Constitutio Antoniniana* iz 212. g.¹⁹⁰ Ne zaboravimo velik broj epigrafskih natpisa, zapise na papirusima, numizmatiku i ostale materijalne izvore.

Urotnici koji su ubili Domicijana izabrali su kao novog cara jednog od najuglednijih senatora Saroga Nervu (*Imp. Nerva Caesar Augustus*) koji je vladao šesnaest mjeseci 96. – 98. g.¹⁹¹ Njemu je bio naklonjen Senat u Rimu, a pretorijansku gardu je novčano nagradio. Uspio je urediti državne financije. Nakon par mjeseci vladavine usvojio je Trajana (*Marcus Ulpus Traianus*) provincijalnog namjesnika Germanije koji je bio zapažen i uvažen vojnik prvo kao suvladara, a potom i kao nasljednika na prijestolju.¹⁹² Nerva je adopcijom ukazao kako su italjski kolonisti postali nova društvena elita u provincijama, a njihovi potomci mogli su se na ovakav način uzdići sve do carskog položaja.¹⁹³

Car Trajan (*Imp. Caesar Nerva Traianus Augustus*) vladao je 98. g. – 117. g., a zapamćen je kao dobar vladar. Prvo je utvrdio granice na Dunavu kako prema Germaniji tako sve do Dacije na istoku koju je pokorio 101. g. što se ogleda i na Trajanovom stupu u Rimu. Nakon toga osnovana je nova provincija Dacija 106. g. i nova podjela istočnih provincija uz sjevernu granicu Rimskog Carstva. Car je ustanovio nove kolonije (poput Ptuja - *Poetovion*) za svoje

¹⁸⁷ Papijan (*Aemilius Papinianus*), rimski pravnik (140. – 212. g.) podrijetlom iz Sirije ili Afrike. Bio je u rimskoj državnoj službi a od 203. g. i zapovjednik pretorijanaca (*praefectus praetorio*), tj. najviši carski službenik. Ubijen je 212. g. po zapovjedi cara Karakale, jer nije htio opravdati cara od ubojstva vlastitog brata Gete. Smatra se najvećim rimskim pravnikom, a njegovo pravno mišljenje smatra se modelom pravničke konciznosti, logičnosti i preciznosti, uvijek dajući prednost etičkim načelima. Sačuvana djela su *Questiones* u 37 knjiga, *Responsa* u 19 knjiga i *Definitiones* u 2 knjige. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 9. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46539>.

¹⁸⁸ Pavao Julij (*Iulius Paulus*) pravnik učenik Papijana (Rim 2. – 3. st.) bio je pod carem Aleksandrom Severom zapovjednik pretorijanaca (*praefectus praetorio*). Poznat je po svojoj definiciji obaveznog odnosa, a uvršten je u krug petorice klasičnih rimskih pravnika. Napisao je 320 djela, dio za nastavu (*Institutiones, Manualia, Regulae*), dio o civilnom pravu (*Libri ad Sabinum* u 16 knjiga) i pretorskom pravu (*Libri ad edictum* u 80 knjiga). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 9. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47604>.

¹⁸⁹ Ulpijan (*Domitius Ulpianus*), rimski pravnik, ravnatelj arhiva (r. u Feniciji 170. – Rim 228.) poginuo u pobuni pretorijanaca protiv restriktivnih mjera koje je poduzeo kao *praefectus praetorio*. Iznimno plodan pisac s enciklopedijskim znanjem, jasnoćom i preglednim kazivanjem. Najvažnije djelo je komentar pretorijanskog edikta (*Libri ad edictum*), djelo o civilnom pravu (*Libri ad Sabinum*), te knjiga o pravnim regulama (*Liber singularis regularum*), Zakon o citiranju iz 426. g. (*Lex citationis*) svrstava ga u petoricu klasičnih rimskih pravnika. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 9. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63101>.

¹⁹⁰ *FIRA I*, 88. str. 445.-449.

¹⁹¹ Cass. Dio 68; Aur. Vict. *Caes.* 12-13; *Epit.* 12-13; Eutr. 8, 1-5; Oros. 7, 11-12; Zonar. 11, 20-22. BRATOŽ 2007, 263.

¹⁹² *Cassius Dio* 68, 3; Plin., *Pan.* 7.-8.

¹⁹³ BRATOŽ 2007, 264.

veterane. Ustanovio je i centralni carinski ured za područje podunavskih provincija (*publicum portorii Illyrici*) u Ptuju. Nastavljen je uspon dužnosnika iz redova vitezova u državnoj upravi. U Italiji je imenovao posebne kuratore (*curators*) za nadzor financijske uprave čim je ograničio njihovu samoupravu.¹⁹⁴ U tijeku ratova na istoku s Partima, Trajan je 117. g. umro, a u zadnji čas je usvojio Hadrijana kao svojeg nasljednika.

Car Hadrijan (*Imp. Casar Traianus Hadrianus Augustus*) na vlasti 117. – 138. g. bio je kao i Trajan podrijetlom iz mjesta Italica kod Seville u Hispaniji.¹⁹⁵ Njegovo imenovanje proizvelo je urotu konzula koji su bili bliski Trajanu, koju je on ugušio u Rimu, što mu je priskrbilo reputaciju nasilnog vladara. Prvo se povukao iz Mezopotamije i opozvao vojsku iz Dacije, dao porušiti most preko Dunava kod Drobete. Utvrdio granice Rimskog Carstva – završio gradnju Dunavskog limesa koji je započeo Domicijan, gradio Hadrijanov zid u Britaniji, reformirao vojsku postrožujući disciplinu trupa. Rimsko Carstvo sada je iz osvajačke prešlo u obrambenu politiku. Godine 124. u Vlašku nizinu upalo je sarmatsko pleme Roksolani koje je vodio kralj Rasparagan, ušlo u Moldaviju i postavilo granicu kod Alutija. Caru Hadrijanu je uspjelo diplomatskim sredstvima oblikovati pojas vazalnih država uz državnu granicu i time je raširio svoj utjecaj na njihovo zaleđe. Rasparagana, kralja Sarmatskih Raskolana u Moldaviji, koji je najviše ugrožavao rimske interese na donjem Dunavu, s njegovim sinom dao je premjestiti u Istru, a ondje su stacionirani u Pulu gdje su i skončali.¹⁹⁶

Vjerojatno je 124. g. car Hadrijan, vraćajući se s Istoka u Rim, prošao Podunavljem i Panonijom te preko Norika u sjevernu Italiju. Pritom je podijelio pergrinskim zajednicama municipalni status: Daruvaru (*Iassae*), Vinkovcima (*Cibalae*), Petrovcima (*Bassianae*), a isto tako i u Dalmaciji *Burnum*, Livnu (*Pelva*) i Gradini kod Glamoča (*Salvum*).¹⁹⁷ Stigavši u Rim Hadrijan je uredio pretorijanske edikte, te kurilske i edilske edikte kao početak ujednačavanja pravosuđa.¹⁹⁸ Razdijelio je Italiju na četiri okruga kojima su upravljali *iudices* kao nekadašnji konzuli (*consulares*).¹⁹⁹ U doba Hadrijana razvija se kolonat, osobito u Africi. Kad je Hadrijan

¹⁹⁴ BRATOŽ 2007, 267.

¹⁹⁵ *Cass. Dio* 69; *SHA Hadr.*; *Aur. Vict. Caes.* 14-15; *Epit.* 14-15; *Eutr.* 8, 6-8. *Oros.* 7, 13-14; *Zonar.* 11; 23-24. BRATOŽ 2007, 271.

¹⁹⁶ Dva natpisa u *ILS* 852 (*P. Aelius Rasparaganus rex Roxolanorum*); i 853. (*Peregrinus*). Izvor *SHA Hadr.* 6, 6-8. BRATOŽ 2007, 274. O dvama nađenim sarkofazima na otoku Uljaniku u Puli GIRARDI JURKIĆ – JURKIĆ 2016, 105.; i MATIJAŠIĆ 2021.

¹⁹⁷ MATIJAŠIĆ 2009, 226.

¹⁹⁸ Po nalogu Hadrijana, 130. g. pravnik *Iulianus Salvius* sastavio je *Edictum perpetuum* koji je sadržavao reviziju i zbir pretorskih i edilskih edikata. Od tada su pretori morali objavljivati carske edikte s potpunim i nepromjenjivim sadržajem jer su edikti bili doneseni na carski prijedlog (*pratio*) koji je morao biti prihvaćen u Senatu *Gal.* 4; *Pompon. Dig.* 1,2,2,9, STARAC 1999, 62.

¹⁹⁹ *SHA Hadr.* 22, 13. *Quattuor consulares per omnem Italiam iudices constituit.*

136. g. obolio posinovio je Lucija Elija (*Lucius Aelius Caesar*), a kako je ovaj umro 138. g. posinovio je za nasljednika Elija Antonina (*Aelius Caesar Antoninus*).

Car Antonin Pije se malo spominje u izvorima, nasljedovao je politiku svojih prethodnika.²⁰⁰ Bio je izobraženi aristokrat, miroljubiv pravnički nastrojen, u kasnim pedesetim godinama života, pripravljaio je teren za svojeg nasljednika, adoptivnog unuka Marka Aurelija (*Marcus Aurelius Antoninus*). U njegovo doba država je urbanizirana u duhu antičke kulture i civilizacije, dobrim financijama, gospodarskim napretkom, procvatom trgovine, i funkcionalnom upravom, sudstvom i vojskom. Razdoblje adoptivnih vladara smatra se dobom prosperiteta i mirnog razvoja. Epigrafija i arheologija daju obilje gradiva o stanju upravne, duhovne i kulturne povijesti.

Odmah nakon dolaska na vlast car Marko Aurelije²⁰¹ je morao u rat s Partima na Istoku 163. – 165. g. Nakon pobjede vojska se iz Seleukije vratila zaražena kugom, koja je stigla do Rima, potom u Akvileju, i sjeverno do Rone i Germanije, trajala je skoro 20 godina, i ubila 10 – 15 % stanovništva.²⁰² Ovakva smrtnost ugrozila je stanje u vojsci, a sigurnost rimskih granica, posebno Dunavskog limesa, postala je upitna.

U to vrijeme gotska i sarmatska plemena sjeverno od Karpata krenula su prema jugu i pritisnula plemena uz limes Markomane, Kvade i Jazige koji su do tada bili u miru s Rimskim Carstvom. Godine 167. Dunav su kod Brigetia prešli Langobardi i Vandali želeći se naseliti unutar Rimskog Carstva, ili da se njihovo područje priključi Carstvu kako bi mogli napasti barbare u njihovoj pozadini. Dok je Marko Aurelije oklijevao, 168. g. Markomani i Kvadi su otvoreno napali Panonske provincije između Vindobone i Akvinka, za njima su slijedila i druga plemena. Rimljani su morali braniti sjeverne granice pred najezdom u području od Norika sve do Mezije. Markomani koji su prodrli cestama prema Petoviju, i Emoni, upali su u X. italsku regiju, opsjeli Akvileju 167. g., opljačkali gradove i ušli u sjevernu Italiju sve do Verone. Car je brzo zaključio rat s Partima i 168. g. s legijama iz Rima stigao do Akvileje, odakle su trupe 169. g. potisnule barbare natrag na granicu. Iduće godine rimske legije potpomognute novim snagama iz Dalmacije i Dardanije krenule su u ofenzivu i do 175. g. vodile rat s germanskim plemenima na Dunavskom limesu. Pritom su se Jazigi predali i naselili u Carstvo te su poslani većinom u

²⁰⁰ SHA *Ant. Pius*; Cass. Dio. 70; Eutr. 8,8; Aur. Vict. *Caes.* 15; *Epit.* 15. BRATOŽ 2007, 277.

²⁰¹ Izvori za vladavinu M. Aurelija *Fronto, Ep.* ; *Marcus Aurelius: Tà eis heautón* (Dnevnik cara Marka Aurelija); Cass. Dio 71.-72.; Aur. Vict. *Caes* 16-17. BRATOŽ 2007, 279.

²⁰² SHA *Marcus* 13, 3-5. Oros. 7, 15, 5. BRATOŽ 2007, 280.-281.

Britaniju.²⁰³ Dvije godine kasnije, zbog nereda na dunavskoj granici, ponovno je bio rat s Markomanima, Rimljani su prodrli u zemlju Kvada i Markomana sve do okolice Bratislave, a rat nije bio zaključen kad je 180. g. Marko Aurelije umro. Njegov nasljednik car Komod²⁰⁴ (180 – 192.) je novim ratom postigao mir po kojemu su Markomani i Kvadi bili pomoćne čete rimske vojske.

Zbog tih prodora barbara u Rimsko Carstvo sa sjevera osnovano je vojno područje 171. g. radi obrane ulaza u Italiju *praetentura Italiae et Alpium* na čelu s knezom (*comes*) koji je imao sjedište u Akvileji. Potom je ustanovljena II. Italska legija s taborom u Ločici u Savinjskoj dolini, koja je kasnije prebačena u Laurijak bliže uljevu rijeke Anže u Dunav.²⁰⁵ Pod vojnu upravu stavljeno je cijelo područje Julijskih Alpa od Akvileje do Emone i Tarsatice i tada je začeti sustav fizičke obrane prolaza iz Panonije u Italiju nazvan *Claustra Alpium Iuliarum*.²⁰⁶ Iz sjevernih pokrajina ljudi su bježali i u zaštićeniju Istru, gdje su se već postojeći gradovi stali utvrđivati, a nastajali su i prvi zameci novih gradova koji će se oblikovati nekoliko stoljeća poslije.²⁰⁷

Nakon ubojstva cara Komoda 192. g. urotnici su postavili za novog cara gradskog prefekta Publija Pertinaksa (*Publius Helvius Pertinax*)²⁰⁸ kojeg je podupro senat. On je imao dugu i uspješnu vojnu karijeru, a bio je konzervativan i sklon senatu, ali ga pretorijanci nisu voljeli pa su nakon tri mjeseca podigli nered u kojima je pogubljen car. Pretorijanska garda nije imala svojeg favorita za cara pa je dala na dražbu carski položaj, a kupio ga je bogati, stari senator Didij Julijan (*Didius Iulianus*).²⁰⁹ Njega kao cara nisu priznali ostale legije u Carstvu pa su se podigli novi kandidati, a podunavska vojska je isklicala za cara Septimija Severa koga su prihvatili i trupe u Germaniji. Legije u Britaniji izabrale su za cara Klodija Albina, a one u Siriji Pescenija Nigera. Septimije Sever bio je vojno moćniji i politički spretniji te je iskoristio Pertinaksovu nasilnu smrt za legitimaciju svoje vlasti. Pridobivši podršku legija iz Karnunta je sišao u Rim gdje je zatekao Didija Julijana i osudio ga na smrt. Senat je priznao Severa za cara, koji je potom kaznio pretorijance koji su ubili Pertinaksa i raspustio pretorijansku gardu. Potom je pošao na istok i ubio Pescenija Nigera te umirio Afriku i Istočne krajeve. Sever je najprije

²⁰³ BRATOŽ 2007, 282.

²⁰⁴ Cass. Dio 72; Hdn. 1; SHA *Comm.*; BRATOŽ 2007, 285.

²⁰⁵ BRATOŽ 2007, 287.

²⁰⁶ MATIJAŠIĆ 2009, 232.

²⁰⁷ IVETIĆ 2009, 104.

²⁰⁸ Cass. Dio 74, 1-10; Hdn. 2, 1-5; SHA *Pert.*; BRATOŽ 2007, 291.

²⁰⁹ Cass. Dio 74, 11-14; Hdn. 2, 6-7; SHA *Did. Iul.* BRATOŽ 2007, 291.

Klodija Albina imenovao za svojeg cezara, ali kad je on prešao u opoziciju pokušavajući preuzeti vlast, a prišle su mu legije u Britaniji, Hispaniji i Galiji, Sever je 197. g. kod Lugduna pobijedio Albina i ubio njega i zavjerenike.²¹⁰

Time je započelo razdoblje vladavine careva iz dinastije Severa: Septimije Sever (193. – 211. g.),²¹¹ Karakala (211. – 217.), Elgabala (218. – 222.) i Aleksandra Severa (222. – 235.) koja je bila razdoblje stabilnosti i prosperiteta. Vojnici iz podunavskih oblasti koji su doveli na vlast Septimija Severa bile su snažan oslonac carskoj vlasti, jamac sigurnosti i stabilnosti države, a novoizabrani pretorijanci bili su iz njihovih redova.²¹²

Na povratku s istoka nakon rata s Partima 196. g. Sever je u Viminaciju dao proglasiti svojeg sina Karakalu za svojeg nasljednika i cezara.²¹³ Svi carevi iz dinastije Sever prolazili su podunavskim provincijama. Car je podigao značenje i utjecaj vojske te se oslanjao na vitezove potpuno zanemarujući senatore. Uz to je u rang vitezova uvrstio najutjecajnije i najuglednije pripadnike iz redova neitalskih stanovnika. Zbog toga ne čudi da je car Karakala odmah nakon stupanja na vlast 212. g. proglasio *Constitutio Antoniniana*²¹⁴ kojim je podijelio svim slobodnim stanovnicima Rimskog Carstva rimsko građansko pravo. Svi koji su na temelju tog zakona postali rimski građani dobili su gentilno ime *Aurelius*. Time je izjednačen status dotadašnjih kolonija i municipija s *civitas pelegrinae*, što je pojednostavilo plaćanje poreza i carinskih nameta i dovelo do jače centralizacije uprave.²¹⁵

Od 230. g. nadalje kreću nesigurnosti na Dunavskom limesu, a car Aleksandar Sever²¹⁶ koji je upravo osigurao istočnu granicu sa Seleukidskim carstvom pobijedivši Perzijance, hitno je 235. g. otišao u Germaniju i pokušao suzbiti prodor germanskih plemena potplaćujući ih. Zbog toga se pobunila vojska i ubila cara, a panonske trupe su isklicale novog cara, izvanrednog vojnog zapovjednika Maksimina Tračanina (235. – 238.).²¹⁷

Tog trena pravi gospodar Rimskog Carstva je bila vojska koja je postavljala nove vladare te je nastalo pola stoljeća dugo razdoblje (235. – 284. g.) u kojem je vladalo 16 vojnih careva, a

²¹⁰ Cass. Dio 75, 6, 1-8; Hdn. 3, 7, 2-8; SHA *Severus*. BRATOŽ 2007, 294.

²¹¹ Cass. Dio 74, 14-15; Hdn. 2, 7, 4-2, 8. 6; SHA *Pesc. Nig., Clod. Alb., Sev*, BRATOŽ 2007, 292.

²¹² MATIJAŠIĆ 2009, 242.

²¹³ Cass. Dio 77-78.; Hdn. 4-5,4; SHA *M. Ant.*; Aur. Vict. *Caes.* 21-22. *Epit.* 21-22. Eutr. 8, 20-21. BRATOŽ 2007, 300.

²¹⁴ Cass. Dio 77, 9,5; Ulp., *Dig.* 1,5.17. *FIRA* I,89.; BRATOŽ 2007, 301.

²¹⁵ MATIJAŠIĆ 2009, 242.

²¹⁶ Cass. Dio 80; Hdn. 6; SHA *Alex. Sev.*, Eutr. 8, 23; Aur. Vict. *Caes.* 24. *Epit.* 24. BRATOŽ 2007, 305.

²¹⁷ Hdn. 6,8-9; SHA *Alex. Sev.* BRATOŽ 2007, 306.

samo petorica su se održala više od 3 godine. Nazadovanje Rimskog Carstva koje je započelo u razdoblju Severovske dinastije prelilo se u otvorenu krizu u političkom i gospodarskom sektoru. Carevi su se izmjenjivali²¹⁸ kako su tekli ratovi na granicama – uglavnom Dunavskom limesu. Kriza se produbljivala do vremena cara Decija (*Gaius Messius Quintus Traianus Deius*),²¹⁹ koji je prekratko vladao (249. – 251.) da bi ju zaustavio. Decije je bio iz Panonije, pripadnik senatske aristokracije italsko-etrusčkog podrijetla te je bio konzul s uspješnom karijerom koji je imao poštovanje vojske i senata. Vodio je restauracijsku politiku pokušavajući oporaviti Carstvo povratkom na staru religiju, što se ogledalo i u progonu kršćana. Kad su u Panoniju upali Karpi i Goti, pobijedio ih je i uredio stanje na granici, ali Goti su potom prodrli kroz Trakiju sve do Filipola, a Decija ih nije uspio zaustaviti i izgubio je podršku vojske. U bitci u Abritu kod Marcijanopola u sjevernoj Bugarskoj Decij je upao u zasjedu Gota usred močvare i bio ubijen. Goti su opljačkali Trakiju i povukli se natrag na sjever preko limesa.²²⁰ Nakon smrti Decija nastalo je kaotično stanje u kojem je vojska u Podunavlju isklicala za cara Trebonjanina Gala (*Trebonianus Gallus* 251. – 253. g.), koji je ubijen u južnoj Umbriji. Germanske trupe su isklicale za cara Valerijana (*Licinius Valerianus*)²²¹ upravnika donje Recije. On je 253. g. uzeo svojeg sina Galijena za suvladara kojeg je ostavio u Rimu da vlada na Zapadu, a sam je krenuo u rat na Dunavski limes i Perziju. Na Istoku je Valerijana 260. g. porazio i porobio Sasanidski car Šapur I., a Perzijanci su zauzeli Siriju i istočne rimske pokrajine u Maloj Aziji. Sad je Galijen²²² vladao kao car u europskom i afričkom dijelu Carstva, no suočio se s epidemijom uzurpatora (30 tirana), upadima barbara (Goti do Grčke i u Malu Aziju, Alemeni u srednju Italiju, Franci u Hispaniju i Afriku), a uz to je stigla i kuga.

Kad su podunavske legije saznale da je Valerijan uhićen isklicale su za cara Ignea (*Igenus*) u Meziji koji je zasjeo u Sirmiju kako bi branio limes. Galijen je protiv njega poslao britanske i galske legije koje su ga kod Murse porazile i ubile. Nakon toga mezijske legije isklicale su Regalijana (*Regalianus*) koji je ubrzo poražen. Galijen je nakon osiguranja vladavine na Dunavskom limesu i proveo jake reforme te je povukao dio vojske i stanovništva iz Dacije u Poetovion, osnovao kovnicu novca u Sisciji te pojednostavio i ojačao obranu na Dunavu.²²³

²¹⁸ Carevi Gordijan I, i njegov sin Gordijan II. bili su 238. g. u Africi, u Rimu senatori Pupien i Balbin te maloljetni Gordijan III, Filip Arapin.

²¹⁹ Aur. Vict. *Caes.* 29. *Epit.* 289 Eutr. 9,4. Oros. 7, 21, 1.-3. Zos. 1, 23; Zonar. 12, 20. BRATOŽ 2007, 322.

²²⁰ Jord. *Get.* 101.-103; Zos. 1, 23; BRATOŽ 2007, 323.

²²¹ SHA *Valer.*, Aur. Vict. *Caes.* 34; *Epit.* 33. Eutr. 9,11; Zos. 1, 41.-46.; Zonar. 12, 26. BRATOŽ 2007, 330.

²²² SHA *Gall.* i *Tyr. trig.*, Aur. Vict. *Caes.* 33; *Epit.* 33. Eutr. 9,8; Zos. 1, 37-40.; Zonar. 12, 24-25. BRATOŽ 2007, 326.

²²³ MATIJAŠIĆ 2009, 247.

Goti su 268. g. ponovno napali Trakiju, Makedoniju i malu Aziju, a taj prodor doveo je do pada Galijena u uroti, i dolaska na vlast Klaudija Gotskog (*Claudius Gothicus* 268. – 270.).²²⁴ Bio je ilirskog podrijetla, dobar vojskovođa, pobijedio je Alemane u narbonskoj Galiji, Gote i Herule prisilio na povlačenje iz grčke i Balkana te ih pobijedio u bitci kod Niša 269. g. nakon kojeg je i dobio naslov *Gothicus Maximus*. Potom je u Sirmiju umro od kuge.

Aurelijan podrijetlom iz Dacije ili Mezije iz konjaničkog staleža bio je Galijenov najsposobniji vojskovođa, i tada je isklican za cara (270. – 276.).²²⁵ Kad je Aurelijan stigao u Rim, proveo je monetarnu reformu zbog koje je u Rimu bila bitka 271. g., a car je otada bio protiv senata.²²⁶ Na Dunavskom limesu provalili su barbari, Vandali i Sarmati pa je Aurelijan stigao u Akvileju, a kako nije mogao pobijediti Vandale uzeo je taoce i zaključio mir. Juguti i Alamani provalili su u Reciju i sjevernu Italiju 271. g., pobijedili rimsku vojsku kod Placentije i prodrli do Umbrije gdje su se podijelili u manje skupine kako bi pljačkali. Aurelijan je te skupine pojedinačno pobijedio u srednjoj Italiji i potom ih raselio, a Italija sve do 410. g. nije više bila poharana od barbara. Potom je morao pobijediti uzurpatore Viktorina (*Victorius* 269. – 271.) i Tetrika (*Tetricus* 271. – 274.) u Galiji.

Gepidi su pritisnuli Vandale koji su upali u Panoniju, a opet su se digli i Goti i Alani na Trakiju, tako da je Aurelijan posve ostavio Daciju u ruke barbara. Aurelijan je 272. g. krenuo na Palmiru i kraljicu Zenobiju koja se raširila sve do Bospora te ih je Aurelijan pobijedio u bitki kod Emese te zauzeo Malu Aziju i obalnu Siriju. Vrativši s u Rim, Aurelijan je uveo reforme kako bi ozdravio rimske financije (Aurelijanov dinar), a kako je Egipat sada isporučivao žito Rimu, smirila se inflacija. Aurelijan je uzdigao *Sol Invictus* u državno božanstvo. Kada je počeo pripremati vojsku na Perziju, zbog reformi vojske je bio ubijen u blizini Perinta u Trakiji.

Za novog cara izabran je stariji senator Tacit (275. – 276.), koji je uspio suzbiti upad Gota koji su prodrli u Malu Aziju preko Crnoga mora. Tacita je naslijedio njegov mlađi brat i pretorijanski prefekt Florijan (*Florianus*) koji je bio priznat na zapadu, ali je vojska na istoku isklicala za cara Proba (*Probus* 276. – 282.).²²⁷ Tada su prvo Alemani i Franci, a potom i Burgundi i Vandali preko Rajne prodrli u Galiju, a Prob ih je suzbio i utvrdio granicu na Rajni. Potom je preko Ilirika išao na istok. Prob je podupirao razvoj vinogradarstva, zapovjedio je vojnicima da zasade vinograde na *Alma Mons* i *Aurelius Mons* i potom ih prepustio stanovništvu. U tijeku priprema

²²⁴ SHA *Claud.*, Aur. Vict. *Caes.* 33; *Epit.* 33. Eutr. 9,8; Zos. 1, 37-40.; Zonar. 12, 24-25. BRATOŽ 2007, 326.

²²⁵ SHA *Aurel.*; Aur. Vict. *Caes.* 35; *Epit.* 35. Eutr. 9,13-16; Zos. 1, 47-62.; Zonar. 12, 27. BRATOŽ 2007, 330.

²²⁶ SHA *Aurel.* 21, 5.-6.

²²⁷ SHA *Prob.*; Aur. Vict. *Caes.* 37; *Epit.* 37. Eutr. 9,17; Zos. 1, 65-71.; Zonar. 12, 29. BRATOŽ 2007, 333.

za rat protiv Perzije Prob je bio u Sirmiju i vojnici su ga ubili. Potom je vojska isklicala dotadašnjeg pretorijanskog prefekta Kara za cara (*Carus* 282 – 283.).²²⁸ Kar je bio rodom iz Narbonske Galije i odmah je postavio svoja dva sina Karina i Numerijana za svoje nasljednike. Kar je krenuo protiv Seleukida, upao u prijestolnicu Ktesifont i ondje je umro jer ga je pogodio grom. Numerijan i njegov tast Aper sklopili su mir sa Sasanidima, povukli su se na granicu i raspustiti vojsku. Numerijan se potom u Maloj Aziji razbolio te su ga morali nositi u nosiljci, a kod bitinijske Nikomedije vojnici su otkrili da je mrtav, ubio ga je Apero koji je želio postati car. Vojska nije voljela Karina i zato su isklicali za cara Dioklecijana koji je odmah ubio Apera.

III. 2. 4. Medulinski zaljev u Rimskom Carstvu od nastupa Dioklecijana do pada

Zapadnog Rimskog Carstva (284. – 476. g.)

O ovom turbulentnom razdoblju za Rimsko Carstvo postoje podaci u do sada spomenutim djelima Rufija Festa, Aurelija Viktora, Pavla Orozija i Eutropija. Manje su sačuvani spisi poganskih autora kao fragmenti Eunapija iz Sarda²²⁹ i njegovog nastavljača Olimpiodora.²³⁰

Na razdoblje tetrarhije upućuju spisi kršćanskih autora na latinskom jeziku, poput Laktancija, i na grčkom jeziku, poput Euzebija.²³¹ Za vrijeme nakon tetrarhije, i kasnije razdoblje 4. st. pisci koji su pisali na latinskom jeziku su Amijan Marcellin²³² te autori kratkih djela (*breviaria*,

²²⁸ SHA *Carus et Carinus et Numerianus*, Aur. Vict. *Caes.* 38; *Epit.* 38. Eutr. 9,18-20; Zos. 1, 72.-73.; Zonar. 12, 30. BRATOŽ 2007, 334.

²²⁹ Eunapije iz Sarda (Εὐνάπιος) grčki povjesničar filozofije (345. – 415.) napisao je djelo Životi sofista (Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν), te fragmentarno sačuvane Historijske zapise (Ἱστορικά ὑπομνήματα) koji prikazuju razdoblje od rimskog cara Klaudija II. do cara Arkadija (270.-404). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 11. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18618>.

²³⁰ Olimpiodor (Ὀλυμπιόδωρος) bizantski povjesničar iz egipatske Tebe koji je živio u 5. st. Nastavio je Eunapijevu povijest djelom Historički govori (Ἱστορικοί λόγοι) u 22 knjige. Opisuje događaje u Zapadnom Rimskom Carstvu od 407. do 425. g. uz mnoštvo geografskih podataka i zanimljivosti. Očuvao se samo izvadak u Focijevoj Biblioteci. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45046>.

²³¹ Euzebije iz Cezareje (Εὐσέβιος) crkveni povjesničar i filozof (265. – 340.) prvi pisac Povijesti crkve (Εκκλησιαστική ιστορία - *Historia ecclesiastica*) napisane na grčkom jeziku. U knjizi o palestinskim mučenicima (Περὶ τῶν κατ' αὐτῶν μαρτυρησάντων - *De martyribus Palaestinae*) nalaze se podaci o progonu kršćana na Istoku od 303. – 311. g. U Konstantinovom životopisu (*De vita Constantini*) na panegirički način nabraja sve što je car učinio za Crkvu. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 11. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18677>.

²³² Amijan Marcellin (*Ammianus Marcellinus*) rimski povjesničar (Antiohija u Siriji 330. – Rim 400.). Nastavio je Tacitovu Rimsku povijest djelom Događaji (*Res gestae*) za razdoblje od 96. do 378. g. u 31 knjiga od kojih su sačuvane samo 14. – 31. koje prikazuju povijest od 353. do 378. g. Smatra se najboljim povjesničarem nakon Tacita. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2272>.

epitomi), poput pisca propagandnih materijala Sidonija Apolinara,²³³ Simahija²³⁴ i Klaudija Klaudijana,²³⁵ te govori i pisma retora Libanija²³⁶ na grčkom jeziku. U to doba pojavljuje se i ljetopis Sulpicija Severa.²³⁷ Ne zaboravimo spis o izvorima cara Konstantina uvršten u izvadak

²³³ Sidonije Apolinar (*Gaius Sollius Modestus Apollinaris Sidonius*) rimski pisac i biskup (Lyon 430. – Clermont 480.) iz ugledne kršćanske obitelji. Bio je biskup Clermonta poznavatelj rimske klasične književnosti. Autor je 24 panegirične pjesme (*Carmina*) te 9. knjiga pisama (*Epistulae*) u kojima se ugledao na Plinija, a daju uvid u društvene uvjete i stanje učenosti u Galiji, opisuje vile i život na selu. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55816>.

²³⁴ Simah Kvint Aurelije (*Quintus Aurelius Symmachus*) rimskim pisac i retor (340. – 420.) bio je prokonzul Afrike, 373. g. prefekt Rima 384. g. i konzul 391. g. Smatrali su ga najboljim govornikom njegova doba, pripadnik rimske religijske tradicije. Panegirik caru Valentinijanu I nakon pobjede na Alemanima (*Laudatio in Valentinianum Seniore Augustum* I, II). Pisao je govore i pisma (*Epistulae*) te izvješća (*relationes*) koja je kao gradski prefekt slao caru. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55993>.

²³⁵ Klaudije Klaudijan (*Claudius Claudianus*) Grk koji je živio u Rimu (Aleksandrija 370. – 404.) i pisao na latinskom jeziku. Bio je u Milanu na dvoru zapadnorimskog cara Honorija, i uživao naklonost regenta Stilihona. Pisao je oko 10000 stihova, panegirike i eulogije konzulima i carevima Honoriju i Stilihonu. To su promidžbeni tekstovi s puno podataka o 4. i 5. st. Značajni su epovi: Rat s Gildonom (*De bello Gildonico* 398.) O gotskom ratu (*De bello Getico* 402.), O Stilihonovom konzulatu (*De consulatu Stilichoni*) i o Honorijevom šestom konzulatu (*De VI consulatu Honorii*). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31770>. MATIJAŠIĆ 2012, 23.

²³⁶ Libanije (Λιβάνιος) grčki retoričar (Antiohija 314. – 393.) bio je učitelj govorništva u Konstantinopolu. I Antiohiji Predstavnik poganske grčke književnosti 4. st. Učitelj Ivana Zlatoustoga, Bazilija i Grgura Nazijanskog. Očuvana su 64 govora. Posebno posmrtni govor za Julijana Apostata, pohvala rodne Antiohije i autobiografija sastavljena 374. g. Sačuvao je i 1600 Libanijevih pisama, 51 školska deklamacija i retorički spisi za učenike. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36337>.

²³⁷ Sulpicije Sever (*Sulpicius Severus*) kršćanski povjesničar i hagiograf (Akvitanija 360. – oko 420. g.) bio je redovnik. Napisao je dvije knjige ljetopisa (*Chronicorum libri duo*) o političkim i crkvenim prilikama u Galiji krajem 4. st. Zbog djela *Život sv. Martina (Vita Martini)* smatra se utemeljiteljem hagiografske književnosti. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58728>.

Valesijana.²³⁸ Sačuvano je i djelo o vojnoj vještini Vegencija Flavija²³⁹ te fragmentarni povijesti Priska.²⁴⁰ O situaciji s Gotima podatke je zapisao kroničar Jordan.²⁴¹

Drugi dio pisanih izvora čine djela kršćanskih pisaca (redovnika, svećenika i biskupa) koja su uglavnom koncentrirana na razvoj crkve i kršćanstva. Spomenimo Rufina²⁴² koji je preveo Euzebijevu crkvenu povijest s grčkog na latinski jezik i dopisao njezin nastavak sve do 395. g. Nezaobilazna su djela kršćanskog pisca Jeronima²⁴³ a njegov je utjecaj bio tako jak da su ga

²³⁸ Ekscerpta Valesijana (*Excerpta Valesiana*) sadrži dva fragmentarna spisa koje je objavio u 17. st. Henri Valois (*Henricus Valesius*). Prvi tekst (*Anonymus Valesianus* ili *Origo Constantini Imperatoris*) nastao je oko 390. g., a drugi je ulomak Kronike iz vremena ostrogotske vlasti u Italiji za razdoblje 474. – 526. Možda je izvor ove fragmentarne kronike izgubljena kronika ravenkog biskupa Maksimijan (499. – 556.). MATIJAŠIĆ 2012, 27.

²³⁹ Vegecije Flavije (*Publius Flavius Vegetius Renatus*) rimski vojni pisac živio u prvoj polovini 5. st. Napisao je sažetak vojne vještine (*Epitoma rei militaris*) u 4 knjige kompilacija podataka starijih izvora o vojnom umijeću. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64068>>; MATIJAŠIĆ 2012, 28.

²⁴⁰ Prisk iz Panija (*Priscus rethor*) diplomat (415 ili 420. g. – oko 470. g.) bio je retor i sofist u Konstantinopolu te prijatelj Teodozijeovog poslanika Maksimijana s kojim je išao na dvor Atile vođe Huna. Potom je Prisk postao diplomat i putovao je u Rim, Damask i Aleksandriju. Djelo koje nije sačuvano prema Sudi nazivalo se *Historí a Byzantiaké kai ta kat' Attelan* napisano u 6 knjiga za razdoblje od 411. do 472. g. Sačuvano je izvješće za razdoblje od 434. do 472. g. pod nazivom „Izvaci o rimskim poslanstvima k stranim narodima iz Gotske povijesti retora i sofista Priska“ u djelima povjesničara Jordana (*Iordanes*) iz 6. st. i kod Konstantina VII. Porfirogeneta. Prisk je pisao kao očevidac i odličan promatrač živim intelektualnim stilom, a u zapisima prenosi slike iz svakodnevice. TOMORAD 2000, 24.

²⁴¹ Jordan (*Iordanes*) Got (Vizigot ili Alan) činovnik u Meziji (500?-552.?) Bio je bilježnik vojnog zapovjednika Gunthigisa iz ostrogotske kraljevske obitelji Amelung. Potom je živio u Konstantinopolu. Na kraju života pisao je O podrijetlu i djelima Gota (*De origine actibusque Gothorum*) prema Kasiodorovim tekstovima. Suhoparan, jezgrovit bez pojedinosti i na lošem latinskom jeziku. Napisao je i kroniku povijesti rimskog naroda (*De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29331>>; MATIJAŠIĆ 2012, 26.

²⁴² Tiranije Rufin (*Tyrannius Rufinus*) rimski crkveni pisac i redovnik (Concordija kod Akvileje 345. – Messina 410). Školovan u Rimu bio je prijatelj Jeronima. Putovao po Istoku i oduševio se monaštvom. Preveo s grčkog na latinski djela crkvenih otaca Origena, Pamfilija, Bazilija Velikog, Grgura Nazijanskog. Kao pristaša Origena posvadio se s Jeronimom i pisao Apologiju protiv Jeronima (*Apologia in Hieronymum*). Preveo je s grčkog na latinski Crkvenu povijest Euzebija iz Cezareje kojoj je dodao svoje dvije knjige za razdoblje od smrti Konstantina do Teodozija 395. g. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53657>>.

²⁴³ Jeronim (*Eusebius Sophronius Hieronimus*) kršćanski pisac i crkveni otac (Stridon 347. g. – Betlehem 420.). Studirao u Rimu, Trijeru i Akvileji. Bio je tajnik pape Damaza koji mu je povjerio 379. g. prijevod Biblije na latinski (*Vulgata*). 386. g. odlazi u Betlehem i osniva samostan. Prevodio je djela grčkih crkvenih pisaca Origena, Pahimija i dr. Napisao biblijske komentare, dogmatska djela, biografije. Napisao je djelo O znamenitim muževima (*De viris illustribus*); oko 380. g. u Palastini preveo je Euzebijevu kroniku i dodao joj zapise za 327. – 378. g., do bitke kod Hadrijanopolja. Za povijest su zanimljiva i njegova Pisma (*Epistulae*) koje je pisao prijateljima u Rim a oslikavaju kršćanski pogled na onodobnu svakodnevicu. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29063>>.

nastavljali kroničari na zapadu poput Prospera Tirona,²⁴⁴ Hidacija,²⁴⁵ Genadija²⁴⁶ kao i drugi kroničari Italije, Galije, Afrike i Hispanije s nizom vjerodostojnih podataka. Slično tome je i djelo Komesa Marcelina²⁴⁷ na istoku. Uz njih spominju se i crkveni povjesničari koji su pisali na grčkom jeziku poput Sokrata,²⁴⁸ i Sozomena,²⁴⁹ Teodoreta²⁵⁰ i Filostorgija.²⁵¹ O ovom razdoblju nalazimo izvješća i kod djela bizantskih pisaca i kompilatora tekstova: Malale,²⁵² Sude²⁵³ i već spominjanih Zosima i Zonara.

²⁴⁴ Prosper Akvitanski (390. – 463.) kršćanski teolog i povjesničar, učenik Augustina. Bio je tajnik Leona I Velikog oko 440. g. Borio se protiv pelagijanizma. Napisao je *Epitome de chronicon* kao nastavak Jeronimove kronike.

²⁴⁵ Hidacije (*Hydatius*) biskup u hispanskoj Galeciji/Portugal (400. – 469.), na hodočašću u Svetu Zemlju susreo je Jeronima. Oko 417. g. se zareadio, a 427. g. postao je biskup, žestoko se borio protiv hereza. 431. g. bio je u izaslanstvu koje je tražilo pomoć od Flavija Aecija zbog Sveva. Napisao je nastavak Jeronimove kronike od 378 do 469. g. kad je umro. Piše o događajima kojima je svjedočio ili poznavao pojedinosti. MATIJAŠIĆ 2012, 23.

²⁴⁶ Genadije iz Marsalije (*Gennadius Massiliensis*) kršćanski pisac (umro oko 492. – 505.). Autor je djela O znamenitim muževima (*De viris illustribus*), nastavak Jeronimovog djela. Sadrži podatke o 91 kršćanskom piscu od 393 do 480. Napisao je i 8 knjiga Protiv svih Krivovjerja (*Adversus omnes haereses*). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=21574>>; MATIJAŠIĆ 2012, 24.

²⁴⁷ Komes Marcelin (*Marcelinus Comes*) činovnik (Ilirik - 535. g.) a oko 500. g. otišao je iz rodnog Ilirika u Konstantinopol. Od 520. do 527. g. bio je u uredu patricija Justinijana dok nije postao car. Kronika komesa Marcelina obuhvaća period od 379. g., tj. bitke kod Hadrijanopola i smrti Valenta te nastavlja Jeronimovu kroniku. Pisao je oko 534. g. u Carigradu i daje širi raspon izvještaja povezanih s Ilirikom dolazak cara Iulija Nepta u Dalmaciju, prirodne katastrofe i pojave, kao i invazije Huna, Ostrogota, Bugara i Slavena u Ilirik i Trakiju. Nepoznati nastavljatelj dodao je kasnije za razdoblje od 535. do 548. g. Nakon toga neki njemački redovnik iz 11. st. dodao je kraći popis godina s nekim događajima od 548. do 556. g. Marcelin piše na temelju podataka Jeronima, Orozija i drugih. Koristio se službenim spisima do kojih je mogao doći. Donosi podatke o događajima u Iliriku. MATIJAŠIĆ 2012, 24.

²⁴⁸ Sokrat Skolastik (Σωκράτης Σχολαστικός - *Socrates Scholasticus*) bizantski crkveni povjesničar i pravnik (Konstantinopol 380 - 440). Na podlozi Euzebijeve povijesti napisao je povijest od smrti Konstantina 337. do 439. g. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57023>>; MATIJAŠIĆ 2012, 22.

²⁴⁹ Sozomen Skolastik (*Salamanes Hermeias Sozomnos*) bizantski pravnik i povijesni pisac (Palestina 380 – 450) živio u Konstantinopolu. Napisao je na bazi Euzebija svoju Crkvenu povijest u dvije knjige od koje je sačuvana samo druga koja ima 9 knjiga od cara Konstantina Velikog do Teodozija II. Djelo nije završeno, a objavljeno je 450. g.; MATIJAŠIĆ 2012, 22.

²⁵⁰ Teodoret Cirski (Θεοδόρητος Κύρρου) crkveni pisac (Antiohija 393. – Kir 458.) bio je biskup u Kiru u Siriji antiohijski egzegeta. Donosi 340 grčkih klasičnih citata od 105 autora. Važan izvor za povijest osim toga je i Božanska povijest (Φιλόθεος ιστορία). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60843>>.

²⁵¹ Filostorgije Izak iz Kapadokije (Φιλοστόργιος *Philostorgus*) grčki crkveni povjesničar (Kapadokija 386. – 439.) živio u Konstantinopolju. Bio je arijanac i napisao je Crkvenu povijest koja je sačuvana samo u sažetku iz 9. st. MATIJAŠIĆ 2012, 23.

²⁵² Ivan Malala (Ιωάννης Μαλάλας) bizantski kroničar sirijskog podrijetla (o. 550. – 570. g.) kao retor 540. g. preselio se u Carigrad i radio u carskoj upravi. Autor je Kronografije (Χρονογραφία) povijesti svijeta u 18 knjiga koji je postao uzor za sve kasnije monaške ljetopise. Obuhvaća događaje od stvaranja svijeta do 563. g. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 11. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38353>>. Ljetopis Uskrsna kronika (*Paskhalinón khronikón*), djelo koja obuhvaća razdoblje od stvaranja svijeta do 565. g. napisao je anonimni autor u vrijeme cara Heraklija (610.) a pridodana je kao proširenje Malaline Kronografije. Sačuvana je samo fragmentarno.

²⁵³ Suida (Σοῦδα) bizantski enciklopedijski rječnik leksikon iz 10 st. je opsežna kompilacija nepoznatog autora. Sadrži oko 30000 alfabetski organiziranih natuknica. Iako nepraktičan, vrlo je vrijedan izvor informacija jer donosi dragocjene citate iz izgubljenih djela antičkih autora. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,

Sačuvani zakonski akti donošeni su na razini cijelog Rimskog Carstva, a zahvaćaju i Istru. Brojni carski zakoni (Gregorijanski, Hermogenijanski i Teodozijanski kodeksi) uklopljeni su u zbirku *Corpus iuris civilis*²⁵⁴ nastalu 529. g. Uz njih spomenimo i poznati Dioklecijanov edikt o cijenama²⁵⁵ te razne sačuvane carske reskripte.²⁵⁶ O upravi kasnog Carstva podatke daje *Veronska lista* (*Laterculus Veronensis*) administrativnih okruga carstva sastavljena 313. g.²⁵⁷ i *Notitia dignitatum*²⁵⁸ iz ranog 5. st. u kojima se nalaze sastavi ureda civilnih i vojnih upravitelja u kasnome Rimskom Carstvu.

Ne zaboravimo velik broj epigrafskih natpisa,²⁵⁹ zapise na papirusima,²⁶⁰ numizmatiku,²⁶¹ i ostale materijalne izvore.

Kad su 20. studenog 284. g. trupe u Nikomediji isklicale za novog rimskog cara zapovjednika pretorijanaca 40-godišnjeg Dalmatinca²⁶² Diokla koji je nakon stupanja na tron uzeo ime Dioklecijan (*Imperator Caesar Caius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus*), nitko nije znao kako će ovaj sposoban čovjek konačno zaustaviti krizu Rimskog Carstva i opstati na tronu dva desetljeća do 305. g.²⁶³

Najprije je osigurao podršku vojske i ujedinio cijeli teritorij Rimskog Carstva pod svoju vladavinu. Iako je u početku ponudio caru Karinu da dijele vladavinu, ipak se nakon par mjeseci sukobio se s Karinom u bitci na rijeci Margu (*Margus* – Morava) 285. g. kada su vojnici ubili Karina i priznali Dioklecijana za vladara. Dioklecijan je potom krenuo u Rim. Radi opće nestabilnosti, jer su u raznim dijelovima Carstva bili proglašavani uzurpatori, a granice su

Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 11. 5. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58616>.

²⁵⁴ *Cod. Iust.* 1973. Literatura o tome CORCORAN 2000., i BARNES 1982.

²⁵⁵ *Edictum Diocletiani De pretiis* 1974.

²⁵⁶ Carski reskripti sakupljeni su u *CJ* i *FV*.

²⁵⁷ *Laterculus Veronensis* 1878.

²⁵⁸ *Not. Dign. (occ.)* 1962.

²⁵⁹ Natpisi mogu se naći u zbirkama: *AE* - *L'Année Epigraphique*; *CIL* – *Corpus inscriptionum Latinarum* za Istru su tomovi V/2; X. i XI. Berolini; *ILS* - *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H Dessau u 5 svezaka, Berlin 1892 – 1916. reprint 1962. *FIRA*; *FV*; i u *IGRR* - *Inscriptiones Graecae ad Res Romanos Pertinentes*, Paris 1906 – 1927., i *I.I.* – *Inscriptiones Italiae*, volumen X, regio X., fasc. I – Pola et Nesactium, Roma 1947; fasc. II. – Parentium, Roma 1934; fasc. III. – Histria septemtrionalis, Roma 1936; fasc. IV – Tergeste, Roma 1951.

²⁶⁰ Papirusi su objavljeni u okviru: *PSI* – *Papiri greci e latini* – Pubblicazioni della Società Italiana u Firenzi; *P. Oxy.* – *The Oxyrhynchus Papyri* u 14 tomova; i u *P. Beatty Panop.* - SKEAT 1964.

²⁶¹ Numizmatika u J. Kent – B. Overbeck – A. Stylow: *Die Römische Münze*, München 1973., kao i u *RIC* – *Roman imperial coinage*.

²⁶² *Epitomae de caesaribus* 39, 1. *Diocletianus Dalmata, Anulini senatoris libertinus, matre pariter atque oppido nomine Dioclea, quorum vocabulis, donec imperium sumeret, Diocles appellatus, ubi orbis Romani potentiam cepit, Graium nomen in Romanum morem convertit, imperavit annis viginti quinque.*

²⁶³ *SHA Carus et Carinus et Numerianus* 13-20, *Aur. Vict. Caes.* 39; *Epit.* 39, 1-7. *Eutr.* 9, 19–20, 2-28; *Zos.* 1, 73 – 2,8.; *Zonar* 12. 31.

probijane od upada barbara, Dioklecijan je potražio suradnike i uspostavio novi oblik vladavine – tetrarhiju te uveo novi sustav u kojem je car od *princepsa senatorum* postao *dominus* – gospodar. U Milano je pozvao svojeg kolegu Maksimijana za suvladara i dodijelio mu naslov Cezara te upravu nad Zapadnim dijelom Carstva, a 286. g. izjednačio ga je sa sobom (*Imperator Caesar M. Aurelius Maximianus Augustus* 286. – 305 i 307. – 310. g.). Potom je 293. g. imenovao još dvojicu svojih kolega za suvladare s titulom *Caesar*: Galerija (*Imperator Caesar C. Galerius Valerius Maximianus Augustus* 293. – 311. g.) i Konstancija Klora (*Imperator Caesar Flavius Valerius Constantius Augustus* 293. – 306. g.). Kako bi ojačao veze među tetrarsima, cezari su oženili kćeri svojih augusta, postali njihovi sinovi i nasljednici i preuzeli obiteljsko ime Valerije. Time je bilo zajamčeno da će cezari doći na vlast kad se augusti povuku i tetrarhija je odmah bila stavljena pod zaštitu bogova. Car Dioklecijan stavio se pod zaštitu Jupitera i za sebe uzeo titulu Jovija (*Iovius* – jupiterovac), a Maksimijan je bio pod zaštitom Herkula kao Herkulije (*Herculius* – herkulovac). Slijedeći primjer svojih augusta, cezari su preuzeli božanske zaštitnike svojih augusta.²⁶⁴

Dioklecijan je, svjestan težine osiguranja mira u Rimskom Carstvu, podijelio teritorij na četiri dijela tako da on sam izravno vlada Istokom iz Nikomedije kao prijestolnice, a njegov cezar Galerije imao je upravu nad Ilirikom i obranu Dunavskog limesa te se zadržavao na dvoru u Sirmiju ili Tsaloniki. Maksimijan Herkulije bio je august Zapada s rezidencijom u Milanu (*Mediolanum*) i Akvileji, dok je cezar Konstancije Klor vladao nad Galijom i Britanijom iz prijestolnice u Trieru (*Augusta Treverorum*) i u Yorku (*Eboracum*).

Kako bi zaustavio krizu u Rimskom Carstvu, Dioklecijan je proveo opsežne reforme. Odijelio je civilnu od vojne vlasti, a vojsku je podijelio na pomične trupe – *comitatus* koje prate cara i granične – *limitanei*. Tako je uz povećanje vojske dobio kopnenu vojsku u kojoj se car pokreće na ugroženo područje, a sve granice se brane trupama koje su smještene na limesu.

Uvedena je upravno-administrativna podjela po kojoj je Rimsko Carstvo podijeljeno na 12 dijeceza (*dioeceses*) grupiranih od 5 do 10 provincija. Dijeceze su imale svoje upravitelje, a nad provincijama je bio civilni činovnik iz vojničkog staleža prezes (*praeses*). Prema ovakvoj podjeli Istra je ostala u sastavu X. regije *Venetia et Histria* u okvirima Italije kojom je upravljao korektor (*Corrector*),²⁶⁵ s granicom na rijeci Raši, ali moguće je da je istočna granica Italije u

²⁶⁴ Prema tome Joviji su bili Dioklecijan i Galerije te Maksimin Daja i Licinije, a Herkuliji su bili Maksimijan i Konstancije I., te Sever i Konstantin I. CAMBI 2016., 66.

²⁶⁵ Iz epigrafskih natpisa poznati su sljedeći *Venetia(e) et Histria (corrector)*: 3-4. st. *Cor. Gaudentius, vir perfectissimus, comes et corrector Venetiae et Histriae*, CIL V 4327, 4328; STARAC 1999, 70. g.284., *M. Aurelius Sabinus Iulianus, corrector Venetiae*, Aur. Vict. Caes. 39,10; STARAC 1999, 70. 286.-305. g. *Isteius*

tom području neko vrijeme bila pomaknuta na Rječinu.²⁶⁶ Dio *Claustra Alpium Iuliarum* bio je odvojen od civilne uprave sjeveroistočne Italije i činilo je svojevrstu „vojnu krajinu”. Na Kvarneru je nastala provincija *Liburnia Tarsaticensis* koja je kasnije stavljena u sustav provincije Dalmacije.²⁶⁷

Kako bi osigurao hranu vojsci koja treba braniti granice i očuvati mir u Carstvu, car je reformirao porezni sustav. Uveo je porez na vlasništvo²⁶⁸ i glavarinu, a sakupljali su ih dekurioni koji su novac uplaćivali u provincijsku blagajnu pod nadzorom predstojnika riznice (*praepositus thesauri*) dok je državnim financijama upravljao komes (*comes sacrarium largitionum*).

Po uzoru na Aurelijana Dioklecijan je učinio velike napore da ustroji novčani sustav na temelju zlatnog standarda, no to je uspjelo tek Konstantinu zlatnim solidima. Vojnici, koji su se morali brzo kretati po cijelom Rimskom Carstvu, s istom plaćom, susretali su se s rastućom inflacijom, jer su cijene roba bile proizvoljne. Iz tog razloga Dioklecijan je izjednačio cijene roba i usluga u cijelom Rimskom Carstvu s ediktom o maksimalnim cijenama.²⁶⁹ Godine 301. Edikt nije polučio željeni uspjeh, ali je privremeno zaustavio krizu gospodarstva, a danas je vrijedan izvor informacija o svakodnevici tetrarhijskog doba.

Dioklecijan je poduzeo velike građevinske pothvate kako bi Nikomediju uzdigao u prijestolnicu, a sebi je izgradio palaču u mjestu *Aspalatos* (Split) na obali Jadranskog mora za stare dane. I ostali tetrarsi su gradili svoje nove prijestolnice, a ni jedan nije bio u Rimu. Kako bi završio obnovu Rimskog Carstva i utvrdio ga povratkom na rimsku religiju, u 18. godini svoje vladavine Dioklecijan je 23. veljače 303. g. proglasio Edikt kojim je započeo veliki progon kršćana koji je službeno trajao cijelo desetljeće.

Tertullus, corrector Venetiae et Histriae, CIL V 2818; BARNES 1982., 162. 286. g. *Acilius Clarus* CIL 5.8205 (kod Akvileje) BARNES 1982., 144; STARAC 1999, 70. 286/305. g. *Attius Insteius Tertullus* CIL 5-2818 (Patavium); CIL 6-1696 BARNES 1982., 162. 309. g. *C. Vettius Cossinius Rufinus* ILS 1217 (Atina) BARNES 1982., 162. 312. g., *C. Vettius Cossinius Rufinus, clarissimus vir, corrector Venetiae et Histriae*, CIL X 5064; STARAC 1999, 70. 318/327. g. *L. Nonius Verus, corrector Venetiarum et Istriae*, CIL XI 831, ILS 1218 (Mutina) BARNES 1982., 161; Prije 340. g. *M. Maecius Memmius Furius Baburius Caecilianus Placidus corrector Venetiarum et Hystriae* ILS 1231 (Puteoli) CIL X 1700 BARNES 1982., 162. 361.-363. g. *Vetulenus Praenestinus, corrector Venetiae et Histriae*, CIL V 8987. STARAC 1999, 70.

²⁶⁶ *Laterculus Veronensis: Nomina provinciarum omnium: Dioecesis Italicana habet provincias numero XVI: ... Venetia et Histria.*

²⁶⁷ IVETIĆ 2009. 107.

²⁶⁸ Zemljarina – porez na vlasništvo plaćala se prema kvaliteti plodnosti zemlje, a procjena kvalitete (*censio*) provodila se svakih petnaest godina i to se nazivalo indikcija (*indictio*) – pojam koji je kasnije u srednjem vijeku postao oslonac za kronologiju. MATIJAŠIĆ 2012, 48.

²⁶⁹ *Edictum Diocletiani De pretiis* 1974.

Kada su Augusti Dioklecijan i Maksimilijan Herkulije 1. svibnja 305. g. abdicirali, na položaj Augusta uspjeli su se dotadašnji cezari August Galerije na Istoku i Konstancije na Zapadu, koji su tada sebi birali svoje cezare i nasljednike. Galerije je za novog cezara izabrao svojeg nećaka Maksimina Daju (*Imperator Caesar Galerius Valerius Maximinus Augustus* 305. – 312. g.) koji je upravljao Istokom, a Konstancije je dobio za Cezara Flavija Valerija Severa (*Imperator Caesar Flavius Valerius Severus Augustus* 305. – 307. g.). Dioklecijan je zamislio sustav u kojem je tetrarhija mogla biti nasljedna, ali ubrzo je nastao građanski rat i borba za vlast između samih tetrarha.²⁷⁰

Nakon smrti augusta Konstancija u Yorku (*Eboracum*) u Britaniji 25. srpnja 306. g., vojska je isklicala Konstantina za augusta (*Imperator Caesar Flavius Valerius Constantinus Augustus* 306. – 337. g.). Saznavši za to Maksencije, sin prijašnjeg cara Maksimijana Herkulija, uzurpirao je vlast nad Italijom, Afrikom i Hispanijom (*Imperator Caesar Marcus Aurelius Valerius Maxentius Augustus* 307. – 312. g.). To je bio uvod u rat, jer je Galerije imenovao Severa za augusta na Zapadu, a Konstantina odredio da bude samo cezar. Na to se Maksimijan Herkulije, bivši august, digao, ubio Severa te proglasio carem. Galerije se u jesen 308. g. u Karnuntu sreo s Dioklecijanom i oni su odredili da će august Zapada biti Licinije (*Imperator Caesar Valerius Licinianus Licinius Augustus* 308. – 324. g.). Herkulije, želeći savez s Konstantinom, odlazi k njemu s trupama, ali ga Konstantin ubija.

U to doba Galerije je bio jako bolestan pa se Maksimin Daja dao proglasiti augustom zajedno s Licinijem, a Konstantina i Maksencija proglasio je za cezara. Licinije je preuzeo na sebe obavezu obrane Dunavskog limesa, s očitim uspjehom u bitci protiv Sarmata i Germana. Osim Panonije, Liciniju je, nakon sastanka u Karnuntu 308. g., bila dodijeljena na upravu i Italija. Uzurpator Maksencije je držao pod svojom vlašću Italiju i Afriku, a radi učvršćenja obrane utvrdio je granicu Istre s Dalmacijom (tzv. liburnski limes).²⁷¹ U sjevernoj Istri kod mjesta Čentur u zaleđu Kopra nađena je vojnička blagajna s više desetaka tisuća brončanih novčića²⁷² koje su kovane u Akvileji pod Maksencijem i svjedoče o njegovoj vlasti u Istri.²⁷³

²⁷⁰ Izvori za tetrarhe: Aur. Vict. *Caes.* 40.; *Epit.* 40. Eutr. 10 1-4; Zos. 2, 40-2,50.

²⁷¹ U temeljima izvorne karaule utvrde Klana (*Clana*), u zaleđu Kvarnerskog zaljeva, nađen je Maksencijev *nummus* datiran u 307. g., a iskovan u Akvileji. To potvrđuje da je Maksencije utvrdio granicu s Dalmacijom (tzv. liburnski limes). BRATOŽ 2005, 97.

²⁷² IVETIĆ 2009. 105.

²⁷³ Vrsta kovanica s nalazišta Čentur A (oko 12 000) i Čentur B (izvorno više od 6000) ukazuje na to da je njih 97,1 % kovano u kovnicama Maksencija, od čega oko tri četvrtine u obližnjoj kovnici Akvileje. Čentur E (zlatna fibula s natpisom [*Maxenti vincas Romule vivas*] i nepoznat broj zlatnika datirani u 309. g., BRATOŽ 2005, 97.

Kako bi preuzeo vladavinu nad Italijom Licinije je s trupama iz Panonije pokušao napasti Italiju. Prvo je u graničnim bitkama 309./310. zauzeo tzv. Liburnski limes, preuzeo kontrolu nad teritorijom istočne granice Italije i južnom cestovnom vezom, koja je prolazila kroz Tarsaticu. U ljeto 310. g., poveo je trupe iz Siscije cestama preko Rijeke, Krasa u sjevernu Istru do Trsta i Akvileje. U Istri su nađeni natpisi posvećeni Liciniju; natpis iz Poreča datiran je u 310. g. a onaj iz Pule²⁷⁴ u 310. – 316. g. koji dokazuju da je u tom razdoblju Licinije uspostavio vladavinu nad južnom i središnjom Istrom. Istra je vjerojatno ostala pod vlasti Licinija sve do bitke kod Cibala.

Nakon smrti Galerija 311. g. Konstantin i Licinije su ušli u savez.²⁷⁵ U bitci na Milvijskom mostu kod Rima, 28. listopada 312. g. Konstantin je svladao Maksencija i zavladao Italijom.

U Milanu je u veljači 313. g. učvršćen savez između Licinija i Konstantina, nakon savjetovanja i vjenčanja Licinija i Konstancije, sestre Konstantina. Tada je bio potpisan i Milanski edikt (Edikt o toleranciji) kojim je na zapadu bio završen progon kršćana. Na Istoku je 313. g. Licinije kod Hadrijanopola porazio vojsku Maksmina Daje i ovaj je uskoro u Tarzu umro. Tako je Istok pripao Liciniju kao augustu koji se većinom zadržavao u Sirmiju.

Tri godine kasnije, nije jasno kojim povodom, Konstantin je krenuo na Licinija kako bi ga eliminirao. Tako je 8. listopada 316. g. u bitci kod Cibala Konstantin pobijedio i progonio Licinija do Trakije. Tada je Konstantin 1. ožujka 317. g. imenovao oba svoja sina Krispa²⁷⁶ i Konstantina II.²⁷⁷ za cezare, a on sam se zadržao u Sirmiju. U Serdiki 1. ožujka 317. g. u mirovnom dogovoru Licinije je prepustio panonsku i mezijsku dijecezu Konstantinu i priznao njegove sinove za suvladare.

Ljeti 324. g. kod Konstantin je tri puta pobijedio trupe Licinija, najprije kod Hadrijanopola, potom na Bosporu i kod Krizopola u Maloj Aziji. Uhitio je Licinija i poslao ga u Tesaloniku da

²⁷⁴ *Inscr. It.* X, 2, 7 (*Parentium*; Alföldy 1984, p. 81, n. 19); *Inscr. It.* X, 1, 45 (Pola; Alföldy 1984, p. 79, n. 8)

²⁷⁵ Zos. 2, 17, 2; Lactant., *De mort. pers.* 43, 2

²⁷⁶ Krisp (*Flavius Iulius Crispus*) je bio sin Konstantina Velikog i njegov priležnice Minervine, rođen između 295. i 300. g. te 316. g. bio je mladić (Zos. 2,20). Krisp je bio oženjen s Helenom nepoznatog podrijetla, imali su dijete malo prije 30. listopada 322. g. (*Cod. Theod.* 9.38.1), a 324. g. drugo dijete (*Publilius Optatianus Porfyrius*, *Carm* 10). Car Valentinijan (378. g.) bio je oženjen Justinom koja je potjecala iz dinastije cara Konstantina. Pretpostavlja se da je Justina bila unuka Krispa i Helene, po ženskoj liniji (Socrates, *Hist. eccl.* 4.31.11), BARNES 1982, 44.-45.

²⁷⁷ Konstantin II. (*Flavius Claudius Constantinus*) bio je sin Konstantina i njegove druge žene Fauste, kćeri Maksimijana Herkulija. Rođen je 7. kolovoza 316. g. (*Epit.* 41.4, Zos. 2.20.2, *CIL* 1, 271) i proglašen cesarom kao beba. BARNES 1982, 45.

bi ga kasnije ubio. Tako je Konstantin postao jedini car Rimskog Carstva i vladao je do svoje smrti 337. g.²⁷⁸

Konstantin je Bizantij preimenovao u Konstantinopol, izgradio mu nove sadržaje i učinio ga svojom prijestolnicom 330. g. Uz Konstantina, kao suvladari bili su njegovi sinovi Krisp, Konstantin II. i Konstant kao cezari. Nakon 313. g. i slobode kršćanskoj vjeroispovijesti, crkva je ubrzo postala značajan faktor u vlasti. Car Konstantin, iako još nije bio kršten, sazvaio je 325. g. ekumenski koncil u Nikeji, u kojem je odbačeno arijansko učenje kao hereza i prihvaćeno Nicejsko vjerovanje.²⁷⁹

Konstantin Velik je nastavio provoditi reforme koje je započeo Dioklecijan. Ustanovio je mobilne vojne jedinice – *comitatus*. U upravi je nastavio reforme koje je započeo Dioklecijan, no državu je podijelio na 4 prefektore (Istok, Ilirik, Italija i Galija), 14 dijeceza i 117 provincija. Istra koja je još uvijek bila u sklopu provincije *Venetia et Histria* bila je u prefekturi Italija s još 29 provincija, a upravljao je *Praefectus praetorio Italiae*.²⁸⁰ Konstantin je uspješnije od Dioklecijana reformirao monetarni sustav. Uveo je novi zlatni standard – *solidus* koji je dugo vremena opstao. Nastavio je Dioklecijanovu uredbu kojom su mali zemljoposjednici bili vezani za zemlju, te je time podupirao kolonat i strogo je provodio već propisano načelo nasljeđivanja u obrtima.²⁸¹

Nakon pobjede nad Licinijem, kad je ostao jedini vladar Rimskog Carstva, posvetio se pitanjima morala. Svojega sina Krispa dao je ubiti 326. g. u okolini Pule, a potom, malo kasnije i svoju ženu Faustu.²⁸² Nakon smrti Fauste, Konstantinova majka Helena preuzela je tradicionalnu ulogu rimskih žena i obogatila je kršćanskim moralom, čime je postala prototip „matrice vrijednosti“ uključujući tradicionalnu rimsku društvenu normu, političku moć, javni patronat i elitnu žensku sućut. Iza 326. g. Helena je bila u Palestini tragajući za relikvijama koje su postale temelj kršćanske pobožnosti (u Jeruzalemu je pronašla križ na kojem je bio prikovan

²⁷⁸ Dio izvora za Konstantina: *Orig. Const.*, *Euseb. Vit. Const.*, *Aur. Vict. Caes.* 41. 11-17; *Epit.* 41.9-18 *Eutr.* 10 5-8; *Zos.* 2, 40-2,50.

²⁷⁹ LENSKI 2007, 80.

²⁸⁰ *Not. Dign. (occ.)* 3, 2: *Praefectus praetorio Italiae* imao je ured u sastavu: *Princeps*, *Cornicularius*, *Adiutor*, *Commentariensis*, *Ab actis*, *Numerarii*, *Subadiuvae*, *Cura epistolarum*, *Regerendarius*, *Exceptores*, *Adiutores*, *Singularii*.

²⁸¹ LENSKI 2007, 79.

²⁸² Iz izvještaja izvora nije posve jasno koji su motivi doveli do ovog događaja. *Aur. Vict. Caes.* 41, 11; *Epit.* 41, 11; *Oros. Hist.* 7, 28, 26; *Philost. Hist. eccl.* 1, 4; *Zonar.* 13, 2. Izvješća prikazuju napete odnose između Krispa i Faustine, žene Konstantina, zbog problema nasljedstva. Krisp, rođen iz nezakonite veze, do tada je već bio afirmiran kao nasljednik svojeg oca, čime je postojala opasnost da zakonita djeca iz braka Konstantina s Faustinom budu uskraćena za nasljedstvo vlasti iza svojeg oca. BRATOŽ 2005, 123.

Krist), na svim svetim mjestima kršćanstva podizala je bazilike (u Betlehemu na mjestu rođenja Isusa Krista, na Maslinskom brdu na mjestu Uzašašća, u Getsemanskom vrtu i na mjestu gdje je Marija, majka Isusova, bila položena nakon usnuća). Car Konstantin dao je nalog da se u Jeruzalemu uništi poganski hram i podigne bazilika Kristova groba na Golgoti 335. g.²⁸³

Konstantin je poslao svojeg sina Konstantina II. u bitku s Gotima kada su napali Sarmate i provalili preko Dunavskog limesa u Banat 332. g., a on ih je pobijedio te osigurao mir. Mlađeg sina Konstansa proglasio je cezarom 333. g. Konstantin je 22. svibnja 337. g. obolio i umro u svojoj vili blizu Nikomedije, a prije smrti ga je krstio arijanski biskup Euzebij.²⁸⁴

Od 324. do 363. g. vrijeme je vladavine dinastije Konstantinida koji su prihvatili tetrarhijski sistem vladavine i dominantno su to zadržali u okviru obitelji.²⁸⁵ Konstantina Velikog na prijestolju su naslijedili kao augusti njegovi sinovi Konstantin II. (*Flavius Claudius Constantinus* 337. – 340.), Konstancije II. (*Flavius Iulius Constantius* 337. – 361. g.) i Konstans (*Flavius Iulius Constans* 337. – 350. g.). Mladi Konstans bio je pod skrbništvom starijeg brata Konstantina II., a posvađali su se oko nadzora nad teritorijem Afrike. Konstantin II. je tako 340. g. iz Galije preko Alpa ušao u sjevernu Italiju koja je bila pod Konstansovom upravom. Zato je Konstans iz Naisa u Meziji poslao svoje elitne jedinice, a sukob je izbio na cesti kod Akvileje, gdje je ubijen u zasjedi Konstantina II.²⁸⁶ Konstant je potom stigao u Akvileju te preuzeo cijeli Konstantinov Zapadni dio Rimskog Carstva, dok je na Istoku vladao bratom Konstancijem II. Konstancije je u to doba vodio rat s Perzijom.

Car Konstansa vladao je iz Trier. Oba cara sazvala su opći crkveni sabor u Serdici 343. g. jer su arijanci istjerali Atanazija, biskupa Aleksandrije, a zaključci nisu doneseni. Atanazije je bio prognan i zadržavao se prvo u Naisu, potom u Akvileji i djelovao je na širem području *Venetie et Histrie* do 337. g. kada se vraća u Egipat.

Konstant je želio zavladatai cijelim Carstvom i to je dovelo do nezadovoljstva u vojsci. Vojska u Augustodunu je 350. g. isklicala za cara Magnencija (*Flavius Magnus Magnentius* 350. – 353. g.) i pridružile su im se galske trupe. Saznavši za to car Konstant je bježao s malom pratnjom te je kod Kastela Helene u Pirinejima uhićen i pogubljen.²⁸⁷

²⁸³ LENSKI 2007, 79.

²⁸⁴ LENSKI 2007, 82.

²⁸⁵ LENSKI 2007, 91.

²⁸⁶ Eutr. 10, 9; Zonar. 13, 5.7-14., MATIJAŠIĆ 2012, 80.

²⁸⁷ MATIJAŠIĆ 2012, 81.

Magnencije je zatražio od Konstancija II., koji je tada bio u ratu s Perzijom, da ga prizna za suvladara. Istovremeno Ilirske čete imenovale su zapovjednika Vetraniona (*Vetranio*) za cara. Vetranije je zatražio savezništvo od cara Konstancija II. i on mu je poslao dijadem znak carske časti. Konstancije je nakon bitke kod Niziba krenuo u Panoniju, a Vetranion ga je sreo u Serdici.²⁸⁸ Vetranion je odložio purpur, vratio legije caru i krenuo na zapad. Konstancije II. s legijama stiže u Mursu, a na Istok upućuje svojeg nećaka Gala kojeg je imenovao za cezara 351. g. U Sirmiju je tada bio i crkveni sabor na kojem je sirmijski biskup Forin bio osuđen zbog hereze.

Konstancije II. je u ljeto pokušao proboj u Italiju, ali ga je Magnencijeva vojska kod Atranta (na cesti *Emona – Celeia*) odbila. Magnencije je krenuo u protunapad, prešao je Savu kod Andautonije i osvojio Sisciju te počeo opsadu Murse. Konstancije je iz Sirmija uputio izaslanstvo tražeći da se povuče natrag u Galiju, a dio vojske je tada ostavio Magnencija i prešao caru.²⁸⁹ Jedna od najkrvavijih bitaka odigrala se kod Murse 28. rujna 351. g.²⁹⁰ jer je poginula polovina vojske, a Magnencije je bio poražen te se povlači u Akvileju. Konstancije II. je boravio u Sirmiju cijelu godinu, a rimske senatore koji su prije bitke kod Murse bili na strani Magnencija, pozvao je car da mu se vrate uz obećanje amnestije. Svi su se odazvali i došli k njemu. Car je tek 352. g. krenuo na zapad, potisnuo Magnencija u Galiju. Ondje je opstao još neko vrijeme i skupljao legije, dok je Konstancije konsolidirao svoju vlast u Italiji. Konstancije je krenuo iz Mediolana preko Alpa i u bitci kod *Mons Seleuka* na rijeci Izeri 353. g. Germani iz legija Magnencija su prebjegli Konstanciju. Magnencije se povukao u *Lugdunum* (kod Lyona). Njegovi vojnici su ga zarobili i on se ubio.²⁹¹

Konstancije II. postao je 353. g. samovladar. Idućih godina vodio je ratove s Alemanima na Rajni, a 356. g. upali su Sarmati u Panoniju i Meziju a Kvadi u Valeriju²⁹² koje je car pregovorima smirio. U Sirmiju se Konstancije II. zadržao još neko vrijeme te je 358. g. ratovao opet protiv Sarmata i Kvada koji su upali preko granice. Iduće godine plemena su opet provalila granicu i tada je rimska vojska krenula za njima preko granice; tako ih je umirio pa nije bilo rata do 365. g.²⁹³

²⁸⁸ Zos. 2, 49.1-2, Zonar. 13, 7, 22.

²⁸⁹ Zos. 2, 46. 2.

²⁹⁰ Eutr. 10, 12.1, Zos. 2, 50.-51.: Zonar. 13, 8.17. Teodoret, 3.1.7; Sulp. Sev. 2, 38.5-7; Oros. *Hist.* 7, 29.12.

²⁹¹ Socrat. *Hist. eccl.* 2, 32.2-5, Sozom. *Hist. eccl.* 4, 7.2-3. Filost., *Hist. eccl.* 3.26. Aur. Vict. *Caes.* 42.10.

²⁹² Amm. Marc. 16, 10.20; Zos. 3, 1.1.

²⁹³ MATIJAŠIĆ 2012, 84.

Cezar Gal vladao je tada Istokom, a boravio je sa ženom u Antiohiji. Bio je uspješan u obrani istočne granicu, ali se caru učinilo da je presamostalan. Zato je Konstancije II. pozvao Gala da mu se pridruži u Italiji. Dok je Gal bio na putu k njemu, Konstancijevi ljudi su ga uhitili u Poetovionu (Ptuju) u listopadu 354. g. i pod stražom odveli u Pulu te ga ispitali.²⁹⁴ Potom je zatočen na nekom otoku.²⁹⁵ Kako se Gal pravdao da je njegova pokojna žena kriva za nesporazume u upravljanju istočnim provincijama, car Konstancije se razljutio i dao ga ubiti.²⁹⁶

Konstancije II. sad je opet bio sam, a nije se mogao osloniti ni na jedinstvenu crkvu budući da je bila u jeku borba s arijanskom herezom. Na saboru u Milanu 355. g. car je pod utjecajem biskupa Valenta iz Murse stao na stranu arijanaca i oni su opet izgnali biskupa Atanazija iz Aleksandrije. Konstancije je trebao suvladara i imenovao je Galova brata Julijana kojemu je dao za ženu svoju drugu sestru Helenu te ga poslao u Galiju. Julijan je bio učinkovit, a kao namjesnik Galije pobijedio je Alemane 357. g. i Salijske Franke. Sve više je ulazio u civilnu upravu i sukobljavao se s dužnosnicima. Julijan se školovao u Grčkoj gdje je postojala jaka poganska tradicija, potpao je pod utjecaj novoplatonizma i bio je otpao od kršćanstva.

Od 357. do 359. g. car Konstancij II. bavio se teološkim sporom arijanaca jer je bio pod utjecajem trojice biskupa: sirmijskog Germinija, murskog Valenta te singidunskog biskupa Urzacija koji su predložili sirmijsko vjerovanje. Car je sazvao dva sabora, jedan u Arminu (Rimini) za zapadni dio Carstva koji je prihvatio sirmijsku formulu vjerovanja, dok je drugi održan u Seleukiji za istok, no oni su ga odbili.

Car Konstancije II. se vratio u Konstantinopol 359. g. da bi 360. g. sazvao sabor u Konstantinopolu na kojem je izgnan Bazilije iz Ancire i prognan u Ilirik jer nije htio prihvatiti arijansko krivovjerje.

Na istoku je krenuo ponovni rat s Perzijom 360. g., kad je bio u Cezareji saznao je da su legije u Galiji isklicale Julijana za cara. Konstancije je diplomacijom pokušao odvratiti rođaka od uzurpacije, jer je išao u rat s Perzijom. Nakon nekoliko teških poraza Perzije smirio ih je, sklopio mir sa Šapuirom i krenuo na Julijana.²⁹⁷ Julijan je došao do Ilirika, ušao u Sirmij bez otpora, a dvije legije koje su bile lojalne caru Konstanciju uputio je u Galiju. Te legije su krenule na zapad, ali su u Julijskim Alpama otkazale posluš i zauzele Akvileju. Julijan je dio vojnika

²⁹⁴ Amm. Marc. 14, 11, 20.

²⁹⁵ Filostrogije spominje neki otok – Brijune? Sokrat i Sozomen govore o Flanoni. *Socrat. Hist. eccl.* 2, 32, 3.-5.

²⁹⁶ Amm. Marc. 14, 11, 20. MATIJAŠIĆ 2012, 84.-85.

²⁹⁷ Amm. Marc. 21, 8; Zos. 3, 10, 1.-2.

iz Mezije poslao u Akvileju radi opsade.²⁹⁸ Julijan je krenuo na istok u Trakiju. Konstancije mu je išao u susret, ali se u Tarzu razbolio te je na putu kod cilicijske Cezareje umro od groznice u studenom 361. g.

Julijan Apostata (*Flavius Claudius Iulius* 360. – 363.) bio je nećak Konstantina I. Velikog. Donio je mnoštvo zakona kojima je poništio zabrane mnogoboštva, žrtvovanja i otvorio poganske hramove. Iz Konstantinopola je otišao u Antiohiju gdje je neko vrijeme pripremao rat s Perzijom. U lipnju 363. g. je poginuo u borbi na području Perzije.

Usred Perzije vojnici su nakon smrti Julijana isklicali za cara Flavija Jovijana (*Flavius Claudius Iovianus* 363. – 364.), mladog zapovjednika carske straže rodom iz Singiduna. Tijekom pregovora koji su označili kraj rata, vojska je morala prepustiti Perzijancima Armeniju i Mezopotamiju u zamjenu za svoje živote, provincije koje su bile pod rimskom vlašću još od 297. godine. Jovijan se domogao Antiohije i krenuo u Konstantinopol, ali je kod Niceje bio ubijen.²⁹⁹ Obnovio je povlastice kršćanima koje je Julijan Otpadnik bio ukinuo.

U Niceji se sastao vojni i civilni vrh kako bi izabrali cara, dogovorili su se proglasiti Flavija Valentinijana (*Flavius Valentinianus* 364. – 367.) rodom iz Cibala, koji je služio vojsku u Africi i Britaniji, pod Julijanom je bio u Galiji, a kasnije na istoku i bio je kršćanin. Valent je došao iz Ancire i uzeo za suvladara svojeg brata Valenta (*Flavius Valens*) koji je bio *protectus domesticus* u Konstantinopolu kojemu je dao upravu Istoka, a sebi je pridržao Zapad i Ilirik s prijestolnicom u Mediolanu. Krajem te 364. g. bili su u Medijani kod Naisa, a potom u Sirmiju, gdje su se rastali. Tom prilikom se odbio upad Kvada i Sarmata preko Dunava. Kako su i Goti upadali preko granice, od 365. do 372. g. pojačano se utvrđuje i obnavlja Dunavski limes od Akvinka do ušća. Valentinijan je postao boležljiv pa je uzeo svojeg sina Gracijana (*Flavius Gratianus*), koji je bio rođen u Sirmiju za suvladara, augusta. Nastali su ratovi na Rajnskoj granici s Alemanima, Francima, Burgundima koji su provaljivali u teritorij Rimskog Carstva. Valentinijanov vojni zapovjednik Ilirika Ekvicije (*Aequitius*) pokušao je podići vojnu utvrdu na Dunavskom limesu na teritoriju koji je pripadao Kvadima i Sarmatima pa su oni prosvjedovali. Smijenjen je Ekvincije, a novi zapovjednik Marcellin vođa Valerije (*dux Valeriae*) nastavio je s gradnjom utvrde i pozvao kvadskog kralja na pregovore te ga ubio. Zato su Kvadi 374. g. prešli Dunav i pljačkali Valeriju i Drugu Panoniju, a o tome svjedoče brojne ostave novca i Seusovo blago iz Vinkovaca.³⁰⁰ Prob prefekt pretorija Sirmija naložio je obnovu

²⁹⁸ Amm. Marc. 21, 11.-12.

²⁹⁹ Amm. Marc. 25, 10, 13. Vjerojatno otrovan gljivama.

³⁰⁰ MATIJAŠIĆ 2012, 91.

bedema, što je spasilo grad. Kvadima su se pridružili Sarmati i krenuli su u Meziju, no ondje je obranu vodio sposobni vojni zapovjednik Teodozije. Kvadi i Sarmati su zatražili pregovore i povukli se. U proljeće iduće 375. g. Valentinijan je iz Trijera preko Karnunta stigao u Akvink i poveo rimske legije preko Rajne u oblast Kvada koje su se ujesen vratile. Kvadi su došli na pregovore a u tijeku sastanka car se srušio mrtav.³⁰¹ Vojska je u trenu, bez konzultacije s drugim suvladarima, za cara isklicala Valentinijanovog malodobnog sina Valentinijana II. i on se s majkom zaputio u Sirmij gdje je bio do 378. g.³⁰² To je doba kada se pokreću s istoka Goti koje su pritiskali sa zaleđa Huni i dolaze do donjeg dijela Dunavskog limesa, o čemu je vodio brigu car Valent koji u to doba ratuje i s Perzijom.

Goti koji su bili pritisnuti od hunskog napredovanja³⁰³ s istoka su zatražili od cara Valenta da se nasele u Trakiju, što je car dopustio pod uvjetom da se pokrste na arijanstvo. Tada je u Carstvo ušlo oko 90 000 Gota, a budući da su bili divlji, rimski dužnosnici su ih držali izolirane u dijelovima Trakije. Goti su bili nomadi i trebali su više prostora za sebe, tako da su trpjeli glad. Gota je bilo više nego Rimljana pa su se ovi povukli na jug i ostavili Gote bez nadzora. Gladni Goti počeli su pljačkati sela i gradove. Zbog toga je rimski zapovjednik uhitio gotske prvake, a Goti³⁰⁴ su se raširili po okolnim područjima i pljačkali. Rimske legije koje su ih dočekale kod Marcijanopola 376. g. bile su poražene, a granica na Dunavu je ostala nebranjena.

Kroz otvorenu granicu na teritorij Carstva ušle su prethodnice Huna i Alana koji su se pridružili Gotima i osvojili cijelu Trakiju. Dio Gota koji je krenuo na zapad bio je zaustavljen. Na to su 378. g. Alemani na sjeveru prešli Rajnu i napali Reciju te je car Gracijan uputio legije iz Panonije na zapad. Valent koji je bio u Konstantinopolu čekao je pomoć od Gracijana dok ne porazi Alemane, kad je saznao za Gote koji idu na jug prema Bosporu³⁰⁵ i hitno pošao na sjever. Gracijanove legije na povratku na istok napali su Alani. Valent ga nije čekao i 9. kolovoza 378. g. u bitci kod Hadrijanopolisa Goti, Alani i Huni su potpuno porazili rimsku vojsku, a car je bio ubijen.³⁰⁶ To je početak velike seobe naroda,³⁰⁷ a Goti su preplavili Panoniju i Julijske Alpe, približavajući se kopnenoj granici Istre.³⁰⁸

³⁰¹ Socrat. *Hist. eccl.* 4, 31, 1.-9.

³⁰² Amm. Marc. 30,10.

³⁰³ Amm. Marc. 31.3.8

³⁰⁴ Eunap., 42 (240.19-20). GRAČANIN 2005

³⁰⁵ Amm. Marc. 31.16.7

³⁰⁶ Amm. Marc. 31, 16.

³⁰⁷ Ambrosius, *Expositio evangelii secundum Lucan*, 10.10: *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatas insurrexerunt*. GRAČANIN 2005

³⁰⁸ Amm. Marc. 31.3.8; IVETIĆ 2009. 106.

Car Gracijan imao je tada 19 godina, a mlađi Valentinijan II. samo 7 godina, i u toj situaciji, Gracijan je 378. g. pozvao sposobnog vojnika hispanskog podrijetla Teodozija u pomoć.³⁰⁹

Teodozije (*Flavius Theodosius* 375. – 395.), vojskovođa hispanskog podrijetla, je u Sirmiju okrunjen za cara Istočnog Rimskog Carstva sa zadatkom da porazi Gote koji kroz Meziju i Trakiju idu ka Konstantinopolu. Kako su Perzijanci na istoku bili mirni, Teodozije je dobio vremena da se obračuna s Gotima.³¹⁰ Goti su pljačkali kroz Trakiju i Meziju te su se raspali na dvije skupine od koje je jedna išla na jug ka Makedoniji i Tsaliji, a druga je skupina (Ostrogoti, Alani i Huni) išla na zapad u Panoniju.³¹¹ Panonske trupe s dodatkom dijela Gracijanove vojske bile su u Panoniji i nisu im se mogli suprotstaviti, a barbari su stigli cestama do praga Italije.³¹² Gracijan i Teodozije našli su se u Sirmiju 380. g. kako bi pregovarali s Gotima i tek su 382. g. umirili situaciju. Goti su se naselili u Daciji, Trakiji, Valeriji, Drugoj Panoniji i Saviji kao federati – saveznici. Oni su i dalje bili pod vlašću svojih kraljeva tako da se nisu integrirali sa stanovništvom.³¹³

Kako je Valent bio arijanac, veliki broj Gota je pokršten na arijansko krivovjerje. U međuvremenu pravovjerni car Gracijan je 378. g. proglasio zabranu ispovijedanja vjere arijevim biskupima, ali ih to nije omelo da nastave svoje aktivnosti. Car Teodozije je 380. g. ediktom proglasio kršćanstvo državnom religijom u Rimskom Carstvu. Na drugom ekumenskom saboru u Konstantinopolu 381. g. ponovljena je zabrana koja isto tako nije bila poštovana. Iste te 381. g. u Akvileji³¹⁴ s konačno je s arijancima obračunao milanski biskup Ambrozije izopćivši singidunskog biskupa Sekundijana i salonitanskog biskupa Leoncija zbog krivovjerja.³¹⁵ Time je arijanstvo bilo pobijeđeno u Iliriku.

Pad limesa i najezda barbara rezultirali su povlačenjem rimskog stanovništva u sigurnije krajeve, tako da je dio njih stigao i u Istru, pogotovo na njezin jug koji je bio miran i činio se siguran. Dolazak federata stvorio je probleme jer su oni bili i dalje nomadi koji se nisu mogli nadzirati, a nisu se uklopili u mrežu naselja, a kako su starosjedioci već bili otišli, vojska nije

³⁰⁹ Socrat. *Hist. Eccl.* 5, 2, 2.-3.

³¹⁰ Oros. 7.34.5; Filost. 9.19, 1.-4.

³¹¹ Jord. *Get.* 140

³¹² Amm. Marc. 31, 10, 9; Zos. 4, 34.

³¹³ Biskup Amancije iz Jovije spomenut je na natpisu iz Akvileje *CIL* 5, 1623. vjerojatno je bio misionar među tim federatima. MATIJAŠIĆ 2012. 97.

³¹⁴ *Scholia Arriana in concilium Aquileiense* (CCSL 87, 147.-196)

³¹⁵ *Gesta concili Aquileiense*, Ep. 2, 9–10 (CSEL 83/3, 322 f.).

imala opskrbe. Zato su federati 382. g. upali u sjevernu Italiju radi pljačke, a Panonija je bila uništena.³¹⁶

Na sjeveru u Britaniji legije su isklicale za cara Magna Maksima (*Magnus Maximus*) koji je privukao i trupe u Galiji i Rajni. Kako se Gracijan nije snašao, i njegove trupe prešle su k uzurpatoru. Gracijan je u bijegu prema jugu uhićen i pogubljen.³¹⁷ Do tada je car Valentinijan II. vladao iz Milana Italijom, Panonijom i Dalmacijom. Valentinijan je na nagovor milanskog biskupa Ambrozija priznao Magna Maksima za suvladara na zapadu, a potom ga je priznao i Teodozije. Tada je Teodozije sebi za suvladara uzeo sina Arkadija (*Flavius Arcadius*). Magno Maksim je 387. g. prešao Alpe i prisvojio sjevernu Italiju i ušao u Panoniju, a Valentinijan II. je s majkom pobjegao u Solun. Teodozije je s vojskom krenuo iz Soluna, a vojska Magna Maksima je već stigla do Siscije. Kod Siscije je Teodozije prešao Savu i porazio Magna Maksima, dok je druga bitka bila kod Petoviona. Maksim se i dalje povlačio i usmjerio se na Akvileju.³¹⁸ Kod Akvileje Teodozije je sustigao Maksima i zarobio ga i pogubio 388. g. Nakon toga je Teodozije nastavio za Milano i ondje se zadržao do 391. g. Valentinijana II. postavio je za vladara u Vijeni (Vienna u Francuskoj) a postavio mu je za savjetnike franačke vojne zapovjednike Bautona i Arbogasta. Kad se Arbogast proglasio glavnim zapovjednikom Valentinijan se pobunio pa su mladog cara 392. g. objesili. Arbogast je nagovorio Flavija Eugenija (*Flavius Eugenius*) da se proglasi carem. Teodozije je u siječnju 393. g. u Konstantinopolu proglasio svoga sina Honorija (*Flavius Honorius*) za cara. Eugenije i Arbogast u Italiji se pridružuju poganskoj manjini i obećavaju legalizaciju kultova. No 8. studenoga 392. g. Teodozije je ediktom zabranio sve poganske kultove unutar Rimskog Carstva, a 373. g. ukinuo Olimpijske igre.

Velika bitka između cara Teodozija i Eugenija bila je 394. g. u dolini rijeke Vipave (*Frigidus flumen*) kod Ajdovščine u Julijskim Alpama.³¹⁹ To govori o važnosti brdske barijere Ćićarije za komunikaciju, ali i obranu i sigurnost Istre. Teodozijeve trupe vodio je mezijski zapovjednik Flavije Stilihon (*Flavius Stilicho*) podrijetlom Vandal. U bitci je pobijedio car Teodozije, jer je dio postrojbi prešao k njemu, a Eugenije je ubijen. Teodozije je nastavio za Milano i ondje pozvao svog sina Honorija k sebi. Iduće, 395. godine podijelio je Carstvo u dva dijela, istočno

³¹⁶ O tome pišu *Ambrosius Epistulae* 2. Jer. *De vir. ill.* 125. MATIJAŠIĆ 2012, 98.

³¹⁷ Zos. 4, 34.2.

³¹⁸ Oros. 7, 35, 3-4; Zos. 4, 46, 2.

³¹⁹ Amm. Marc. 31, 10.21.

i zapadno. Ubrzo potom Teodozije je obolio i umro, ostavivši za svojeg malodobnog sina Honorija za cara Zapadnog Rimskog Carstva pod skrbništvom Stilihona.

Uzdruž granica u Panoniji Vizigoti pod vodstvom Alarika su pljačkali, Huni tako uz donji tok rijeke Dunav, a njima su se pridružili i Sarmati.³²⁰ Iako je obrana Dunavskog limesa u Valeriji i Drugoj Panoniji još funkcionirala, situacija je bila nesigurna.

Nakon Teodozija Honorije (*Flavius Honorius* 393. – 423.) je bio car na Zapadu, a Arkadije (386. – 407.) na Istoku Rimskog Carstva. Uz Honorija bio je Stilihon a uz Arkadija najprije pretorijanski prefekt Rufin, a potom eunuh Eutropije. Odmah nakon smrti Teodozija 395. g. vizigotski federati koji su s kraljem Alarikom sudjelovali na bitci kod Frigida, nezadovoljni velikim žrtvama i malim plijenom napali su Trakiju i Makedoniju te pljačkali. Arkadije se nije mogao suprotstaviti Vizigotima pa je Stilihon ojačavši obranu na Dunavu kako bi spriječio upade barbara preko rijeke, stigao u Tesaliju,³²¹ da bi dobio zapovijed Arkadija da napusti Ilirik koji nije bio njegova oblast te se morao povući. Vizigoti su sve do 397. g. pljačkali Grčku. Stilihon³²² je ponovno s vojskom iz Italije krenuo na istok te se Alarik povukao u Epir, ali se nije smirio pa ga je car Arkadije imenovao vojnim zapovjednikom Ilirika. Oko 400. g. Vizigoti su krenuli iz Epira na zapad k Galiji, i iz Panonije jer su putujući posavskom magistralom prošli pored Sirmija i ušli u Italiju.³²³ Krajem ljeta 401. g. dospjeli su u istarsko zaleđe a kod rijeke Timava blizu Akvileje porazili su vojsku Zapadnog Rimskog Carstva. U proljeće 402. g. Alarik je Vizigote poveo na Milano. Stilihon je do tada ratovao u Reciji protiv Alana i Vandala, sada je organizirao obranu te ih je zaustavio kod Polencije blizu Torina.³²⁴ Stilihon je sklopio sporazum s Alarikom i oni su se povukli u područje između Panonije i Dalmacije gdje su ostali do 407. g. Zbog ovog rata prijestolnica Honorija kao cara Zapadnog Rimskog Carstva preseljena je iz Milana u Raveno.³²⁵

U jesen 405. g. granicu na srednjem Dunavu probilo je mnoštvo Gota, pregazilo Panoniju i upalo u Norik i Reciju. Oni su povukli sa sobom Vandale, Alane i Sveve koji su prešli preko Rajne i upali u Galiju 406. g. te su je poharali.³²⁶ Jedan krak tih barbara većinom Gota na čelu s Radagaizom upao je u Italiju, a Stilihon je protiv njega pozvao vladara Huna Uldina koji je sa

³²⁰ Jord., *Get.* 140

³²¹ Claud., *Bellum Geticum*, 583. GRAČANIN 2005, 17.

³²² Claud. *Cons. Stil.* 2.191.-207. GRAČANIN 2005, 18.

³²³ Jord., *Get.* 147. Claud., *Bellum Geticum*, 363.-380. GRAČANIN 2005, 19.

³²⁴ Claud. *Cons. Hon.* VI 227-229; Zos. 5, 26, 29; Jord., *Get.* 147. MATIJAŠIĆ 2012, 119.

³²⁵ MATIJAŠIĆ 2012, 119.

³²⁶ Jer. *Ep.* 123.16 GRAČANIN 2005, 20.

svojim odredima prošao posavskom magistralom i u kolovozu 406. g. pobijedili Gote u Etruriji.³²⁷

Iduće godine u Konstantinopolu umro je car Arkadije, i naslijedio ga je malodobni sin Teodozije II. (*Flavius Theodosius Iunior* 407. – 450.). Ta vijest uzbunila je Honorija, i na kraju je u spletki ubijen Stilihon. Honorijevu politiku sada je počeo oblikovati Olimpije (*Olympius*) izrazito protugermanski raspoložen pa je unajmio Hune za obranu cara.³²⁸ Zbog toga je Alarik pobjegao, a germanski federati su mu se priključili te su u jesen 408. g. Goti³²⁹ krenuli u pohod na Italiju, na Rim kojeg je opsjeo. Olimpije je bio hitno uklonjen, a na njegovo mjesto imenovan Jovije i poslan na pregovore s Alarikom koji je tražio danak i dodjeljivanje zemlje Gotima u pokrajinama Noriku, Veneciji i Istri te Dalmaciji. Kako pregovori nisu uspjeli, Alarik je opet opsjeo Rim 410. g. i opljačkao ga. Povukli su se nakon tri dana, a Alarik je umro malo nakon toga tijekom povlačenja.

Nakon ovog prodora u Prvoj Panoniji i Valeriji više nije bilo romanskih stanovnika, jer su se potpuno bili povukli, a snjima vjerojatno i biskup Amancije iz Jovije koji je preminuo u Akvileji. Gradovi poput Siscije i Sirmija nastavili su živjeti smanjenim intenzitetom jer je 408. g. senator Flavije Lupo (*Flavius Lupo*) prikupljao porez od njih.³³⁰ U reskriptu iz 408. g.³³¹ spominje se veliki broj izbjeglica koji su bili bez legitimacija, a stigli su do Italije, ali pretpostavimo i u druge sigurnije krajeve pa tako i Istru.³³²

Nema puno vijesti o događajima do 423. g., kad je umro car Honorije. U Rimu je uz podršku visokih činovnika za cara imenovan Ivan (*Iohannes* 423. – 425.). U to doba u Konstantinopol je pobjegla Gala Placidijeva sestra cara Honorija sa svojim sinom. Teodozije II. ih je primio te je nakon smrti Honorija imenovao za cezara petogodišnjeg Valentinijana (*Flavius Placidius Valentinianus*), a njegova majka Gala Placidija bila mu je skrbnica kao augusta. Iduće godine

³²⁷ Zos. 5.26.4. GRAČANIN 2005, 20.

³²⁸ Zos. 5.50.1 GRAČANIN 2005, 21.

³²⁹ Zos. 5.37.1 GRAČANIN 2005, 21.

³³⁰ MATIJAŠIĆ 2012, 122.

³³¹ Dva zakona cara Honorija od 10. prosinca 408. g. (*Cod. Theod.* 10, 10, 25 i *Const. Sirm.* 16) i zakon koji je donesen 409. (*Cod. Theod.* 5, 7, 2) utvrđuju pravila za složene slučajeve izbjeglica, zarobljenika i talaca koji su do tada poprimili ogromne razmjere. Datumi ovih zakona kronološki se podudaraju s drugim Alarichovim preseljenjem u Italiju (jesen 408.), a njihov sadržaj općenito odražava situaciju nakon 400. g. BRATOŽ 2011, 597.

³³² Carsko zakonodavstvo oslanjalo se na djelujuće državne strukture za rješavanje pitanja izbjeglica i otkupljenih ratnih zarobljenika, to je uključivalo i crkvenu organizaciju, a prije svega biskupe. To je bilo osobito moguće u slučaju sjeverne Italije (posebno u Veneciji i Istriji, gdje je bilo koncentrirano mnogo izbjeglica) zbog tamošnje vrlo razvijene crkvene organizacije. Glavno odredište emigranata ipak je bila Italija. BRATOŽ 2011, 599.

424. g. je utanačen dogovor o Iliričkoj prefekturi jer se Gala Placidija u zamjenu za vojnu pomoć istočnih trupa, odrekla prava na Istočni Ilirik.³³³ Tako se granica Istočnog i Zapadnog Rimskog Carstva postavila na Julijske Alpe, od Emone do Tarsatice.

Uz cara Ivana u Raveni bio je vojskovođa Aecije (*Flavius Aetius*) koji je desetak godina živio kao talac među Hunima i poznao je jezik. Aecija je car Ivan poslao 425. g. po Hune kako bi njega zaštitili. Vojska se s istoka iskrcala u Saloni, kopnene trupe su svladale otpor u Akvileji, a mornarica je obalnim putem stigla u Ravenu koja se predala. Ivan je pogubljen, a kad je stigao Aecije s Hunima, morao ih je otpustiti³³⁴ te je postao zapovjednik Galije.

Krajem 425. g. car Teodozije je u Konstantinopolu proglasio augustom Valentinijana III. (424. – 455.). Aecije je s hunskim plaćenicima ratovao u Galiji protiv Franaka, Vizigota i ostalih barbara. Za to vrijeme u Panoniji su Rimljani odlaskom hunskih federata imali priliku povratiti svoju vlast 427. g.³³⁵

Par godina kasnije, 435. g., vojskovođa Aecije je pao u nemilost te je morao bježati preko Rima, Dalmacije u Panoniju i potom k Hunima.³³⁶ Odande je poveo znatan broj Huna sve do Ravene, te su ga car Valentinijan III. i njegova majka Gala Placidija odmah imenovali za glavnog zapovjednika rimske vojske. Kako bi nagradio Hune 433. g. sklopio je s njima federatski ugovor te su naseljeni u pokrajinama Valerija, Druga Panonija a možda i Prva Panonija.³³⁷ Ubrzo je umro hunski kralj Regulin kojeg su naslijedili sinovi Bleda i Atila (*flagellum Dei*). Oni su kod Marga 435. g. sklopili s Teodozijem II. sporazum po kojem će car plaćati godišnje dvostruko veći danak u zlatu, izručiti prebjegle i zatvorenike te platiti visoku otkupninu za oslobođenje zarobljenih Rimljana te otvoriti put trgovini.

Pet godina kasnije, 440. g., Huni su napali Meziju, upali do Naisa i opustošili Trakiju. Zauzeli su niz gradova na Dunavu, Sirmij,³³⁸ Singidun, Viminacij, Ratiariju,³³⁹ te je 442. g. dogovoren novi mir. Druga Panonija ostala je pod nadzorom Huna cijelo desetljeće. Huni su ciljali na Istočno Carstvo koje su sada mogli mirno napadati, no 445. g. umro je kralj Huna Bleda, a Atila je pogled usmjerio na Zapad.

³³³ Time je Istočno Rimsko Carstvo preuzelo nadzor nad Panonijom – tada samo južnapanonski prostor, odnosno strateški ključna posavska oblast sa Sirmijem kao središnjom obrambenom točkom. GRAČANIN 2005, 29.

³³⁴ *Filostorgios*, 12.14, 2-3; *Socrates, Hist. eccl.* 7.23, 25.-26. GRAČANIN 2005, 24.

³³⁵ *Marc. Com. Chron.* 427; *Jord. Get.* 166. MATIJAŠIĆ 2012, 126.

³³⁶ *Prosper Tiron*, s. a. 432.

³³⁷ *Prisk*, fr. 11.1, 3.-5.

³³⁸ Izvješće kod Priska f. 11, 2.

³³⁹ GRAČANIN 2005, 32.

U Konstantinopolu je umro car Teodozije II., a naslijedio ga je vojni zapovjednik iz Ilirika Marcijan (*Flavius Marcianus* 450. – 457.) oženivši Teodozijevu sestru Pulheriju. Car Marcijan prestao je plaćati danak Hunima i 451. g. mu se suprotstavio na Dunavu. Atila je s Hunima i ostalim barbarima krenuo ka Rajni, i upao u Galiju te pljačkao gradove. Aecije i Teoderik, vizigotski kralj, su ih zaustavili na Katalunskom polju u sjevernoj Francuskoj, a Atila se povukao u Panoniju. Nemirni Huni u proljeće 452. g. izašli su iz Panonije i Posavskom magistralom stigli do Akvileje koju su razorili i opljačkali – Istru su zaobišli.³⁴⁰ Iduće godine, 453. Atila je umro, njegovi sinovi su bili preslabi i država se raspala 424. g.

Na prostoru gdje su bili Huni sad su se učvrstili Ostrogoti i Gepidi s Alanima, Sjevima i Herulima.³⁴¹ Ostrogoti su bili naseljeni u predjelu od Srijema do Blatnog jezera. Ostrogoti su uskoro krenuli protiv Istočnog Rimskog Carstva i novog cara Lava I (*Flavius Valerius Leo Augustus* 461. – 474.), a 461. g. sklopljen je mir po kojem carstvo plaća danak Ostrogotima koji mogu naseliti Panoniju. Na zapadu je car Valentinijan II. ubio vojskovođu Aecija 455. g., a potom je jedan Hun ubio cara Valentinijana. Zapadno Rimsko Carstvo više nije bilo čvrsto povezano s Galijom, Hispanijom i dijelom Afrike, a posljedica je bila smanjenje prihoda od poreza i manje plaće za vojsku. Vojskovođe su bili gotovo neovisni poput Marcelina zapovjednika Dalmacije i Egidija zapovjednika Galije, a najjaču moć imao je Ricimer (*Flavius Ricimer*).

Početkom 5. st. senat u Rimu je opet zaživio i utjecao na dvor u Raveni. Nakon 455. g. slijedila su dva desetljeća nestabilne vlasti s cijelim nizom vladara.³⁴² Veliki dio vremena proveden je u pregovorima i dogovorima između vojnih zapovjednika³⁴³ koji su postavljali svoje pretendente na tron i careva Istočnog Rimskog Carstva³⁴⁴ oko priznavanja izabranih vladara. Carevima je zbog toga bilo ograničena moć i način djelovanja te su često tražili pomoć germanskih kraljeva kako bi se održali na vlasti.³⁴⁵ Barbari su iskoristili slabosti vladara i

³⁴⁰ Grgur iz Toura, 2.6; Jord. *Get.* 227; *Prosper Tiron*, s. a. 452.

³⁴¹ Jord. *Get.* 1, 261.

³⁴² Nakon Valentinijana III. slijedili su: Petronije Maksim (*Flavius Anicius Petronius Maximus* 453–455.); Avita (*Flavius Eparchus Avitus* 456. – 457.); Majorijan (*Flavius Iulius Majorianus Augustus* 457. – 461.); Libije Sever (*Flavius Libius Severus* 461 – 465.); Antemije (*Flavius Procopius Antemius* 467. – 472.); Olibrije (472.); Glicerije (473. – 474.) i Julije Nepot (474. – 475.).

³⁴³ Vojni zapovjednici u to doba Ricimer, Gundobar i Orest bili su podrijetlom Burgundi.

³⁴⁴ Carevi Istočnog Rimskog Carstva: Lav II. (*Flavius Leo Iunior Augustus* 474.), Zenon (*Flavius Zeno Augustus* 474. – 475.), Bazilisk (*Flavius Basiliscus Augustus* 475. – 476.), opet car Zenon (476. – 491.).

³⁴⁵ Car Marcijan novačio je vojnike i među Ostrogotima u Panoniji, te je pokušao pridobiti pomoć Ostrogotskog kralja Teoderika 455. g. Teoderik je pomogao Avitu da postane car 455. g.

odvajali cijele pokrajine.³⁴⁶ To je na kraju rezultiralo padom Zapadnog Rimskog Carstva 476. g. Istra je ostala na rubu ovih događaja, kao pričuvena pokrajina.

Zadnjeg cara Romula Augustula u rujnu 476. g. s prijestola u Rimu svrgnuo je Odoakar koji je sa svojom skupinom Ostrogota napao Italiju. Stigao je u Rim i zatočio cara Romula u utvrdu u Kampaniji. Odoakar je zatražio od cara Zenona da mu dodjeli naslov patricija i ovlaštenje za obnašanje vlasti u Italiji. Rimsko Carstvo je bilo podijeljeno između Odoakara u Italiji, Burgunda u Galiji, Vizigota u Hispaniji i Vandala u Sjevernoj Africi.

Plemena koja su putovala magistralom za Akvileju na putu za bogatu Italiju i još bogatiji Rim, željni pljačke i plijena nisu se zadržavala i ulazila u južnija područja, tako da Istra dodatno zaštićena *Claustra Alpium Iuliarum* nije iskusila razaranja. No opća nesigurnost dovela je do podizanja bedema i pojačane brige gradskih zajednica oko sustava obrane, iako su obalni gradovi bili u boljem položaju. To je bilo veliko financijsko opterećenje stanovnicima koje zbog urušavanja gospodarstva nije bilo u mogućnosti plaćati sve veće poreze, a životni standard je opadao. U gradovima su bili starosjedioci Romani i oni koji su u Istri našli utočište, stanovnici Panonije i Norika. Od 4. st. javlja se fenomen utvrđenih vila koje se ponegdje transformiraju u pribježišta iz kojih u srednjem vijeku nastaju gradovi (*Civitas Nova* – Novigrad, *Humagum* – Umag, Rovinj, Piran, Izola,).³⁴⁷ Često se ponovno naseljavaju uzvisine koje su bile nastanjene u prapovijesno doba, ali su u antičko doba bile napuštene Motovun, Grožnjan, Bale, Vrsar, Oprtalj, Vižinada, Baderna, Sv. Lovreč, Žminj, Pićan, Gračišće, Boljun, Paz i Draguč.³⁴⁸

Vezivanje zemljoradnika za zemlju krenulo je od Dioklecijana, a Valentinijan I. uveo je izričitu zabranu napuštanja posjeda jer je glavni prihod bio glavarina sa zemljarinom (*capitatio-iugatio*). Za cara Valentinijana je uvedena dužnost gradskog branitelja (*defensor civitatis*) koji se brinuo o zaštiti građana od samovolje činovnika i službenika.³⁴⁹ Nesigurnost je dovela do tezaurizacije zlata i srebra i povlačenje novca iz opticaja, što je dovelo do inflacije, a posljedica je uvođenje naplate u naravi – u poljoprivrednim proizvodima (*annona*). Kako su porezi i carine bili veliki, dolazi do gašenja kopnene trgovine među provincijama. Priobalna područja a osobito otoci bili su u boljem položaju jer je postojala pomorska trgovina.

³⁴⁶ Vizigoti u Galiji i Hispaniji su se osamostalili 467. g., a Britanija je bila već napuštena u to doba. Car Julije Nepot 475. g. je priznao Vizigotska kraljevstva. Sjevernu Afriku držali su Vandali.

³⁴⁷ Ova naselja prvi put spominje *Rav. Cosm.* 4, 31. MATIJAŠIĆ 2012, 151.

³⁴⁸ IVETIĆ 2009. 111.

³⁴⁹ *Cod. Teod.* 1,29,1 i 12, 1, 177. MATIJAŠIĆ 2012, 149.

III. 2. 5. Medulinski zaljev od pada Rimskog Carstva do dolaska avarsko-slavenskih plemena (476. – 599. g).

Među izvorima za ovo razdoblje postoji podjela na djela bizantskih autora grčkog jezika i zapadnih latinskih pisaca. Bizantski autori loše su poznavali latinski jezik, tako da su bili usmjereni isključivo na grčke rukopise, a latinski autori često ne poznaju grčki te su poveznice među njima bile slabe.³⁵⁰ Uz već spomenute bizantske kompilatore grčkog jezika Malale, Suda, Zosima i Zonare pojavljuju se: za razdoblje do 559. g. Prokopije³⁵¹ i njegov nastavljaj Agatija,³⁵² za razdoblje do 582. g. Menandar Protector,³⁵³ i njegov nastavljaj sve do 602. g. Teofilakt Simokata.³⁵⁴ O pojedinim događanjima na prelasku u 7. st. piše i Evagrije

³⁵⁰ Kronološki nastanak djela: 1. Jeronimov prijevod Euzebijeve kronike s grčkog na latinski jezik do 325. g.; 2. Rufin prijevodi Crkvenu povijest Euzebijevu s grčkog na latinski i piše njezin nastavak; 3. Kasiodor sastavlja *Historia tripartita* s izborom tekstova grčkih crkvenih povjesničara Sokrata, Sozomena i Teodoreta prevedeno na latinski; 4. Anastazije Bibliotekar u 9. st. sastavlja *Chronographia tripartita* s izborom tekstova Nikofora Sincela i Teofana koje prevodi na latinski jezik. BRATOŽ 2009, 219

³⁵¹ Prokopije iz Cezareje (Προκόπιος ὁ Καισαρεύς *Procopius Caesarensis*) bizantski povjesničar (Cezareja 490. – Carigrad oko 565. g.) Kao pravnik iz Palestine došao u Konstantinopol u državnu službu. Savjetnik Belizaru vojskovođi Justinijanove vojske u ratu protiv Perzijanaca, vandala i Ostrogota. Najvažnije djelo pisano oko 540. g. je Povijest ratova (Ἱστορίαι *De bellis*) u 8 knjiga opisuje događaje u kojima je sudjelovao ratove s Perzijancima, Vandalima i Ostrogotima te provale Slavena i Anta u Podunavlje i ratove u Italiji. Pisao je i o građevinama (Περὶ κτισμάτων ili *De aedificiis*), i jako poznatu Tajnu povijest (*Historia arcana*). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50599>.; MATIJAŠIĆ 2012, 26.

³⁵² Agatija Skolastik (Ἀγαθίας) bizantski pjesnik i povjesničar (Mirina Mala Azija 536. - Između 579. - 582.) Bio je pravnik u Carigradu. Njegove pjesme i oko stotinu epigrama sabrani su u zbirci (*Anthologia Graeca*) (sastavljen u 10. st. od prijašnjih zbirki Vijenac Meleagra i Filipa iz Soluna, epigrami Stratona iz Sarda, Agatijina zbirka i dr.). Nakon smrti cara Justinijana, 565. g., napisao je spis O caru Justinijanu poznatiji kao Povijest (*Historia*) koji je glavni povijesni izvor za razdoblje od 552. do 558. g. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=753>.

³⁵³ Menandar Protektor (Μένανδρος Προτήκτωρ) bizantski povjesničar (umro nakon 582. g.) rodом iz carigradske obitelji. Imao je retorsko i pravničko obrazovanje, a car Mauricije ga je nagovorio da proučava povijest. Postao je pripadnik carske tjelesne straže i dobio nadimak Protektor. Napisao je Povijest (Ἱστορία) fragmenti sačuvani u prijepisu Konstantina VII Porfirogeneta i u Sudinoj Enciklopediji. Obuhvaćeno je razdoblje 558. – 582. g. i spominje Balkan Hune i Avare. Glavni je izvor za proučavanje kraja vladavine Justinijana I. Velikog te cara Justina II. i Tiberija II. Konstantina. Sadrži kraće podatke iz povijesti Slavena i Avara posebno oko Sirmija i Singidunuma. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40075>.

³⁵⁴ Teofilakt Simokata (Θεοφύλακτος Σιμοκάττης) bizantski povjesničar i pisac (Aleksandrija, Egipat 580 – Carigrad nakon 640.) bio je retor i pravnik. Djelovao je na dvoru cara Heraklija I. kao tajnik i savjetnik. Postao eparh (prefekt). U djelu Povijest (Ἱστορία) od osam knjiga obuhvatio je zbivanja 582 602. g. razdoblje vladavine cara Mauricija kao nastavak djela Menandra Protektora. Uz pogrešnu kronologiju i teško razumljiv jezik, važan je izvor jer se oslanja na vjerodostojne izvore. Važan je zbog prikaza propasti bizantske vladavine u Jugoistočnoj Europi. Njime se služio Teofan. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56030>.

Skolastik.³⁵⁵ Tu su i sačuvana djela bizantskih kroničara iz 7. st. Teofana,³⁵⁶ Nikefora³⁵⁷ i dr. koji su izvlačili podatke iz izvještaja i djela grčkih autora 5. i 6. st. Sitni povijesni podaci na grčkom jezika mogu se naći kod Damaskija.³⁵⁸

Brojni su kroničari na latinskom zapadu pisali po uzoru na Jeronima, kao već spomenuti Jordan, Kasiodor³⁵⁹ i Valesijane.³⁶⁰ Uz njih, tu su i pojedinačne talijanske, galske, afričke i hispanske kronike s dodacima koje donose niz vjerodostojnih podataka. Sačuvani su i pisma i hvalospjevi Enodija.³⁶¹

³⁵⁵ Euagrije Skolastik (Εὐάγριος Σχολαστικός) bizantski pisac (Hama 536. – um. krajem 6. st.). Većinu je vremena živio u Antiohiji, kao odvjetnik. U vrijeme antiohijskog patrijarha Gregorija pošao s njim u Carigrad i ostao na dvoru careva Tiberija i Mauricija. Crkvena povijest (Εκκλησιαστική ιστορία) u 6 dijelova obrađuje razdoblje 431. – 594. g. kompilacija drugih često izgubljenih izvora. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18552>.

³⁵⁶ Teofan Ispovjednik (Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητής) bizantski kroničar (Carigrad 760 – Samotraka 818.). Iz aristokratske obitelji kao siročić došao na dvor cara Konstantina IV, i mlad se zaređio. Bio je protivnik ikonoklazma i po nalogu cara Lava V. prognan na Samotroku. Nastavio je djelo kroničara Jurja Sinkela pod imenom Vremenopis (Χρονογραφία) kroniku za razdoblje 284. – 813. g., a glavni je izvor za zbivanja u Bizantu u 7. st. Uglavnom je pouzdan, dobar izvor za povijest Balkana. U drugoj polovini 9. st. preveo ga je na latinski Anastazije Bibliotekar. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60851>.

³⁵⁷ Nikefor (Νικηφόρος) bizantski teolog i povjesničar (Carigrad 758. – Kalcedon 828). Bio je carski tajnik od 787. g. a imenovan je carigradskim patrijarhom 806. – 815. g. kad ga je kao protivnika ikonoklazma car Lav V. poslao u progonstvo. Napisao je teološke spise i Kratku povijest (Ιστορία σύντομος) za razdoblje 602. – 769. g. u koju uklapa sada izgubljene izvore iz 7 i 8. st. sastavio je i Kratku kronografiju (Χρονογραφικὸν σύντομον) koja obuhvaća događaje od postanka svijeta do 829. g. koju je na latinski preveo Anastazije Bibliotekar. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=43766>.

³⁵⁸ Damaskije (Δαμάσκιος Damaskios) neoplatonistički filozof i retor u Aleksandriji (Damask u Siriji oko 458. – 530.) bio je upravitelj platonske Akademije do ukinuća 529. g. od cara Justinijana. Bio je na dvoru perzijskog kralja Hosroea, proučavao i pisao komentare na Platona, kritizirao kršćanstvo. Glavno djelo mu je O prvim načelima (Περὶ ἀρχῶν) U nekim djelima i fragmentima sačuvane su neki povijesni podaci. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13787>.; MATIJAŠIĆ 2012, 25.

³⁵⁹ Kasiodor (*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*) senator Ostrogotskog kraljevstva u Italiji (Skilacej u Kalabriji 485. – 583.) bio je visoki dužnosnik na dvoru Teodorika u Raveni a potom prefekt praetoria (*praefectus praetorio*) dok Justinijan nije zauzeo Italiju. Kasiodor je potom 20 godina živio u Konstantinopolu pa se povukao u Kalabriju i osnovao samostan gdje je sagradio i skriptorij za klasične tekstove. Autor je historiografskih tekstova Kronike (*Chronica*) pregled povijesti do 519. g.; zbirke pisama (*Variae epistolae*) sakupljene od građe nastale za vrijeme dok je službovao, Povijesti crkve u 3 dijela (*Historia ecclesiastica tripartita*), Gotska povijest (*Historia Gothorum*) koja je sačuvana samo u sažetoj Jordanovoj preradi. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30726>.; MATIJAŠIĆ 2012, 25. KRIŽMAN 1997, 336.-351.

³⁶⁰ Ekscerpta Valesijana (*Excerpta Valesiana*) sadrži dva fragmentarna spisa koje je objavio u 17. st. Henri Valois (*Henricus Valesius*). Prvi tekst (*Anonymus Valesianus* ili *Origo Constantini Imperatoris*) nastao oko 390. g., a drugi je ulomak Kronike iz vremena ostrogotske vlasti u Italiji za razdoblje 474. – 526. Možda je izvor ove fragmentarne kronike izgubljena kronika ravnogorskog biskupa Maksimijan (499. – 556.). MATIJAŠIĆ 2012, 27.

³⁶¹ Enodije (*Magnus Felix Ennodius*) crkveni pisac (Arles 473. – Pavia 521.) odgojen kao poganin na klasičnoj podlozi postao kršćanin i biskup u Ticinu i Paviji. Bio je papinski poslanik u Konstantinopolu. Sačuvani su tristotinjak pisma (*Epistulae*) koji dokumentiraju situaciju u ostrogotskoj Italiji. Napisao je i hvalospjev Teodoriku (*Panegyricus dictus clementissimo regi Theodorico*). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,

Kraj 6. i početak 7. st. u svojim djelima bilježe Marije iz Aventika³⁶² i Isidor iz Seville³⁶³ koji daju točne kronološke podatke o slavenskim i avarskim prodorima. Uz njih ima još pedesetak autora među kojima moramo spomenuti Časnog Bedu³⁶⁴ te Pavla Đakona³⁶⁵ u 8. st.³⁶⁶

Istarski poluotok u ovom razdoblju bio je na granici između Istoka i Zapada, a u prvo vrijeme odmah nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva 476. g. bio je u sastavu Ostrogotskog kraljevstva koje se prostiralo od srednje i sjeverne Italije, do Dalmacije. Odoakar je nakon svrgnuća Romula Augustula krenuo na Dalmaciju koja je tada bila u rukama svrgnutog rimskog cara Julija Nepota. Nepota su ubrzo potom ubili Ovid i Viator. Odoakar je 482. g. zagospodario Dalmacijom.

Ostrogotska plemena koja su se s Odoakarom povukla iz Panonije u Italiju ostavila su slobodan prostor u koji se smjestilo pleme Sarmata. Još jedna skupina Ostrogota koju je vodio mladi kralj Teodorik Amalac prelazi Dunav u pohodu na jug i preko Singiduna stiže u Prvu Meziju oko

Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023.

<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18000>.; MATIJAŠIĆ 2012, 25.

³⁶² Marije iz Aventika (*Marius Aventicensis*) biskup Aventika (532. – 596.) potjecao iz ugledne galorimske obitelji a od 574 bio je biskup Aventika (Lousanne). Napisao je kratku kroniku nazivanu Prosper od Akvitanije koja pokriva od 455. g. do 581. g. a datira se prema konzulima Istočnog Rimskog Carstva. Odličan izvor za povijest Burgunde i Franke.

³⁶³ Izidor, hispanski teolog crkveni otac, filozof i povjesničar (Cartagena 560 do 570 – Sevilla 636.) bio je nadbiskup Seville 599. – 633. g., organizirao crkvu u Vizigotskoj Hispaniji te je predsjedao IV koncilom u Toledu (633.). Napisao je kao enciklopediju Podrijetlo riječi ili etimologije (*Originum seu etymologiarum*) u 20 knjiga. Napisao je povijest Gota (*Historia Gothorum*), Veliki ljetopis (*Chronica maiora*), u kojem nastavlja Jeronimovo djelo O slavnim muževima (*De viris illustribus*). Pisao je starim klasičnim latinskim. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28285>.

³⁶⁴ Beda Časni (*Baeda Venerabilis*) engleski povjesničar i teolog (673. – 735.) redovnik samostana sv. Petra i Pavla u Wearmouthu i Jarowu gdje je proveo cijeli život. Napisao je na latinskom oko 725. Povijest svetih opata engleskih samostana (*Historia sanctorum abbatium...*). Njegov *Martyrologium* preteča je današnjeg Rimskog martirologija; Teološke i biblijske komentare i rasprave poput one o računanju vremena (*De temporum ratione*) gdje se bavio kronologijom. Napisao je Anglikanski kalendar (*Kalendarium Anglicanum*). Najpoznatije djelo Crkvena povijest Angla (*Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*), 731. g., u 5 knjiga opisuje događaje od Gaja Julija Cezara do kraja 6. st. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6551>.

³⁶⁵ Pavao Đakon (*Paulus Diaconus*) langobarski povjesničar i benediktinac (Cividale del Friuli 720 - Montecassino 799. g.). Obrazovan na kraljevskom dvoru u Paviji zaredio se. Napisao je Rimsku povijest (*Historia Romana*) na podlozi Eutropijevog Brevijara. Od 782. do 786. g. boravio na dvoru Karla Velikog u Aachenu kad je napisao Djela biskupa iz Metza (*Gesta episcoporum Mettensium*). Najveće djelo mu je povijest Langobarda (*Historia Langobardorum*) do 744. g. Važna zbog opisa događaja s Avarima i Slavenima u Istri, Noriku, Panoniji i Balkanu. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2021. pristupljeno 12. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47095>.; MATIJAŠIĆ 2012, 31. KRIŽMAN 1997, 237.

³⁶⁶ Među kasnijim ljetopisima, mletački kroničar Andreas Dandulus iz sredine 14. st. zaslužuje posebnu pozornost jer je zainteresiran za istarski poluotok kao i zbog velikog interesa za ilirsko područje. Oko 250 zapisa o kasnoantičkoj povijesti Ilirika u srednjovjekovnim latinskim kronikama odnosi se na više od dva tuceta različitih tematskih cjelina, od kojih se trinaest odnosi na 4. st., devet na 5. st. i pet na 6. st. BRATOŽ 2009, 213.

471. g. kada je porazio Sarmate.³⁶⁷ Sarmati su se morali povući na sjever i ušli u savez s plemenom Gepida te su se zajedno spustili u Panoniju oko 473. g. Gepidi su zauzeli krajeve oko Sirmija³⁶⁸ odmah nakon što ih je Teodorik napustio jer se spustio u Makedoniju sjeverno i zapadno od Tesalonike.

U Trakiji su bili stacionirani ostrogotski federati koji su bili nezadovoljni tretmanom pa su digli ustanak. U tijeku sukoba cara Zenona s uzurpatorom Baziliskom (475. – 476.), ti ostrogotski federati iz Trakije pridružili su se Bazilisku. Teodorik koji je stigao sa svojom skupinom Ostrogota u Makedoniju bio je saveznik cara Zenona pa se povukao u Meziju. No nakon povratka na prijestolje car Zenon se 477./478. g. priklonio tračkim Ostrogotima, zbog čega se Teodorik sa svojom skupinom spustio u Epir i pljačkao gradove.³⁶⁹ Kad je 484. g. umro vođa tračkih Ostrogota, obje skupine su se ujedinile pod Teodorikom Amalcom, a car Zenon im je ponudio mir.³⁷⁰

Dvije godine kasnije 486. g. car Zenon je prekršio uvjete mira pa su se Ostrogoti pobunili i opustošili Trakiju te spustili do Konstantinopola. Tada je car Zenon poručio Ostrogotima neka idu u Italiju.³⁷¹ Tijekom putovanja na zapad preko Mezije i Panonije Ostrogotima su se pokušali suprotstaviti Gepidi i Sarmati. Teodorik je pobijedio Gepide kod Cibala u kasnu jesen 488. g.³⁷² Sarmati su napali Ostrogote nakon bitke s Gepidima računajući kako su ovi umorni od bitke, a vukli su i puno hrane te zlata, ali su bili pobijeđeni.³⁷³

Na izlazu iz Julijskih Alpa kod rijeke Soče (*Isontium*) Teodorika su dočekale Odoakarove trupe, ali su bili poraženi. Teodorik je ušao u Italiju i ponovno kod Verone u rujnu 489. g. pobijedio Odoakarove trupe. Nakon toga Teodoriku su u pomoć sa zapada došli Vizigoti pa su savladali Odoakara koji se povukao u Ravenu. Tri godine je trajala opsada Ravene blokirane s kopna. U međuvremenu Ostrogoti su uspostavljali svoju vladavinu u Dalmaciji i Panoniji, te su do tada imali svoju mornaricu kojom su opsjeli Ravenu s morske strane 492. g. Nakon šest mjeseci uz posredovanje ravenkog biskupa nastali su pregovori, u kojima je dogovorena podjela vlasti

³⁶⁷ Jord. *Get.* 282.

³⁶⁸ Enodije 60.

³⁶⁹ Marc. a. 479.2.

³⁷⁰ Marc. a. 483

³⁷¹ Marc. a. 488.2

³⁷² Enodije 28.

³⁷³ Enodije 7, 35.

493. g. Ali Teodorik je tijekom večere s kojom se slavio dogovor ubio Odoakara i sve njegove suradnike.³⁷⁴

Car Anastazij I. (491. – 518.) poslao je Teodoriku znakove kraljevske časti pod uvjetom da prizna carsku vlast kao nadređenu. Teodorik je vladao od 493. do 526. g. u Italiji, s glavnim gradom u Raveni. Dugo je izbjegavao sukobe i nesuglasice s carem Anastazijem te je na najvažnije pozicije uprave postavljao isključivo Rimljane. Time je osigurao podršku italske aristokracije osobito nakon što je 507. g. glavni pravni savjetnik postao Kasiodor kao načelnik dvorskih službi (*magister officiorum*) na dvoru u Raveni. Ovu politiku održao je i Atalarik Teodorikov nasljednik (526. – 534.) a čak i Vitigis (536. – 537.). Teodorik se u svojoj vladavini oslanjao na podršku vojske, radi održanja dobrih odnosa s okolnim kraljevstvima Vizigotima, Burgundima i Francima sklapao je dinastičke brakove, ali ratovi su bili učestali. Teodorik je vladao dugo i imao je vremena ojačati svoju državu, ali nije došlo do asimilacije Ostrogota s Romanima.

Ostrogoti koji su bili arijanci, preuzeli su rimske institucije vlasti i gospodarstva, dio jezika i kulture pa time izravno nastavljaju antiku. Politika Teodorika je bila miran suživot jer je surađivao sa senatorima u Rimu, a i u ostalim krajevima vodilo se računa o interesima autohtonih zemljoposjednika. Ostrogoti su bili vladajući sloj te su zauzeli zemlje koje su prije toga imali germanski naseljenici. Oni nisu ni pokušali promijeniti postojeće unutarnje odnose u Istri na prijelazu iz 5. u 6. st. Njihova vladavina nije u Istri rezultirala promjenom etničkog sastava stanovništva, ali je ostavila traga na crkvenom graditeljstvu u Istri i na cijelom istočnom Jadranu, s elementima utjecaja Bliskog istoka. Istarski gradovi, prije svega Pula,³⁷⁵ bili su bliski Ravenni i s Akvilejom su tvorili važan niz razvijenih jadranskih urbanih središta.

Teodorik je svoju državu podijelio na dvije prefekture, Italiju i Galiju, te su Istra, Panonija i Dalmacija potpadale pod prefekturu Italiju. Kralj je imenovao komese (*comes Gothorum*) kao namjesnike provincije koji su bili civilni upravitelji i vojni zapovjednici. U pravnom pogledu vladao je i dalje rimski zakon, no Ostrogotsko običajno pravo Teodorik je kodificirao u zasebnom svesku i odnosio se samo na Ostrogote. Teodorik nije donosio zakone za Rimljane, već samo uredbe (*edicta*) nižim službenicima. Na čelu municipalne uprave bio je (*comes*

³⁷⁴ Anon. Val. 11, 55-56. MATIJAŠIĆ 2012, 169.

³⁷⁵ IVETIĆ 2009. 109.

Gothorum per singulas civitates) koji je sudio Gotima, a u odnosima s Romanima mu je pomagao gradski branitelj (*curiales*).³⁷⁶

Zahvaljujući Kasiodorovim izvješćima imamo primaran izvor koji svjedoči o stanju Istre u doba Ostrogotskog kraljevstva. Kako je prekinuta trgovina kopnom, a Sredozemlje nije bilo u sklopu Ostrogotskog kraljevstva, Istra je bila važno poljoprivredno područje. Davala je obilje plodova, žitarice, maslinovo ulje i vino tako da su opskrbljivali dvor u Raveni. Važnost Istre potvrđena je i arheološkim nalazima, koji evidentiraju keramiku iz sjeverne Afrike sve do početka 7. st.³⁷⁷ Također su nađeni ostaci Ostrogota, ali u malim količinama.³⁷⁸

No Romani su ubrzo počeli svoje molbe upućivati istočnom caru kako bi ima pomogao u odnosima s Ostrogotima. U Istočnom Rimskom Carstvu car Anastazije umro je 518. g., a zamijenio ga je Justin (*Flavius Isutinus Augustus* 518. – 527.) koji je bio zapovjednik carske tjelesne straže te je za svojeg pomoćnika izabrao svog nećaka Sabatoiju koji je uzo ime Justinijan (*Flavius Iustinianus*). U to vrijeme postojala je monofizitska shizma u većini istočnih – sirijskih i koptskih crkava. Kako su carigradski patrijarh i car Justin bili protiv monofizita, tako su se približili Rimu, a Romani u Ostrogotskoj državi gledali su na Justina kao ujedinitelja i zaštitnika. Teodorik je slutio kamo ide Justinova politika te je nakon 523. g. promijenio svoju politiku prema romanskim zemljoposjednicima. Justin je 523. g. donio zakon po kojemu su svi heretici i shizmatici morali biti udaljeni iz državnih službi, a među njima su bili i arijanski Ostrogoti. Time je car otvoreno pokazao kako ne priznaje Teodorikovu vlast. Zbog toga je Teodorik ubio svojeg glavnog tajnika Boecija (*Boetiusa*) i prvaka senata Simaha jer su simpatizirali Justina. Boecija je naslijedio Kasiodor. Teodorik je rimskog biskupa Ivana I. poslao u Konstantinopol kako bi dobio ukinuće zakona, ali je papa ishodio ublažavanje propisa, a nezadovoljni kralj ga je po povratku u Rim dao zatočiti.

Kad je umro Teodorik u Raveni 1. kolovoza 526. g. njegov unuk i nasljednik Atalarik (526. – 534.) bio je malodoban, pa je vladala njegova majka Amalasvinta. Car Justin je sada dopustio naseljavanje Panonije Langobardima koji su se već od 510. g. pojavili na sjeveru zemlje. Možda je 527. g. i bio sporazum ali bez znanja ostrogotske vlasti, a Langobardi su se naselili između Drave i Dunava.

³⁷⁶ MATIJAŠIĆ 2012, 172.

³⁷⁷ IVETIĆ 2009, 112.

³⁷⁸ IVETIĆ 2009, 149.

Vladar Istočnog Rimskog Carstva, car Justin umro je 527. g., a naslijedio ga je njegov nećak Justinijan (*Flavius Iustinianus Augustus* 527. – 565.) i u njegovo vrijeme država se počela nazivati Bizant. Amalasvinta je dopustila korištenje vojnih baza u južnoj Italiji Justinijanovoj vojsci prilikom rata s Vandalskim kraljevstvom (533. – 534.). Kad je 534. g. umro Atalarik Amalasvinta se udala za Teodata, svoga rođaka i pripadnika gotske aristokracije kako bi zadržala vlast. No, Teodat je zatočio Amalasvintu kako bi se uzdigao na prijestolje. To je dalo povoda caru Justinijanu za početak rata protiv Ostrogota.

Bizant je 533. g. konačno sklopio mir s Perzijom, a 530. g. u Vandalskoj državi došao je na vlast kralj Gelimer koji je promijenio dotadašnji snošljiv stav prema kršćanima. Car Justinijan se postavio kao branitelj i zaštitnik kršćana i poslao vojskovođu Belizara, koji je 534. g. porazio vandalsku vojsku te mu se Gelimer predao 535. g. Time je započela Justinijanova rekonkvista, a cilj je bilo ujediniti područje koje je prije bilo pod Rimskom Carstvom. Sljedeća na redu bila je Italija.

Iste godine, 535., Justinijan je zapovjedio vojsci Ilirika na čelu s Mundonom (*Mundo*) da uđe u Dalmaciju i osvoji Salonu.³⁷⁹ Borbe su se odvijale samo oko Salone jer je vojska ušla s istočne strane iz Ilirika i nije uključivala mornaricu. Istovremeno su se odvijale i vojne operacije protiv Ostrogota oko Sirmija, koji su Bizantinci uspjeli nakratko osvojiti, ali 536. g. su im preoteli Gepidi. Belizar je iz sjeverne Afrike prešao na Siciliju gdje su dočekani bez otpora i pripremio se da uđe u Italiju s juga.

Mundon je zauzeo Salonu te je Dalmacija postala bizantska tema. No ostrogotski kralj Teodat je 536. g. pod zapovjedništvom Azinarija Gripe (*Gripas*)³⁸⁰ uputio u Dalmaciju kopnene trupe iz Italije preko Istre, Gorskog Kotara, Like do Zadra. Ostrogoti su kod Salone iznenadili malu četu bizantskih izvidnika i pobili ih. Bizantska vojska se povukla iz Dalmacije, a Goti su zauzeli neke utvrde u blizini, ali ne i Salonu. Čuvši za taj uspjeh gotskih vojnika kralj Teodat je dao zatočiti bizantske izaslanike koji su pregovarali o mirnoj njegovoj predaji.

Justinijan je uputio novog zapovjednika Konstancijana da reorganizira vojsku u Dalmaciji. U Raveni kralj Teodat je tada 536. g. ubio Amalasvintu te je Justinijan imao povod za otvoreni rat. Belizar je krenuo s juga na sjever kopnom uz pratnju mornarice do Napulja i opsjeo ga. Konstancijan okuplja vojsku po Epidamnu, a ostrogotski vođa Gripa s novom vojskom zauzima Salonu. Konstancijan s brodovima i bizantskim trupama stiže do Epidaura, a Goti se povlače iz

³⁷⁹ Izvor o ratu je Procop. *Goth.* 5, 5 – 5,7. MATIJAŠIĆ 2012, 194.

³⁸⁰ Procop. *Goth.* 5, 7.1

Salone te se Gropa utaborio blizu Skardone. Konstancijan s Hvara ili Visa izviđa, a potom ulazi slobodno u Salonu i popravljajući bedeme. Gropa se povlači iz Dalmacije u Ravenu i prepušta nju i Liburniju Justinijanu. Belizar je opsjedao i osvojio Napulj. Kako je kralj Teodat odbio poslati trupe u pomoć južnoj Italiji, ostrogotsko plemstvo ga je svrgnulo s vlasti i krajem 536. g. izabralo novog kralja Vitigisa, Amalasvintovog zeta. Iako je Vitigis organizirao obranu južne Italije, Belizarovo napredovanje je bilo jače te je 537. g. opsjeo Rim.

Vitigis je poslao u Dalmaciju gotske trupe pod zapovjedništvom Azinarija i Udisigala, i odredio novačenje vojske među barbarima u Savskoj Panoniji te je Azinarije otišao u Saviju vjerojatno Sjevima po pomoć. Udisigala, koji je krenuo kopnom u Dalmaciju, pratili su i brodovi. Kako su prethodnicu Gota kod Skardone potukli Bizantinci, povukli su se u Burnum, a kad su stigli novaci opsjeli su Salonu. Bizantinci su bili u gradu i uspjeli su svladati gotsku mornaricu, a Ostrogoti su se povukli. Te 537. g. formalno je prestala ostrogotska vlast u Dalmaciji. Salona je trebala poslužiti kao logistička potpora ratu u Italiji.

Nakon 537. g. Justinijan se povezao s Langobardima koji su u Panoniji bili protivnici Gepida, a 538. g. su se i Franci s kraljem Teodebertom I. uključili provalivši sa sjevera u Italiju. Tada su Langobardi uz suglasnost franačkog kralja ušli u Norik oko Celja do Ptuja.³⁸¹

Rat se sada prebacio na talijansko tlo, a Bizantinci su osvajali grad po grad: Spoleto, Perugia, Arimin i Ankonu gdje je izbila na jadransku obalu te im je bizantska mornarica donijela prevagu jer je uspostavljena veza preko Dalmacije s Bizantom. Ostrogoti su se 538. g. s kraljem povukli u Ravenu koju su Bizantinci opkolili i pala je tek 540. g. Ostrogoti su se povukli u područje sjeverne Italije oko rijeke Po sve do Akvileje i s kraljem Totilom pružali otpor još cijelo desetljeće. Justinijan je započeo rat s Perzijom kad su vojnici dobili kugu 542. g. Bolest se brzo proširila i stigla iz Bizanta, preko Dalmacije, Istre u Italiju. U sjevernoj Italiji nije bilo dobrog bizantskog vojskovođe koji bi obračunao u Gotima i to je pogodovalo Totili da se održi.

Kuga je pomogla da 543. g. potpiše primirje s Perzijom pa je Justinijan poslao Belizara s vojskom i flotom u Italiju. Ilirička vojska i mornarica skupili su se u Salonu i krenuli ka Raveni, no zastali su u studenom 544. g. u Puli i južnoj Istri.³⁸² U Puli su se opskrbili vodom i hranom jer je Istra bila mirna, a Ostrogoti koji su boravili na jugu, jer je to nadzorna točka plovidbe

³⁸¹ MATIJAŠIĆ 2012., 199.

³⁸² Procop. *Goth.* 7, 10.1.-13.

sjevernim Jadranom, nisu pravili problema. Dio brodova bio je usidren i u susjednim lukama od Fažanskog kanala do Verude i Banjola.³⁸³

Prokopije pripovijeda kako su, dok je Belizar bio u Puli, k njemu došli lažni izaslanici đenovljanskog zapovjednika koje je lukavo poslao Toltila da izvide snagu bizantske vojske.³⁸⁴ Zahvaljujući toj lukavosti, Belizar nije uspio osvojiti Italiju već se preko Dalmacije vratio u Dirahij, a potom do Rima gdje je pokušao slomiti ostrogotsku opsadu grada. Kako bi ometao bizantske pomorske operacije, Toltila je poslao vojnike u napad na Dalmaciju, a ovaj je napao i opljačkao Makarsku, a potom je krenuo po kopnu i susreo bizantsku vojsku koja je došla iz Salone, ali su ih Ostrogoti pobijedili. Na sličan način Ostrogoti su pljačkaški napadali Siciliju, Krf i Epir. Ostrogoti su imali flotu koja nije bila manja od bizantske, a bili su vješti pomorci te su tako dvije godine napadali jer su tek 551. g. u Jadran uplovili bizantski brodovi koji su zaustavili napade. Novi bizantski zapovjednik bio je Narzes koji je započeo rat. U Salonu Vital je ljeta 551. g. prikupio vojsku s unovačenim saveznicima, Langobardima, Gepidima i Herulima. Ove postrojbe i regularna bizantska vojska s Narzesom morem su krenule iz Dalmacije i u travnju 554. g. stigle u Ravenu. K njima je prispjela vojska iz Istre. U bitci kod Fabiana poraženi su Ostrogoti, a kralj je bio ranjen i ubrzo je umro, a njihov novi kralj Teja ubrzo je bio ubijen u bitci u Kampaniji 552. – 553. g. Otpor manjih skupina Gota trajao je još neko vrijeme. Langobarde je Narzes dao pod pratnjom izvesti iz Italije jer su bili divlji i skloni pljački. Kako je Totila dodijelio pravo Francima da se nasele oko Verone, oni su pružali neko vrijeme otpor Bizantu, ali su se umirili. Time je Justinijanova rekonkvista bila završena.

Time su na sjevernom Jadranu nestali Ostrogoti koji i nisu ostavili većega traga u kulturi i povijesti Istre.³⁸⁵ Nije jasno u koje doba je Istra dospjela u bizantske ruke, možda već 537. g. ili do 539. g., a neki navode čak da 552. g. Istra nije bila zahvaćena ratnim operacijama, ali je osjećala posljedice ratovanja. Kasiodorova pisma govore o prikupljanju hrane za potrebe vojske.³⁸⁶ Bizantska vlast koja je trajala u Istri do 778. g. osvježila je antički način života iako je prevladavala orijentalna varijanta.

Vrhovnu vlast u Istri imao je vojni zapovjednik (*magister militum*) a gradovi su zadržali svoju autonomiju. Desetljeće nakon rata do smrti Justinijana 565. g. je razdoblje procvata Istre jer je graditeljstvo bilo obnovljeno, a bizantska kultura i umjetnost su uzdignule gradove. Građevine

³⁸³ MATIJAŠIĆ 2012, 201.

³⁸⁴ Procop. *Goth.* 3,10.14.-18.

³⁸⁵ IVETIĆ 2009. 149.

³⁸⁶ Cassiod. *Varia* 12, 22.; 12, 23.; 12, 24; 12, 26; KRIŽMAN 1997, 336.-351.

nastale u tom razdoblju svjedoče o snazi i bogatstvu, utjecaju i moći Crkve i države (Eufrazijeva bazilika u Poreču, Marija Formoza u Puli i dr.).³⁸⁷

Langobardi su od 537. g. sve više jačali i istiskivali manja plemena, a 549. g. ratovali su s Gepidima, iako su oba plemena tražila pomoć od Justinijana, on je odlučio poduprijeti Langobarde s kojima je imao sporazum zaključen između 540. – 548. g., pa je nastalo primirje. Te iste godine je Hildigis sa skupinom Gepida, Slavena i Langobarda prešavši preko franačkog teritorija u Noriku provalio u sjevernu Italiju, porazio Bizantince i opljačkao pokrajinu Veneciju. Tada se prvi put pojavljuju Slaveni u izvorima.

Langobardi više nisu mogli kontrolirati svoj teritorij, a 550. – 551. g. rasla je napetost s Gepidima kada se vojska sukobila između Cibala i Sirmija i Gepidi su bili poraženi te su napustili krajeve u Meziji, ali su ostali u Sirmiju. Langobardi su u to vrijeme imali lanac uporišta između Savije i Druge Panonije. Te 550. g. preko Dunava su provalili Avari koji se nisu željeli naseliti u Drugoj Panoniji.

Cara Justinijana I. je naslijedio njegov nećak Justin II. (*Flavius Iustinus Iunior Augustus* 565. – 578). Tinjajući sukob u Panoniji prerastao je u otvoreni rat 565. g., kad je sklopljen je Langobardsko-avarski savez protiv Gepida po kojem bi Avari zadobili njihovo područje. Gepidi su tražili pomoć od Justina II. i obećali mu povratak Sirmija. Bitka u porječju Tise bila je 567. g., Gepidi su poraženi i uništeni. Bizantska vojska zauzela je Sirmij i time zadobila neprijateljstvo Avara.

Langobardi odlaze na zapad i 568. g. upadaju u Italiju, a s njima su išli i Svevi, ostaci Gepida i Sarmata, ali i autohtoni Romani jer Panoniju ostavljaju Avarima. Izbjeglice su se selile kroz Norik i Saviju cestama kroz Julijske Alpe do padske nizine. Radi učvršćenja bizantske vlasti u Italiji i na sjevernom Jadranu car Maurikije (582. – 602.) osnovao je Ravenski egzarhat koji se protegao i na Istru. Pokazalo se kako to nije bilo dovoljno, jer su Langobardi, Slaveni i Avari nastavili nadirati na teritorij novoosnovanog egzarhata koji se nije mogao braniti.

Langobardi su zauzeli sjeveroistočnu Italiju, a Bizant je držao samo Ravenski egzarhat, Venetsku lagunu, Grado i Istru. Tada je, nakon pljačke Trsta sa stanovništvom koje je pobjeglo u naselja poput Justinopolisa, Kopra i Novigrada i akvilejski patrijarh prebjegao u Grado.³⁸⁸ Iduće godine, 588., Evin langobardski vojvoda iz Trenta poduzeo je upad u Istru, a ponovno su Langobardi upali sa sjevera 602. g. kada su s Avarima i Slavenima migrirali iz Panonije.

³⁸⁷ IVETIĆ 2009. 150.

³⁸⁸ IVETIĆ 2009. 159.

Slaveni, koji su došli iz Karpata i srednje Europe, se od 599. g. šire od sjevera na jug do obalnih područja. Slaveni su u razdoblju od 599. do 611. g. često upadali u Istru pljačkajući i ubijajući stanovništvo.³⁸⁹

Bizant je upravljao Istrom od 538. do 778. g. Provincija *Venetia et Histria* bila je na prvoj crti obrane od barbara. U vrijeme cara Justinijana obnavljane su zidine, podizane i nadograđivane utvrde duž plovidbenih pravaca. Sredinom 6. st. zbog sve učestalijih provala barbara provedene su temeljite reforme. Tako je 554. g. donesena Pragmatička sankcija kojom je oslabila centralna vlast. Bizant osniva Ravenski egzarhat, a Istra je vojno-granično područje u sastavu egzarhata kojeg vodi *dux* (vojvoda),³⁹⁰ a cijelom stanovništvu nametnuta je vojna obveza. U Puli je bio je bio upravitelj (*magister militum*) koji je preuzeo vlast civilnog upravitelja pokrajine (*iudex provinciae*) te je bio podređen izravno egzarhu.³⁹¹ To što je u Puli upravljao *magister militum* dokazuje kako Bizant nije uspio reorganizirati Istru kao jednu od bizantskih vojno-upravnih tema sa strategom na čelu.

U Istri je bila ukorijenjena pravna, civilna i kulturna antička tradicija koja je kontinuirano trajala do duboko u srednji vijek ne samo u rimskim kolonijama i municipijima kao Pula, Poreč, Kopar, Nezakcij, Labin i Plomin, već i u manjim mjestima kasnoantičkog nastanka.³⁹²

³⁸⁹ IVETIĆ 2009. 160.

³⁹⁰ IVETIĆ 2009. 159.

³⁹¹ IVETIĆ 2009. 160.

³⁹² IVETIĆ 2009. 155.

IV. MEDULINSKI ZALJEV POD RIMSKOM VLAŠĆU

Nakon povijesnog pregleda potrebno je izložiti promjene koje je rimska vlast unijela na prostoru Medulinskog zaljeva u vrijeme vladanja.

IV.1. Rimska kolonizacija

Nije posve jasno je li nakon 221. g. pr. Kr. Histrija odmah dobila status samostalne upravne oblasti – provincije, no sigurno je u vrijeme osnutka Akvileje 181. g. pr. Kr. bila izvan područja provincije Cisalpinske Galije, na širem prostoru zvanom Ilirik koji još nije bio u posjedu rimske države te zbog toga njezin teritorij nije prožela mreža kolonija koja se osnivala duž ceste na sjever i istok od Rima.

Tek nakon Drugog histarskog rata 177. g. pr. Kr. Istra je dobila je status provincije i privremeno, desetak godina, u njoj nije bilo civilne uprave jer je bila pod upravom magistrata Cisalpinske Galije. Prije otvorenog rata Senat je svojim konzulima davao *imperium*³⁹³ naročito za Histriju, a potom je imenovao pretore za njezin teritorij.³⁹⁴ Kad je 167. g. pr. Kr. ustanovljena rimska provincija Ilirik, Histrija je bila u njezinom sklopu.³⁹⁵

³⁹³ Izvori bilježe imena konzula koji su zadobili imperij nad teritorijem Histra prije njezinog osvajanja: 221. g. pr. Kr. *P. Cornelius, M. Minucius Rufus, consules* (Livy, *In loc.* 1.20,56;); 183. g. pr. Kr. *M. Claudius Marcellus, consul* (Liv. 39,55); 182. g. pr. Kr. *L. Durnius, praetor* (LTV 40,18); 178. g. pr. Kr. *M. Iunius Brutus, A. Manlius Vulso, consules* (LPV 41,5-7); *L. Minucius Thermus, legatus Manlii consulis in Histria* (Liv. 41,8); *C. Furius, duumvir* (LF 41,1); 111. g. pr. Kr. *C. Claudius Pulcher, consul* (LFV 41,9); 171. g. pr. Kr. *C. Cassius Longinus, consul* (LPV 43,1). STARAC 1999, 18.

³⁹⁴ Postoje tri faze razvoja organizacije provincijalne uprave: vrijeme do Sule (*Lex Sempronia de provinciis ordinandis* iz g. 122. pr. Kr. Cic. *Prov.cons.* 2,3), od Sule do cara Augusta (*Lex Cornelia de provinciis ordinandis* iz g. 81. pr. Kr. Cic. *Ad fam.* 3,6,3; 1,9,25), i od Augusta do vremena cara Dioklecijana (Cic. *De prov.* 19). U početku provincijama su upravljali, konzuli i pretori. Konzul koji je imao *imperium* dobivao je 12 *fasces* na mjesec dana dok je obavljao dužnost, a konzul koji taj mjesec nije vršio vlast pratili su liktori bez *fasces*a. Pretora u provinciji pratili je samo 6 liktora. STARAC 1999, 18.

³⁹⁵ Za vrijeme Rimske Republike provincija je oblast kojom je upravljao rimski magistrat, s ovlašću imperija, kako bi provinciju pokorio: Fest. *Epit.: provinciae appellantur, quod populus Romanus eas provicit, id est ante vicit. Imperium* je vlast vojnog zapovjedništva, pravo civilne i kaznene jurisdikcije, pravo sazivanja narodnih skupština, pravo sazivanja senata, pravo iznošenja slučaja, pravo zapovijedanja te pravo prisile na pokoravanje magistratskim odredbama putem globi, zatvora i fizičkog kažnjavanja, i tijekom vojnog pohoda magistrat s imperijem mogao je primjenjivati uglavnom samostalno i neovisno sve navedene ovlasti: Dig. 2,1,3, Ulp. 1.2.: *De off. quaestoris, Imperium aut merum aut mixtum est. Merum est imperium habere gladii potestatem ad animadvertendum facinorosos homines, quod etiam potestas appellatur. Mixtum est imperium, cui etiam iurisdictio inest, quod in danda bonorum possessiones consistit.* STARAC 1999, 17.

Niz zakona o uređenju i upravi provincija donesen je u Rimu sredinom 1. st. pr. Kr.³⁹⁶ Zakonodavnu vlast imali su magistrati u Rimu koji su izricali zakone (*lex data*)³⁹⁷ ili su zakoni izglasavani u narodnoj skupštini (*lex rogata*)³⁹⁸ sve do vremena cara Nerve 98. g. posl. Kr. (*lex agraria*). Nije poznat ni jedan zakon, ni naređen ni izglasan, koji bi se izravno odnosio na Histriju i njene gradove.³⁹⁹

Od osvajanja 177. g. pr. Kr. do polovine 1. st. pr. Kr. u Istri su postojali strateški vojni punktovi, a Histri su Rimljanima davali taoce (*tributum foedus*) te plaćali danak (*tributus capitis*) u znak pokornosti da bi se namirili troškovi rata. Sve zemljište istarskog poluotoka odmah je postalo *ager publicus populi Romani*. Histri koji nisu imali svoj novac, plaćali su porez u naturi vjerojatno kao desetinu od prihoda sa zemljišta. Veliki dio plodne zemlje prodan je odmah kao *ager privatus* imućnim Rimljanima i konzulima koji su vodili vojsku u Histarskom ratu. Vjerojatno se tek na početku 1. st. prelazi na plaćanje tributa u novcu⁴⁰⁰ a za to je zaslužan uspon trgovine. Uz vojne posade pojavili su se i trgovci koji su uspostavljali gospodarske veze sa stanovništvom. Starosjedioci su i dalje živjeli tradicijski u gradinama baveći se poljoprivredom, stočarstvom i ribolovom, no nisu smjeli posjedovati oružje i gusariti. Rimljani su najuglednijim pacificiranim Ilirima davali povlastice te su ih uzdigli u elitu koja je postala pokretač romanizacije jer su se služili latinskim jezikom i pismom te prihvaćali rimsku vjeru i običaje.

Malobrojna su imena upravitelja Histrije sačuvana u izvorima za razdoblje do Trećeg histarskog rata jer nisu morali vojno djelovati.⁴⁰¹ Histrija kao mirna oblast bila je u sastavu

³⁹⁶ Sačuvani zakoni su: *lex Pompeia*, 52. g.pr. Kr. (Cass. Dio 40,46; 40,56), *lex Mia de provinciis*, 46. g. pr. Kr. (Cic. *Phil.*1,8,19; 5,3,7; Cass. Dio.43,25), *lex Antonia de provinciis*, 44. g. pr. Kr. (Cic. *Phil.*2,38). STARAC 1999, 18.

³⁹⁷ Zakon je imao tri dijela: *praescriptio*, *rogatio* i *sanctio*. U uvodu pisalo je ime predlagača, mjesto i dan sazivanja narodne skupštine, ime centurije ili plemena, i ime građanina koji su prvi glasovali. Središnji dio bilježio je zakonski prijedlog koji su glasovali. Na kraju zakon je propisivao *sanctio legis*, tj. pravne posljedice za slučaj kršenja zakona. STARAC 1999, 17.

³⁹⁸ Prijedlog zakona (*promulgatio*) magistrati su izricali barem 24 dana (*nundinae*) prije glasanja u narodnoj skupštini u Rimu. Predsjedatelj bi pročitao zakonski prijedlog (*rogatio*) i dao na raspravu prisutnima, a potom je slijedilo tajno glasovanje putem pločica (*tabellae*) koje su ubacivane u kutije (Cic. *De leg.* 3,16,35, *sunt quattuor leges tabellariae, quorum prima de magistratibus mandandis, ea est Gabinia*). Zakon bi stupao na snagu objavom rezultata glasovanja (*publicatio legis*) u skupštini, a potom je tekst zakona izvješten na forumu ili zidu hrama kako bi narod bio obaviješten. STARAC 1999, 17.

³⁹⁹ STARAC 1999, 18.

⁴⁰⁰ O tome svjedoči nalaz ostave iz Lobarike u pulskom ageru, datirane u 91. – 79. g. pr. Kr. koja je imala tri denara i dvije atenske tetradrahme, a uz njih nađeni su i egipatski, kartaški i numidski novac iskovan u drugoj polovici 2. st. pr. Kr., na području Histrije. STARAC 1999, 50.

⁴⁰¹ 168.-7. g. pr. Kr. L. *Anicius Gallus, praetor* (Liv. 44,21; 45,3; 45,16-17); 156. g. pr. Kr. C. *Marcus Figulus, consul* (App. Ill. 11); 155. g. pr. Kr. P. *Cornelius Scipio Nasica, consul* (Cass. Dio. II; Zonar. 9,25,9); 135. g. pr. Kr. Ser. *Fulvius Flaccus, consul* (App. Ill. 10) Od vremena Sule (*lex Cornelia de civitate* 81. g. pr. Kr. Sall.

provincije Ilirik, pod upravom konzula Cisalpinske Galije. U trećem histarskom ratu 129. g. pr. Kr. konzul je zadnji put vojno djelovao u Istri.⁴⁰² Zbog borbe protiv gusara 67. – 62. g. pr. Kr. područje Histrije kao obalni dio stavljen je pod imperij Pompeja⁴⁰³ kojemu su dodijeljene prokonzulske⁴⁰⁴ ovlasti.

Do velike promjene na istarskom poluotoku dolazi 59. g. pr. Kr. kad je upravu nad Cisalpijskom Galijom i Ilirikom preuzeo Gaj Julije Cezar. Histrija je ostala u nadležnosti prokonzula Cezara od 59. do 49./48. g. pr. Kr. uz kontinuirano nezadovoljstvo Histra njegovom upravom. U tom vremenu Cezar je donio niz mjera kojim je područje svoje uprave podvrgao većoj romanizaciji i uklapanju u Rimsku Republiku.⁴⁰⁵ U sklopu toga, Cezar osniva kolonije *Tergeste*, *Parentium* i *Pola* na području Istre.⁴⁰⁶ Cezar kao *conditor* – nositelj imperija osniva kolonije dajući punomoć izvršitelju (*adsignator*) kako bi utemeljio municipalne institucije, pa se zbog toga ime asignatora uvijek pojavljuje u zapisu prvih duumvira. Iako je vrijeme osnutka kolonija u Puli još uvijek otvoreno pitanje, pretpostavlja se kako je oko 46. g. pr. Kr. formirana *Coloniae Polae*. Natpis na Herkulovim vratima u Puli navodi imena duumvira Lucija Kalpurnija Pizona⁴⁰⁷ i Lucija Kasija Longina, brata kasnijeg Cezarova ubojice.⁴⁰⁸ Utemeljenje kolonije je izvršeno po

Hist. I, fr. 41) pojavljuju se i dužnosnici imenovani od komicija kao prokonzuli i propretori, kao: 129. g. pr. Kr. *Ti. Latinius Pandusa, pro praetore* (App. *Ill.* 10). STARAC 1999, 19.

⁴⁰² 129. g. pr. Kr. *C. Sempronius Tuditanus, consul* (Plin. *HN* 3, 129; App. *Ill.* 10; *lit* XIII/1 559). STARAC 1999, 19.

⁴⁰³ 67. g. pr. Kr. *Cn. Pompeius Magnus (lex Gabinia)*; 66. - 62. g. pr. Kr. *Cn. Pompeius Magnus, pro consule (lex Manilla)* (Plut. *Pomp.* 25). STARAC 1999, 19.

⁴⁰⁴ Izvanredne ovlasti (*pro consule, pro praetore, pro quaestore*) davali su komiciji ili senat kad bi imenovali dužnosnika koji je prozvan *pro praetore* i *pro consule* (Suet. *Galb.* 7), a kako su to većinom u vrijeme Sule bili kvestori prozvani su i *quaestores pro praetore* ili *pro consule* (Sall. *Hist.* 2,39; Cat. 19). Drugi način bio je kad bi najviši magistrat imenovao svog zamjenika s titulom *legatus pro praetore* (Sall. *Iug.* 36,37,38). Sve do 56. g. pr. Kr. rok prokonzularne vlasti u provincijama određivao je Senat bez prava veta tribuna. STARAC 1999, 18.

⁴⁰⁵ Mjere su sadržane u *lex Rubria de civitate Galliae Cisalpiniae*, koja je donijeta rogacijom 49. g. pr. Kr. a sačuvane su na brončanim epigrafskim pločicama *fragmentum Veleianum* (*CIL* I 205 = *CIL* 1,2, 592 = *CIL* XI 1146), i *fragmentum Atestinum* (*CIL* 1,2, 600). To pokazuje kako je zakon već vrijedeći u Italiji bio proširen na Cisalpinsku Galiju a sve njezine općine koje su se pokazale lojalne Rimu dobile su rimsko građansko pravo. STARAC 1999, 27.

⁴⁰⁶ Prilikom osnivanja kolonija je dobila gradski zakon (*lex coloniae*), katastarski plan agera i latinski ili rimski građanski status. Obred osnivanja bio je vojni, a diobu zemljišta vršili su agrimensori (*agrimensores*), uz svećeničke obrede augura. Izgradnja kula i bedema u novoosnovanim kolonijama i municipijima bila je na državni trošak. Sve kolonije Histrije osnivane su na mjestu s urbanom tradicijom tako da je kolonijski ager naslijediti stare granice prethodeće općine. STARAC 1999, 30.

⁴⁰⁷ Pizon je bio u to doba Cezarov svekar, ali i posjednik zemljišnih dobara u Histriji, te je zastupao pripojenje Galije Cisalpine Italiji (App. *Bell.civ.* 3,4,30; Cic. *Phil.* 1,4,10). Njegov sin *L. Calpurnius Piso Pontifex* obavljao je početkom principata, u razdoblju 25.-16. g. pr. Kr., izvanrednu funkciju prokonzula Transpadane, nekadašnje provincije već prije dva desetljeća uključene u sastav Italije, sa sudskim ovlastima u kriminalnom pravosuđu (Oros. 6,21; 22), a potomci su iste dinastije posjedovali dobra na liburnskom otoku Pagu (ILJug 260). STARAC 1999, 53.

⁴⁰⁸ Uklesan natpis u Puli na gradskim Herkulovim vratima koja slijede sustav vrata gradinskih fortifikacija. Prema tome, trebalo bi ozbiljno razmotriti i prihvatiti novo tumačenje da je *colonia Iulia Pola* osnovana za života

Cezarovo naredbi, upisana je u tribus *Velina*⁴⁰⁹ a gradnja bedema sredstvima iz državnog erara bila je u nadležnosti dvojice duumvira.⁴¹⁰ Sam čin imao je uz politički i religiozni karakter jer se naselje modeliralo po etrušćanskom umijeću (*disciplina Etrusca*).⁴¹¹

Cezar je utemeljenu koloniju *Pola* naselio doseljenim rimskim građanima u 1. st. pr. Kr. koji su bili okupljeni u zajednicu (*conventus civium Romanorum*).⁴¹² Uz njih je naseljeno oko 300 kolonista⁴¹³ (*deductio*) većinom veterana kojima su dodijeljene zemljišne parcele (*divisio etadsignatio*), nastale uzimanjem dijelova od javnog zemljišta *ager colonicus*,⁴¹⁴ a oni su kao rimski kolonisti živjeli izvan grada, na seoskim poljoprivrednim imanjima.

Unatoč činjenici kako je organizacija prostora u kolonijama bila točno određena mrežom trgova i kamenom popločanih ulica pločama, uz građevine s javnom i privatnom namjenom kolonija Pula je iznimka. Smještena na prirodnom uzvišenju sačuvala je svoju prostornu organizaciju iz protorimskog razdoblja po kojoj je na uzvisini bio religiozni centar. Zbog toga raster topografije pokazuje naselje s koncentričnim komunikacijama što opasuju uzvišenje, a niz komunikacija prostire se zrakasto od vrha do linije gradskog perimetra poput paukove mreže. U centru

Gaja Julija Cezara između 48. i 45. g. pr. Kr., a *colonia Tergeste* oko 52. g. pr. Kr. kakvom to smatraju Fraschetti A., 1975, 330. – 331. i Starac A., 1995, 23.-52. Ovu novu vremensku sistematizaciju utemeljenja kolonije Pole prihvaćaju uz neznatno odstupanje: FRASCHETTI 1983, 102; KEPPIE L., 1983, 204; JURKIĆ 1987, 67.-68; MATIJAŠIĆ 1998, 38; JURKIĆ GIRARDI 2005, 15, bilj. 32.

⁴⁰⁹ lit X/1 66, 70, 79, 88, 89. STARAC 1999, 133.

⁴¹⁰ Kolonija *Pola* utemeljena je u mjestu u kojemu je mogao postojati *conventus civium Romanorum*, ali ne i municipalna blagajna sposobna da namiri troškove izgradnje gradskih bedema, imena duumvira-utemeljitelja na luku Herkulovih vrata predstavljaju diktatorove opunomoćenike koji su nadzirali upotrebu sredstava odobrenih iz državne blagajne za izgradnju gradskih bedema. Kolonija Tergeste, koja je morala imati kakve-takve bedeme još iz vremena Cezara, od Augusta dobiva na trošak erara nove ojačane bedeme 33.-32. g. pr. Kr. povodom njegove japodske ekspedicije (lit X/4 20-22). STARAC 1999, 51.

⁴¹¹ Rimska urbanistika usko je povezana s etrušćansko-italskom doktrinom. Podjela prostora definirana je pravilima i odnosima između bogova i ljudi po etrušćanskom umijeću (*disciplina Etrusca*). Posvećeni prostor (*templum*) je nebeski svod kao obitavalište bogova (*templum caeleste*), i on se projicira na zemlju kao uzorak za organizaciju prostora za ljude (*templum terrestre*). Ovaj »sveti« prostora određen je s četiri kvadranta koju su definirani pravcima koji se sijeku, jedan u smjeru sjever – jug (*cardo*) i drugi u smjeru istok – zapad (*decumanus*). BULIĆ 2012, 53.

⁴¹² Dodjela rimskog civiteta, kao *municipium civium Romanorum*, bila je rezervirana za općine koje su sadržavale veliki postotak italskih doseljenika organiziranih u *conventus civium Romanorum*. Konventi rimskih građana su se ponašali poput municipija, birajući svoje vijeće, svećenike i magistrate, pa su stoga i tretirani poput zrelih urbanih cjelina. STARAC 1999, 28. i 30.

⁴¹³ Cezar je 80.000 građana iz Rima naselio u kolonijama (Svet. Div. Iul. 42) Zbog njih Cezar 45. g. pr. Kr. preustrojava način provedbe cenza i donosi zakon *lex Iulia Municipalis*, koji je poznatiji kao *Tabula Heracleensis*, a određuje kako nije potrebno putovati svake pete godine u Rim na prijavu cenza, već su građani cenz mogli prijaviti kod svojih kvinkvenalnih magistrata u mjestu gdje obitavaju. *Census populi Romani* provođen je otada u Istriji, izravno u municipijima i kolonijama, pod nadzorom posebno imenovanih magistrata (*quinquennales*), a rezultati su slani u Rim i pohranjivani u javni arhiv (*tabularium*). Poznato je kako je 69. - 42. g. pr. Kr. provedeno šest cenzura, dok car August cenz provodi samo triput 28. g. i 8. g. pr. Kr. te 14. g. posl. Kr. STARAC 1999, 27.

⁴¹⁴ STARAC 1999, 31.

kolonije došlo je do sudara ortogonalnog i kružnog rastera. Centralno svetište posvećeno Kapitolijskoj trijadi nalazilo se na tjemenu uzvišenja čime je održan kontinuitet religijskog mjesta. Potkraj vladavine cara Augusta kulturni se centar spušta uz forum i integrira se u njega.⁴¹⁵ Kolonija Pola imala je forum uz koji su bile raspoređeni upravni, vjerski i gospodarski objekti. Kapitolij koji se izdiže niskim podijem povezan je s forumom stubama, a s desne i s lijeve strane bio je po jedan hram identičnih dimenzija i obrade koji su sagrađeni u vrijeme cara Augusta. Lijevi hram bio je posvećen „Rimu i Augustu“. August nije želio da ga za života štiju kao božanstvo i da mu se dižu hramovi na Zapadu, no dopuštao je tako nešto samo na istoku gdje je helenistička tradicija ukorijenila praksu iskazivanja božanske počasti vladaru. Na Zapadu se takva pojava uvijek nalazila s iskazivanjem počasti božici Roma, kao i u Puli, što upućuje na prisutnost orijentalaca u koloniji već u to doba.⁴¹⁶

U Puli u vrijeme cara Augusta težište je prebačeno na forum i hramove, a prvenstvo preuzima ulica koja se proteže prema gradskim vratima i Sergejevskim slavlukom podignutim u prvoj polovini 1. st. te nastavlja dalje u ager.⁴¹⁷ Pula je bila Augustov grad; rimski hram posvećen Augustu i Romi: *ROMAE ET AVGVSTO CAESARI DIVI F. PATRI PATRIAE*. Razvijenost carskog kulta svjedoči o važnosti štovanja Augustovog lika u pulskom kolonijskom ageru koji je pospješen postojanjem carskih imanja u Histriji.

Kolonija je središte rimske uprave, glavno trgovište, a uz njih postoje i građevine za razonodu dva teatra u Puli i amfiteatar, no glavninu prostora grada činili su stambeni blokovi. Pulski amfiteatar pripada tipu provincijalnih amfiteatara i sačuvan je do današnjih dana. Zbog prilagođavanja lokaciji graditelji amfiteatra su ponovili rješenja onih građenih u Rimu i Pompejima što je rezultiralo konstruktivnom različitosti i prostornom usklađenosti građevine. Ovo masivno zdanje izgrađeno je u vrijeme Flavijevaca nešto prije rimskog Koloseuma.⁴¹⁸ Može se reći da je grad je bio glavna i najvidljivija poluga romanizacije jer je urbanizam najmonumentalniji vid rimskog načina života koji je u obliku spomenika ostao sačuvan do danas.⁴¹⁹ Obrambeni karakter kolonije vidljiv je i u smještaju luke u zaljevu, gdje je bio postavljen i carinski ured.

⁴¹⁵ SUIĆ 2003, 219.

⁴¹⁶ SUIĆ 2003, 235.

⁴¹⁷ SUIĆ 2003, 219.

⁴¹⁸ SUIĆ 2003, 263.

⁴¹⁹ IVETIĆ 2009. 89.

Osnutak kolonije uveo je novi oblik naselja sa svim urbanim sastavnicama. Kolonija je imala najveći stupanj samouprave,⁴²⁰ a upravljala su dva duovira s nekoliko edila za komunalne poslove. Za donošenje odluka i gradske zakone imenovano je vijeće dekuriona.⁴²¹ Kolonija je imala potpunu vlast na svome području, osim obrane, skupljanja poreza i odnosa sa stranim narodima i kraljevima. Osim grada (*urbs*), koloniji je pripadalo i okolno poljoprivredno zemljište (*ager coloniae*) na kojem su živjeli njezini građani koji su se bavili poljoprivredom.

Na istarskom poluotoku postojali su municipiji kao općine s nižom razinom samoupravnih prava koji nisu nastajali planskim naseljavanjem Italika već je njihova jezgra bilo od romaniziranih autohtonih stanovnika koji su imali neka prava rimskih građana.⁴²²

Rimska vlast je dodjeljivala latinsko i rimsko građansko pravo posebno početkom 1. st. pr. Kr. kad su propisani novi zakoni poput *lex Iulia* i *lex Pompeia*⁴²³ kojim su latinske kolonije stekle pun rimski civitet i municipalnu organizaciju. Ovi zakoni nisu se odnosili izravno na Istriju, ali pojačana romanizacija morala je utjecati na kontaktne zone, luke na zapadnoj obali poluotoka, u kojima će se razviti gradovi Pola, Parentij, Egida.

U Istri su postojala „naselja rimskih građana” (*oppidum civium Romanorum*)⁴²⁴ koja nisu imala svoju samoupravu nego samo namjesnika, dok ne bi ojačali i stekli uvjete za status kolonije, poput *Parentium* (danas Poreč) koji je nastao oko sredine 1. st. pr. Kr., a 20-ih godina 1. st. pr. Kr. postao je kolonija. Drugi je slučaj *Agida* ili *Aegida* (danas Kopar) koji nije nikada prerastao

⁴²⁰ O magistraturama i ostalim oblicima samouprave vidi kod STARAC 1999.

⁴²¹ Pripadnici dekurionskog staleža i vijećnici zajednice. Do Karakalinog edikta 222. g. dekurionima postaju oni koji mogu platiti određenu visinu cenza, koji se ubirao porezom. Oni koji su imali latinsko pravo mogli su postići rimsko građansko pravo ulaskom u stalež dekuriona u svojoj općini. Mogli su biti magistrati, ali nisu smjeli prikupljati *vectigalia*. Natpisi u Puli spominju gradske dekuriona po obiteljima: *Aelii* (lit X/1 78, Pola); *Athenii* (lit X/1 591, Pola); *Aufustii* (lit X/1 79, Pola); *Aurelii* (lit X/1 41, 80, Pola); *Marcii* (lit X/1 85, Pola); *Mursii* (lit X/1 82, 84, Pola); *Mutti* (lit X/1 85, Pola); *Orbasii* (lit X/1 87, Pola); *Palpellii* (Pola); *Papini* (lit X/1 88, Pola); *Petillii* (lit X/1 89, Pola); *Selicii* (lit X/1 71, Pola); *Sergii* (lit X/1 72, Pola); *Sirtii* (Pola); *Treblani* (lit X/1 90, Pola); *Verginii* (lit X/1 157, Pola). STARAC 1999, 107.

⁴²² Latinsko građansko pravo dodjeljivano je provincijskim općinama. Donosilo je rimski civitet samo istaknutim pojedincima u zajednici. Sadržavalo je *ius commercii*, *ius conubii*, *ius adipiscendi civitatem Romanam per magistratum*. STARAC 1999, 25.

⁴²³ Rimsko građansko pravo putem *lex Iulia* dodijeljeno je 90. g. pr. Kr. Laciju i Cisalpinskoj Galiji. Liv. 80; Vell. 4,4,3; App. *Bell. civ.* 1,23,24; Cic. *Pro Balbo*, 8,21, (...) *ipsa denique lege Iulia civitas ita est sociis et Latinis data, ut, qui fundi populi facti non essent, civitatem non haberent*. Iduće godine, 89. g. pr. Kr., *lex Pompeia* dodjeljuje *ius Latii* preostalim općinama provincije Cisalpinske Galije i uvodi sistem atribucije. Ascon. *In Pisonianam* (Plin. *HN* 3,138.) Brončana pločica s dekretom prokonzula (*ILS* 8888) iz 89. g. pr. Kr. je najranija dokumentirana dodjela rimskog prava vojniku. STARAC 1999, 26

⁴²⁴ Plinije u svojem djelu nabroja mnoga *oppida*, ali samo dvije zajednice s kvalifikacijom *oppidum civium Romanorum*: *Aegida* i *Parentium* (Plin. *HN* 3, 129.) Pretpostavlja se da misli na konvente rimskih građana u vrijeme Cezarove diktature trijumvirata i vladavine julijevsko-klaudijevske dinastije. STARAC 1999, 37.

u koloniju, već je dobio neka municipalna⁴²⁵ prava samouprave, ali je vjerojatno došao pod vlast susjedne tergestinske kolonije. Određenu vrstu municipalnog statusa imao je Nezackij (*Nesactium*) kod Pule.⁴²⁶

U vrijeme Cezarova prokonzulata histarski municipiji plaćaju prokonzulskim legatima godišnji porez kao republikanski *tributum stipendium* odnosno zemljišni porez u vrijednosti 10 % (*decima*) od vrijednosti uroda. U središnjoj Histriji područja naseljena *peregrinskim civitates*, isto tako plaćaju tribut na svoja zemljišta. Uz to moraju plaćati i razne indirektne poreze (*vectigalia*).⁴²⁷

Kad je Histrija u ranom Carstvu priključena Italiji, pridodana je Venetskoj oblasti kao *Regio X.*, ona nije bila upravna cjelina sve do kasnog 3. st. Tada je bila demilitarizirana, slobodna od regrutacije, a luke histarskih gradova su posvećene kao *res sanctae*. Regija u upravno-pravnom smislu bila je izravno podvrgnuta centru u Rimu. Prijava i ubiranje cenza išlo je administraciji u Rimu. Zemljišta Histrije bila su kviritska s pravom potpunog vlasništva i imunitetom od tributa.⁴²⁸

Car Hadrijan⁴²⁹ konstituirao je 4 regije Italije koje su bile povjerene sudačkom tijelu od četiri konzulara (*consulares*), a koje je dokinuo već Antonin Pije.⁴³⁰ Jedna od četiri oblasti bila je Transpadana koja je pokrivala i augustejske regije X., XI., dakle Veneciju i Histriju. Car Marko Aurelije⁴³¹ vratio je to, samo što je Italiju podijelio na pet upravnih oblasti, te je imenovao juridike,⁴³² dužnosnike imenovane od cara s ograničenim sudskim ovlastima u domeni civilne

⁴²⁵ U municipijima osim onih koji su imali rimsko građansko pravo postojala je i kategorija stanovništva koji ulaze u inkole (*incolae*), a mogu biti domicilni s latinskim pravom ili kao stranci (*peregrini*). *Dig.* 5,1,19,2; *Fest.* 237,7; *Luc.* 9,976 Stanovnici manjih naseobina, *vicani*, imali su domicil u općini nadležnoj njihovom vikusu (*Dig.* 50,1,30). STARAC 1999, 29.

⁴²⁶ IVETIĆ 2009. 89.

⁴²⁷ U vrijeme kraljevstva, *vectigalia* je bio urod – porez u naturi za uživanje *vectigalia publica* državnih zemljišta kako zemljišta, tako i puteva i luka - koja su bila u početku izražena u naturalnom obliku, kao dio uroda ili robe, a tek kasnije u novcu. *Liv.* 43, 16 (169. g. pr. Kr.). Nakon ukinuća tributa, uveden je vektigal, kao redovan porez na javna dobra, zakupnina na *ager publicus Romanus*, Vektigala, je bila stalan izvor prihoda jer su je plaćali svi bez razlike. Postoje grupe zemljišta u državnom vlasništvu: 1. Državna zemljišta (*agri coloniarum municipiorum et civitatum i ager compascuus*), *Hyg.* 116, 5.; 2. Pašnjaci (*silva pascua, saltus*). *Fest. II signif.* 3. Šume (*silvae caeduae*), *Dig.* 9, 2, 27, 26; 50,16, 30, 4. Mora, jezera i rijeke zbog prometa i ribolova *Fest. Epit.* 121, *Dig.* 43,14,1,7, 5. Rudnici (*metalla*) i solane. *Dig.* 50,16,17,1, *Liv.* 29,37,3. STARAC 1999, 43.-49.

⁴²⁸ STARAC 1999, 60.

⁴²⁹ SHA, *Hadr.*22; *Ant. Pius* 2

⁴³⁰ SHA, *Hadr.*22; *Ant. Pius* 2

⁴³¹ SHA, *Marc.* 11; *Dig.*40,5,41,5

⁴³² Juridici su posrednici između općina i centralne vlasti u pravnim poslovima kao tuteli. Imali su kompetencije konzula i pretora; rješavali su pravosudna pitanja fideikomisa, oslobađanja, nasljeđivanja, imuniteta, distribucije žita, sporove o dekurionskoj časti, možda još i neke druge civilnopravne poslove, no o tome nema pouzdane potvrde. Nisu imali imperij. Njihova djelatnost nije ograničavala autonomiju municipalnih

jurisdikcije na području Italije, a Histrija se i dalje nalazila u okviru Transpadane. Iuridici su funkcionirali sve do vremena cara Galijena (253. – 268.), a iza toga s više ne pojavljuju.

Car Aurelijan je 273. g. podijelio Italiju u osam regija i za svaku je imenovao po jednog korektora⁴³³ kao carske legats koji vrše službu dulje od jedne godine i pojavljuju se s epitetom *vir perfectissimus*. Budući da je korektor obitavao u regionalnom sjedištu – Akvileji, postaje službeno administrativno središte Venecije i Histrije. Tako Histrija dobiva vlastitu administraciju i vojnu upravu, kao provincija *Venetia et Histria*.

U Dioklecijanovo je vrijeme korektor *X regio Venetia et Histria* postavljen u podređen položaj u odnosu na magistrata koji je bio upravitelj dijeceza s naslovom *vicarius Italiae annonariae* stolovao u Milanu. Posljednja funkcija carske vlasti u Italiji bila je konzular i ukida se padom Akvileje 452. g. Konzulari su zamijenili kolektore krajem 4. st. Izvori ne spominju konzulara regije Venecije i Histrije nego samo konzulara Venecije⁴³⁴ tako da nije posve izvjesno jesu li za Histriju imenovani zasebni konzularni upravitelji.

Nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva nema podataka o nekoj promjeni u Istri. Vladavina Ostrogota nije bitno promijenila upravnu strukturu Istre, osim što je pravno odijelio germansko od romanskog stanovništva. Ostrogoti su bili arijanske vjere ali nisu dirali u većinski pravovjerno stanovništvo. Nalazi koji upućuju na prisutnost Ostrogota potječu iz Pule.

Vojna i civilna vlast bile su i dalje odijeljene. Uvedena je funkcija gotskog komesa (*comes Gothorum*) koji kontrolira vojne snage i administrativnu upravu te sudstvo nad Gotima. Civilni namjesnik zadržao je pravnu, fiskalnu i upravnu nadležnost nad Romanima. Prisutnost gotških komesa nije potvrđena u Puli. Vjerojatno su Istrijani rješavali sporove u Raveni.

U ovom razdoblju Istra doživljava gospodarski i ekonomski procvat, koji dokazuju pisani i materijalni izvori (ostaci arhitekture, predmetni nalazi, epigrafika, novac). Kasiodor Senator ostavio je razna pisma iz razdoblja 533. – 537. g. kao prefekt pretorija, u kojima se oslikava Istra kao gospodarska baza za napredovanje vojske.

magistrata. Potjecali su iz regije u kojoj su obnašali mandat, i imali su iskustva na drugim funkcijama, kao *patroni civitatum ilicuratores rei publicae, curatores viarum* ili *praefecti alimentorum*. STARAC 1999, 68.

⁴³³ U 3. st. u Trajanovo doba pojavljuje se pravosudna institucija korektori *correctores*, koje je iz senatorskog staleža birao car neredovno i prema potrebi, dopunjavajući djelatnost juridika. Prvi korektor imenovan je 216. g. za područje Italije *C. Octavius Suetrius Sabinus* (CIL X 5398). Korektori su imali *imperium* (Cod. Theod. 16,2,2) te su vodili civilno i kriminalno pravosuđe (Cod. Theod. 1,7,2; 9,1,8), brinuli su o održavanju cesta i poštanskom prometu (Cod. Iust. 10,2,6; Cod. Theod. 8,5,4), nadzirali municipije, kontrolirali je li dekurioni redovno plaćaju porez (Cod. Theod. 7,22,1; 12,1,65); nadzirali su fiskalne prihode i prikupljanje poreza (Cod. Theod. 6,35,6). STARAC 1999, 70.

⁴³⁴ Not. Dign. (occ.) 5, za 365. g. STARAC 1999, 70.

Povratkom Istre u okrilje Bizanta, Pula postaje centar civilnog upravitelja pokrajine (*magister militum*).⁴³⁵ Osnovu provincijalne uprave činili su samostalni gradovi s vlastitim vijećem (*congressus* ili *curia*) koje čine istaknuti građani prema imovnom cenzusu te nositelja počasnih titula. Municipalne institucije nisu bile mijenjane, u gradovima su komiti (*comites*) s civilnim službenicima (*iudices provinciae*) čije su kompetencije bile odvojene od onih vojnih službenika (*iudices militares*), dakle u skladu s odredbama Justinijanove Pragmatičke sankcije.⁴³⁶ Vikari i namjesnici (*locisosservatores*; *iudices*) birani od biskupa i bogatih građana (*primates*), upravljali su utvrđenim mjestima (*castrum*, *castella*), a bili su podčinjeni vojnom upravitelju (*magister militum*).⁴³⁷ Tribune je u početku imenovao egzarh, a car bi im davao naslov konzula (*hipatos*). Jačanjem autonomije gradova pravo izbora tribuna zadobivaju gradske općine. Vojna obveza proteгла se na cjelokupno stanovništvo koje je organizirano po numerima – temeljne vojne postrojbe kao gradska policija od 300 do 500 vojnika predvođene lokoservatorima ili vikarima.

Uvođenjem Pragmatičke sankcije i numera promijenjena je administrativno-upravna struktura, i mijenja se istarsko društvo. Lokalni moćnici koji oblikuju i nose mjesnu upravu te uzdržavaju vojsku imaju sve više moći u svojim rukama. Moćnici nasljeđuju i ulogu zemljoposjednika te se oblikuju u novi vladajući sloj u koji polako ulaze i vojni dužnosnici koji su se ukorijenili u mjestima u kojima su služili i postali su zemljoposjednici. Mala i srednja seljačka gospodarstva postupno nestaju, a veleposjednici učvršćuju svoje pozicije.

U pograničnim kaštelima zemlja je bila podijeljena moćnicima koji vrše vojnu službu i brinu o uzdržavanju lokalnih postrojbi. Ovakav sustav nije bio posebno učinkovit, jer kad su krajem 6. st. i početkom 7. st. Avarsko-slavenska plemena krenula iz Panonije na jug rimskim cestama do središnjeg dijela južne Istre, stradalo je sve izvan zidina: ruralna naselja otvorenog tipa, polja i crkve. Utvrđena naselja Istre (osim Nezakcija) uspješno su odolijevala pljačkaškim pohodima barbara. U početku se Slaveni nisu dugo zadržavali u strahu da ne budu odsječeni od svojeg zaleđa. Nije im trebalo dugo da se spuste i nasele već prilično pust dio unutrašnjosti istarskog poluotoka.

⁴³⁵ IVETIĆ 2009. 160.

⁴³⁶ IVETIĆ 2009. 159.

⁴³⁷ IVETIĆ 2009. 161.

IV.2. Rimska centurijacija

Rimske kolonije su bile centar njima pridruženog teritorija u kojima uvjetuju preobrazbe prostora kolonijalnoga agera. Već kod određivanja mjesta utemeljenja kolonije okolni teritorij – ager je centurijacijom (*centuriatio*) ili limitacijom (*limitatio*) podijeljen na jednake pravilne čestice, koje su na svojim granicama (*limites*) bile označene gomilom kamenja i zemlje. Tako reorganizirani prostor oko grada mogao je rimskom kolonizacijom biti više iskorišten.⁴³⁸

Državni posjed *ager publicus populi Romani*, u provinciji obuhvaćao je prema djelu Higina (*De cond.agr.*) nekoliko skupina zemljišta: 1. *Ager privatus vectigalisque*; 2. *Ager publicus stipendiariis datus assignatus*; 3. *Ager publicus populi Romani qui a censoribus locari solet*; 4. Ceste.⁴³⁹ Od državnog agera otuđivana su zemljišta za privatno vlasništvo: *ager colonicus* i *ager viritanus* koji time postaje *ager optimo iure privatus*. *Ager colonicus* određivan je i dodjeljivan tijekom osnutka agrarne kolonije u Pola. *Ager privatus* privatno je vlasništvo kolonista u agrarnoj koloniji i za njega se plaća cen.⁴⁴⁰ *Ager viritanus* dodjeljivao se pojedincima u privatno vlasništvo bez osnivanja kolonije. U privatnom vlasništvu bila su i zemljišta *possessio*, *viasii vicani*, *ager quaestorius*. *Viasii vicani*, stanovnici sela uz državne ceste, dobili su u dio agera uz prometnicu ali i obvezu otkupa ili brige o cesti.⁴⁴¹ Postojala je i općinska zemlja (*agri coloniarum municipiorum civitatium i ager compascuus*), manje plodna i slabija iskoristiva planinska, šumska ili močvarna područja koja su ostala neraspodijeljena izvan privatnog vlasništva.⁴⁴²

Centurijacija je parcelizacija zemljišta odnosno podjela na oktogonalna polja. Granice zemljišne podjele među poljima – limiti (*limes*) čine rastersku mrežu s dva pravca u smjeru istok-zapad (*decumanus maximus*), i sjever-jug (*cardo maximus*), a mjesto presjeka limita naziva se ishodište (*umbilicus*) koordinatnoga sustava. Ova mreža povlačenjem usporednih kardina i dekumana oblikovala je kvadratne ili pravokutne čestice (*centuriae*). Veličina centurija varira, a poznato je oko 20 tipova. Krajem Rimske Republike ustaljuje se 20 x 20 akta (*actus*) u dužini od 2400 rimskih stopa (*pes*) kao veličina centurija što odgovara kvadratu dužine

⁴³⁸ BULIĆ 2012, 51.

⁴³⁹ Cic, *In Verr.* 3,613; STARAC 1999, 24.

⁴⁴⁰ *Lex agraria* (CIL 1,1, n. 200; Fest. *Epit.* 58) STARAC 1999, 24.

⁴⁴¹ *Lex agraria* iz III. g., CIL I 200=CIL 1,2, 585; STARAC 1999, 24.

⁴⁴² Hyg. II 6,5; Front. 48,24. STARAC 1999, 24.

stranica 710 m, ali su premjeravanjem sačuvanih limita dokumentirani kvadrati od 703 do oko 710 m.⁴⁴³

U istarskom agerima veličina centurijacije je 20 x 20 akta, a dužina stranica centurija mjerena je dužinom od 710,4 m, što se dobiva kada umnožimo 2400 stopa s dužinom rimske stope od 29,6 cm, uz sitna odstupanja rimskih mjernih instrumenata.⁴⁴⁴

Raspravlja se je li centuracija pulskog i porečkog agera bila istovremeno provedena, a pretpostavlja se kako je pulska bila prije porečke.⁴⁴⁵ Orijentacija istarske centurijacije uvjetovana je morskom obalom, što se potvrđuje i u pulskom i u porečkom ageru.⁴⁴⁶

Pretpostavljalo se kako je centurijacija pulskog agera prethodila organizaciji gradskog prostora, jer je dedukcija kolonije Pola bila u Cezarovo doba izvršena na temelju naselja s protourbanim elementima.⁴⁴⁷ Sukladno tome varirali su i prijedlozi mjesta stjечишта (*umibilicus*) limitacijske mreže,⁴⁴⁸ iako se kod osnivanja naselja s protourbanim razvojem prakticiralo smještanje umibilika u neposrednoj blizini gradskih bedema.⁴⁴⁹ Zbog toga bi umibilik morao biti u blizini grada, a u slučaju Pule, ako uzmemo u obzir i religijski značaj prilikom dedukcije kolonije, jedna od najvjerojatnijih lokacija je na otoku Uljanik.⁴⁵⁰

⁴⁴³ Rimski građani su prilikom osnutka Rima dobivali posjed koji se mjerio u heredijima (*heredium*). Centurija je čestica koja je stotruko veća od heredija pa je po tome, dobila ime od latinskog naziva za broj sto (*centum*). Kvadrati su se prostirali na površini od 200 rimskih jugera (*iugera*), odnosno 100 heredija. Var. *Re. rust.* 1, 10; BULIĆ 2012, 54.

⁴⁴⁴ Vjenceslav Krizmanich je premjeravanjem vidljivih limita na topografskim kartama izmjerio azimut karda od 18° te modularnu veličinu centurija u agerima Pole i Parentija od 706,39 m sa standardnom devijacijom od ± 49 cm (Krizmanich 1981: 183.-186). BULIĆ 2012, 55. BULIĆ 2014. 47.

⁴⁴⁵ Jedinstvena kontinuirana mreža centurijacije dvije susjedne kolonije upućuje na mišljenje da su zapadni dijelovi agera centurirani istovremeno. Čini se vrlo vjerojatnim da centurijacija sjeveroistočnog dijela pulskog i istočnog dijela porečkog agera pripada nešto mlađem vremenskom stratumu oblikovanom produžetkom postojeće mreže, usporedno s ekonomskim razvojem i romanizacijom poluotoka. Današnje stanje istraženosti ne dozvoljava nam pouzdanu interpretaciju eventualne prvotne, a zatim sekundarne centurijacije. BULIĆ 2012, 61

⁴⁴⁶ Orijentacije gradskih i izvangradskih terena uvelike su uvjetovane geomorfološkim karakteristikama terena u cilju bolje iskoristivosti prostora. BULIĆ 2012, 64.

⁴⁴⁷ Materijalna ostavština potvrđuje kako je urbanistička fizionomija antičke Pule oblikovana u Augustovom razdoblju. BULIĆ 2012, 60.

⁴⁴⁸ U dosadašnjim raspravama o rimskoj centurijaciji Istre više je autora predlagalo lokacije umibilika: Ramilli 1972. –1973.: 22; Suć 1996 [1955]: 361; Matijašić 1998: 45-46; Obad-Vučina 2003: 221, 224, BULIĆ 2012., 66.; BULIĆ 2014. 57.-60.

⁴⁴⁹ Hyg. *Grom. Const. lim.* 143, 1-5 BULIĆ 2012, 66.

⁴⁵⁰ Korelacija simboličkoga umibilika i posvećenoga mjesta na gradskom forumu za štovanje službenoga državnog kulta, gdje se nalazi ishodište gradskoga i izvangradskoga rastera, pokazuje kako centurija sa smještajem umibilika na otoku Uljanik ima numeraciju *sinistra decumanum* - *citra cardinem*, odnosno prva centurija s južne strane glavnoga dekumana i istočne glavnoga karda. Ako se projiciraju zamišljeni pravci okomito na limite ove centurije, dobiva se sjecište desetak metara ispred pročelja najstarijega, središnjega forumskog hrama. Nadalje, pravci pružanja današnje Kandlerove ulice, glavne komunikacije u donjem dijelu Pole, i

Izvan grada rimska centurijacija danas je vidljiva u fosiliziranom krajoliku Pule,⁴⁵¹ sačuvani su limiti u obliku gomila kamenja i zemlje od kojih neki i danas imaju funkciju međe, ili se na mjestu njihova pružanja danas nalazi put ili cesta. Tragove centurijacije prepoznao je P. Kandler, a mogu se prepoznati još i danas u gotovo cijelom području pulskog agera s iznimkom sjeveroistočnog dijela.⁴⁵² Oni su polazišna osnova za rekonstrukciju centurijacijske mreže i interpretaciju njezine morfologije.

Novoosnovanoj koloniji *Pola (Colonia Iulia Pollentia Herculanea Pola)* dodijeljen je ager (*ager colonicus*) na cijelom južnom dijelu istarskog poluotoka s priobalnim otocima brijunskog arhipelaga (*Insulae Pullariae*).⁴⁵³ Na liniji Limske drage i Dvigrada (*Duocastelli*), tj. sjevernoj granici agera dodirivao je porečki kolonijski ager i tu je bila dobro locirana i utvrđena rimska promatračnica. Na istoku je kolonijski ager bio na rijeci Raši (*Arsia fl.*) koja je bila granica s Liburnijom. Sjeverna granica se protezala linijom Barban – Prnjan – Stari Gočan. O lokaciji umibilika pulskog agera još uvijek se raspravlja.⁴⁵⁴

Centurirani pulski ager naseljen je dodjeljivanjem zemljišta pogodnog za obradu u obliku većih ili manjih zemljišnih posjeda kolonistima. U razdoblju julijevske dominacije, dodjeljivana je zemlja veteranima i zaslužnim vojnicima, osobito nakon bitke kod Akcija 31. g. pr. Kr.⁴⁵⁵ Prosječna veličina posjeda na području kolonijskog agera Pule i Poreča iznosila je 475 jugera (118,72 ha) što se može smatrati srednjom veličinom poljoprivrednih posjeda ovog dijela Carstva.

uzdužne stranice Foruma zatvaraju pravi kut, a usporedni su s dijagonalama centurije što nedvojbeno potvrđuju prilagođavanje rimske planimetrije Pole rasteru centurijacije. BULIĆ 2012, 68.

⁴⁵¹ BULIĆ 2012, 50.

⁴⁵² SCHIAVUZZI 1908, 91 i d.; RADMILLI 1973, 5-103, SUIĆ 1976, 101; CHEVALIER 1961, 15; KRIZMANICH 1981, 188.

⁴⁵³ Područje južne Histrije smatra se antičkim teritorijem pule što dokazuje natpis iz okolice Rovinjskog sela, s rubnog dijela pulskog agera datiran u protorimsko vrijeme, a spominje plemenski naziv *Polates: lit X/1 642, Sebcomniai I Leucitici I Polates*. Po Pliniju histarsko pleme Fecusses (*Secusses*) nastavalo je područja pulskog agera Plin. *HN* 3,132.-133. STARAC 1999, 135.

⁴⁵⁴ Kandler ishodište smješta u Galižani 7 km sjeverno od Pule, Krizmanich locira blizu jugoistočnoga bedema Parencija; a Enver Imamović predložio je umbilicus južnije od Pazina. Druga linija autora započela je s John Bradfordom koji umibilik traži na području grada Pule; Mate Suić predlaže ubikaciju umibilika na pulskoj obali u blizini sjeverozapadnoga bedema Pole; nedaleko od izvora vode Karolina. Obad-Vučina se slaže s njime. Davor Bulić smatra da je umibilik bio na otoku Uljanik. BULIĆ 2012, 57-58. Robert Matijašić vjeruje kako je umibilik pulskog agera na sjecištu dviju linija na obali između Amfiteatra i ugla gradskih zidina. MATIJAŠIĆ 1998, 45.

⁴⁵⁵ Rimski natpisi nađeni u Istri spominju osobe viših i nižih časničkih činova, vojnici legija i pretorijanskih kohorti, veterane i osobe koje su obavljale dugogodišnje pomoćne službe u rimskim vojnim formacijama (*CIL* I.I., X/I, 675.).

Ager kolonije Pule iznosio je oko 1100 centurija s rubnim dijelom slabije plodnih područja šuma i pašnjaka. Od ranog principada veliki dio plodnog područja dan je privatnicima, senatorima ili samim carevima. Kolonija nije imala jurisdikciju nad područjem općine Nezakcij, a u kasnoj antici osamostaljuje se dio *Ruginium*.⁴⁵⁶ Najnaseljeniji dio agera bio je oko Vodnjana, Galižane i Fažane gdje su se razvili *vici*, a osim poljoprivredne djelatnosti ovdje se pojavljuje i industrija osobito u Fažani.⁴⁵⁷

U prvoj polovici I. st. pr. Kr. Licinije Kras⁴⁵⁸ kupio je zemljišta u Histriji. Pored Krasa, u Histriji zemljoposjede imaju nasljednici konzula koji su vodili ratove protiv Histra. Kalpurnije⁴⁵⁹ koji je bio Cezarov tast i duumvir osnivač kolonije Pole imao je zemljišna dobra u Histriji a potomci dinastije Pizon posjedovali su dobra i na liburnskom otoku Pagu.⁴⁶⁰

Utjecaj najviših rimskih političkih krugova nastavljao se i u ranom Carstvu kada je Histrija postala njihova interesna sfera.⁴⁶¹ Vjerojatno su oni pridonijeli činjenici da je Histrija 12. g. pr. kr. odvojena od Ilirika i priključena Italiji čime je izravno potpomognuta romanizacija i ekonomski napredak poluotoka. Ovi imućni posjednici⁴⁶² imali su u Istri zemljišne komplekse i postrojenja za preradu plodova, rezidencijalne komplekse vila s parkovima i vrtovima za odmor i cijele vojske robova te oslobođenih robova koji nadziru dobra i prihode. O tome svjedoče pisani izvori, toponomastika koja interpretira toponime Puljštine, izvedene iz imena triumvira i njihovih suradnika te epigrafski spomenici.

⁴⁵⁶ Rav. Cosm. 4, 30, 31; 5,14. STARAC 1999, 135.

⁴⁵⁷ U Fažani je od početka 1. st. do početka 3. st. djelovala figlina. STARAC 1999, 135.

⁴⁵⁸ Tacit. Hist. 2,72

⁴⁵⁹ L. Calpurnius Piso Caesoninus, konzul 58. g. pr. Kr. i Cezarov tast (*lit* X/1 65, 81, 708; *lit* X/3 15) STARAC 1999, 59.

⁴⁶⁰ Tacit. Hist. 2,72, (*ILJug* 260). STARAC 1999, 53.

⁴⁶¹ Kalpurnije Pizon Cezonin, bio je, jedan od inicijatora da se Cisalpina pripoji Italiji g.44. (*App. Bell. civ.* 3,4,30; *Cic. Phil.* 1,4,10). STARAC 1999, 135.

⁴⁶² Veleposjednici su morali plaćati visoki iznos poreza za svoje zemljoposjede u Histriji jer ona nije bila oslobođena plaćanja tributa poput Italije. Pomakom granice Histre sva privatna zemljišta su bila oslobođena plaćanja poreza na zemlju i stekla su status *dominium ex iure Quiritium*. STARAC 1999, 59.

Poznato je kako je sam Oktavijan August imao posjed u Histriji.⁴⁶³ U Augustovo vrijeme *amici et comites Augusti*, članovi *Consilium principis*,⁴⁶⁴ ugledne rimske obitelji, senatori⁴⁶⁵ i konzuli posjeduju zemljišta u Istri.⁴⁶⁶

Na senatorskim se dobrima u Histriji razvio specifičan odnos klijentele – institucije zavisnih ljudi koja je uključivala rimske građane iz lokalnih kolonija, ali i histarske starosjedioce peregrinskog statusa. Klijentelizam je bio jedan od motora romanizacije. Histri peregrini iz unutrašnjosti poluotoka *alieni iuris in mancipio alicuius* bili su radnici i službenici senatorske obitelji zemljoposjednika te bi manumisijom postizali rimsko građansko pravo.⁴⁶⁷

Pisani izvori (Plinije Stariji, Marko Valerije Marcije i Flavije Kasiodor) svjedoče kako su poljoprivreda i stočarstvo bili osnovna gospodarska baza u Istri od 1. st. Brojni građevinski i drugi arheološki nalazi sugestivno govore o razvijenom stupnju privređivanja i trgovanja u to doba.

Histri su oko svojih gradina mali dio zemlje obrađivali na primitivan način, a velike dijelove zemlje ostavljali su za pašnjake jer je baza bila uzgoj stoke sitnog zuba. Kao nadopunu prehrani bavili su se ribarstvom (pa i gusarstvom). Ovo primitivno gospodarstvo Histra bilo je poboljšano dolaskom Rimljana koji u Istru uvode novitete u zemljoradnji, ali i obrtničku proizvodnju.

U početku rimske vladavine u Istri gospodarstvo se baziralo na uzgoju žitarica kako bi se pokrile domaće potrebe. Osobito je centuracija agera dala novi polet gospodarstvu u Istri jer su na cijelom njezinom teritoriju bile oformljene obradive čestice. Izvan grada proizvodila se hrana koja je služila za preživljavanje zajednice, a viškovi su se prodavali na širem području, pa čak i u udaljenijim krajevima u koje se odlazilo cestama i brodovima. Svježa hrana nije se

⁴⁶³ Oktavijan August (*lit X/1 585, 593*) STARAC 1999, 59.

⁴⁶⁴ Utemeljen na republikanskoj tradiciji *consilium publicum* od 27. g. pr. Kr. postojao je *Consilium principis* u koji su ušli Augustovi prijatelji. Bio je savjetodavno tijelo o pravosudnim i administrativnim problemima. STARAC 1999, 59.

⁴⁶⁵ Senatori iz rimskih obitelji Kasija (*lit X/1 81*). STARAC 1999, 59.

⁴⁶⁶ Imena članova princepsovog savjeta (*consilium principis*) koji su imali imanja u Histriji su: *T. Statilius Sisenna Taurus*, konzul 16. g. posl. Kr. imao je posjede u Poreštini i u Buzeštini (*lit X/2 9, 225, 261; lit X/3 104*); novoobogaćen pulski kolonist uzdignut u senatorski položaj *Sex. Palpellius Hister, comes Tiberii* (*lit X/1 66*), i bogati *C. Maecenas, amicus Augusti* (*lit X/1 575*). STARAC 1999, 59.

⁴⁶⁷ Tako su putem manumisije kasnije proširena senatska gentilna imena: *P. Cornelius*, *M. Minucius* {Zonar. 8,20}, *M. Claudius Marcellus* {Liv. 39,55}, *M. Iunius Brutus* (LTV.41,5), *A. Manlius* {LTV.41,7}, *C. Claudius Pulcher*, *Ti. Sempronius Gracchus* (LTV.41,9), *C. Cassius Longinus* {Liv. 43,1} W6. STARAC 1999, 53.

mogla prevoziti na velike udaljenosti ali se zato voće moglo konzervirati sušenjem, a povrće solju.⁴⁶⁸

Svježu ribu su često konzumirali čak i pripadnici visokih staleža u rimsko doba. Osim svježe riba se mogla i konzervirati, ali najčešće se od nje radio *garum* (*garum*) a kako bi ga se proizvelo, potrebna je bila veća količina soli. Proizvodnja ribe prepoznata je po ostacima ribnjaka koji su nađeni na lokalitetima: Katoro, kod Umaga; Brijuni, Uvala Verige;⁴⁶⁹ Medulin, uvala Bijeca.⁴⁷⁰ Pisani izvori spominju čuveni istarski *garum*.⁴⁷¹ Možda je postrojenje za preradu *garuma* bilo u vili u Červaru, rt. Saline ili u uvali Saline, poluotok Stupice kod Premanture, Kastril te uvala Bijeca u Medulinskom zaljevu.⁴⁷²

Sol je osim za prehranu bila i sredstvo za konzervaciju mesa i ribe. Ostaci solana osim po toponimima (soline - *salinae*), prepoznati su po pisanom izvoru iz 543. g. kad je porečki biskup Eufrazije kleru poklonio dio solana na Brijunima. Uz njih arheološki ostaci upućuju na solanu u uvali Javorika (Soline, Val Laura) na Velome Brijunu; u Šćuzi kod Pomera i u uvali Bijeca kod Medulina.⁴⁷³

U carsko doba gospodarstvo u Istri temeljilo se na uzgoju maslina i vinove loze, odnosno proizvodnji maslinova ulja i vina. Te su dvije poljoprivredne kulture na istarskom području uspjevale zahvaljujući klimi i pedološkim okolnostima. Maslina dobro uspijeva u blagoj klimi Sredozemlja pa je u rimsko doba duž zapadnog priobalja postojalo puno nasada s brojnim stablima maslina. Vinova loza raste i rodi u gotovo cijeloj Istri, osim u najvišim predjelima sjeverne i sjeveroistočne Istre. Maslinovo ulje i vino u rano carsko doba rimske države, bili su vrlo traženi i cijenjeni pa je ta vrsta poljoprivredne proizvodnje donosila veliku i brzu zaradu.

Goleme površine plodne crvenice u priobalnom pojasu zapadne Istre bile su zasađene stablima masline i čokotima loze, a ulje i vino se u amforama izvozilo morskim putom. Središta zemljišnih posjeda bile su rustične vile (*villae rusticae*), farme, obično sjedište vlasnika ili zakupnika zemlje koji je živio od proizvodnje i prodaje ulja i vina. I rustične su vile tipično rimski način korištenja poljoprivrednog prostora koji prijašnje gospodarstvo starosjedilačkog

⁴⁶⁸ IVETIĆ, 2009, 101.

⁴⁶⁹ MATIJAŠIĆ 1998, 266.

⁴⁷⁰ KONCANI UHAČ 2020, 41.

⁴⁷¹ Cassiod. *Variae Epist.*, 12, 22.; *Haec loca et garismatia plura nutrunt et piscium ubertate gloriantur.* KONCANI UHAČ 2020, 41.

⁴⁷² KONCANI UHAČ 2020, 42.

⁴⁷³ KONCANI UHAČ 2020, 40.

stanovništva nije poznavalo, a i poslije će se u povijesti Istre javiti u sličnom obliku samo u određenim okolnostima (stancije).

Ruralne vile po svojoj tehničkoj opremljenosti za preradu, proizvodnju i uskladištenje bile su manjim dijelom specijalizirane, a većim polivalentne. Rustički proizvodni kompleksi bili su dobro opremljeni uređajima za tiještenje grožđa, mlinovima i bazenima za taloženje ulja i vrenja groždanog soka te velikim kamenim ili keramičkim recipijentima ugrađenim u podove za spremanje tekućina i žitarica. Ostaci ovih uređaja otkriveni su na imanjima na kojima se proizvodilo gotovo u neprekinutom kontinuitetu od 1. do 6. st. i na gospodarskim objektima pulskog agera u razdoblju kasne antike kada se proizvodni centri premještaju unutar gradskih zidina.

Istarsko je maslinovo ulje osobito bilo poznato po kakvoći u 1. st. O tome svjedoči Plinije Stariji koji najboljim uljem smatra ono iz Venafræ u Kampaniji (Italija), a na drugo i treće mjesto ravnopravno stavlja istarsko maslinovo ulje i ono iz pokrajine Betike u Hispaniji.⁴⁷⁴ Povoljna klima istarskog poluotoka proizvodila je savršeno maslinovo ulje. U drugoj polovini 1. st. rimski pisac epigrama Marko Valerije Marcijal hvali rodnu Kordobu u Španjolskoj koja je savršena koliko i ulje u amfori iz Istre.⁴⁷⁵ U 2. st. izvrsnost istarskog ulja spominje i grčki geograf Pauzanija.⁴⁷⁶

Cijelo 1. st. predstavljalo je vrhunac proizvodnje i trgovine istarskim maslinovim uljem koje se u velikim količinama izvozilo u susjedne krajeve, ponajprije duž rijeke Pad u cijelu sjevernu Italiju i dalje prema pokrajini Retiji te od Akvileje cestom preko Julijskih Alpa u pokrajine Norik i Panonija, gdje su (pogotovo u posljednjoj) duž Dunava službovali brojni rimski vojnici–legionari.

Velike količine maslinova ulja (a ono je tada bilo jedno od najvažnijih prehrambenih artikala) koje su se trošile na dunavskoj granici od Đerdapa do južne Njemačke, dolazile su s Jadrana, a pritom najviše iz Istre. Vino iz Istre nije bilo tako poznato, ali se sigurno proizvodilo u velikim količinama za uže tržište i vlastitu potrošnju.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Plin. HN 15,8: *Principatum in hoc quoque bono odituit Itaeliae e toto orbe, maxime agro Venafrano eiusque parte quae Licinianum fundit oleum unde et Licinae gloria praecipua olivae. (...) Reliquum certamen inter Histriae terram et Beticae par est...*

⁴⁷⁵ Mart. Epigr. 12, 63, 1-3: *Uncto Corduba laetior Venafræ, Histria nec minus absoluta testa alibi quae superas oves Galaesi...*

⁴⁷⁶ Paus. Grac. Descr. 10, 32, 19: ... τὸ δὲ ἔλαιον τὸ ἐν τῇ Τιθορέων ἀποδεῖ μὲν πλήθει τοῦ τε Ἀττικοῦ καὶ τοῦ Σικωνίου, χρὸς δὲ ὑπερβάλλει καὶ ἡδονῇ <τό> Ἰβηρικόν καὶ τὸ ἐκ τῆς νήσου τῆς Ἰστρίας καὶ μύρα τε ἀπ' αὐτοῦ παντοῖα εἰσφέρει καὶ τὸ ἔλαιον ὡς βασιλεῖα ἄγουσιν.

⁴⁷⁷ IVETIĆ 2009. 102.

Arheološki ostaci na brojnim lokalitetima svjedoče o gospodarskoj djelatnosti. Osim brojnih nalaza mlinova i tijesкова za ulje i vino,⁴⁷⁸ među materijalnim ostacima prepoznata su i postrojenja za obradu tkanina – fulonike,⁴⁷⁹ te peći koje ukazuju na keramičarsku proizvodnju.⁴⁸⁰ Uz njih su pronađeni skladišni prostori za žitarice (*granaria*) u vilama agera i velike žitnice (*horrea*) u svim gradovima, skladišta dolija za čuvanje tekućina – ulja i vina,⁴⁸¹ i vodospreme u gradovima i u ageru⁴⁸² koji dodatno svjedoče o razvijenoj gospodarskoj djelatnosti Istre. Već prije je rečeno kako su vile rustike povezane s lukama i pristaništima u kojima je roba bila otpremana na tržište.⁴⁸³

Izgradnja, pregradnja i nadogradnja građevinskih sklopova uz more (zbog nemira, ratova, buna!) i u moru omogućena je kvantitetno-kvalitetnom proizvodnjom poljoprivrednih proizvoda za osobnu potrošnju ali i gospodarsku razmjenu s plodnih zaravni brežuljkastog krajobraza zaleđa današnjeg Medulinskog zaljeva, kao i dobar klimatski prostor (potresi, poplave, suše) za uzgoj maslina na prostoru Kamenjaka.

Antički kompleks na poluotoku Vižula površine 25 ha kopna i mora najbolje je istražen antički lokalitet s pripadajućom nekropolom Burle i centralno pozicioniran u Medulinskom zaljevu. Dokumentirani i djelomično istraženi lokaliteti u Medulinu su: Siga, Munkalba, Bijeca, Pineta, Kažela; u Pomeru sv. Ivan od Izvora, rt Munat i sv. Andrija; u Premanturi uvala Močile s rtom Školjkić. Na otočićima koji zatvaraju zaljev s juga uočavaju se tragovi antičkih ostataka. Razvedena obala, dobro zaštićen zaljev za obalnu navigaciju, bogatstvo proizvoda za svakodnevnu uporabu i trgovinu pristiglih iz obradivog zaleđa, potom odlična povezanost s kopnom i morem s kolonijom Polom i municipijem Nezakcij kao i cijelim Mediteranom morem, daju izvanrednu mogućnost za graditeljski zamah u varsko doba kao i opstanak u kasnoj antici.

⁴⁷⁸ Brijuni, Val Madona; Kolci, Banjole, Barbariga, Červar i dr. MATIJAŠIĆ 1998, 145.

⁴⁷⁹ Pula, zaljev Monumenti ispod Štinjana; Brijuni, uvala Verige, i Barbariga, uvala Kolone MATIJAŠIĆ 1998, 239.-252.

⁴⁸⁰ Brijuni, Val Madona; radionica Gaja Lekanija Basa u Fažani; Červar, Porat kod Poreča; radionica Kalvije Krispanile u Loronu, Monforno ispod Motovuna. MATIJAŠIĆ 1998, 252.-262.

⁴⁸¹ Pula, uvala Filzela; Brijuni, uvala Verige; Veliki Brijun, Val Madona i Kolci; Pula, Šijana; Banjole, Perij, Velika Šaraja; uljara u Barbarigi; Červar kod Poreča, Pola, uvala sv. Petar; Poreč, poluotok Sorna. MATIJAŠIĆ 1998, 268.-283.

⁴⁸² Brijuni, uvala Verige x 3; Barbariga; Kazamte; Rovinj, Monte Lessa; Brijuni, Gradina i dr. MATIJAŠIĆ 1998, 284.-291.

⁴⁸³ Viližan, Simonov zaljev, Savudrija, Katoro, sv. Ivan Kornetski, Lovrečica, Novigrad (Sv. Antun), Tarska Vala, Valeta, Sv. Martin kod Poreča, Poreč, Sv. Eleuterij kod Poreča, Mulindrija, Valkenala, Vrsar, Val Saline, Rovinj – Bolnica, Vištar, Uvala sv. Pavla, Kolone, Fažana, Valbandon, Brijuni, Pula, Vižula, zaljev Budava, i uvala Blaz. MATIJAŠIĆ 1998, 291.-300.

U kasnoj antici, a osobito u 5. i 6. st., Istra je nastavila gospodarski napredovati, njezini priobalni gradovi i seoska naselja su se razvijali. Jake pomorske i trgovačke veze sa sjeveroistočnom talijanskom obalom, pogotovo s Ravennom ogledaju se u Kasiodorovim pismima.⁴⁸⁴ Ova slika gospodarskih potencijala Istre ukazuje na mirnu oblast koja je u to doba bila gospodarska podloga za opstanak Ravenskog egzarhata i Bizantske vlasti na sjevernom Jadranu. Istarska se roba mogla prevoziti u susjedne krajeve, a da cijena prijevoza nije previše povećavala cijenu. Povrh svega toga, rimsko je gospodarstvo visoko uzdignulo i trgovinu jer je stabilnost države bio važan preduvjet za sigurnost putovanja kopnom i morem, a to je pogodovalo razmjeni ljudi, dobara i ideja.

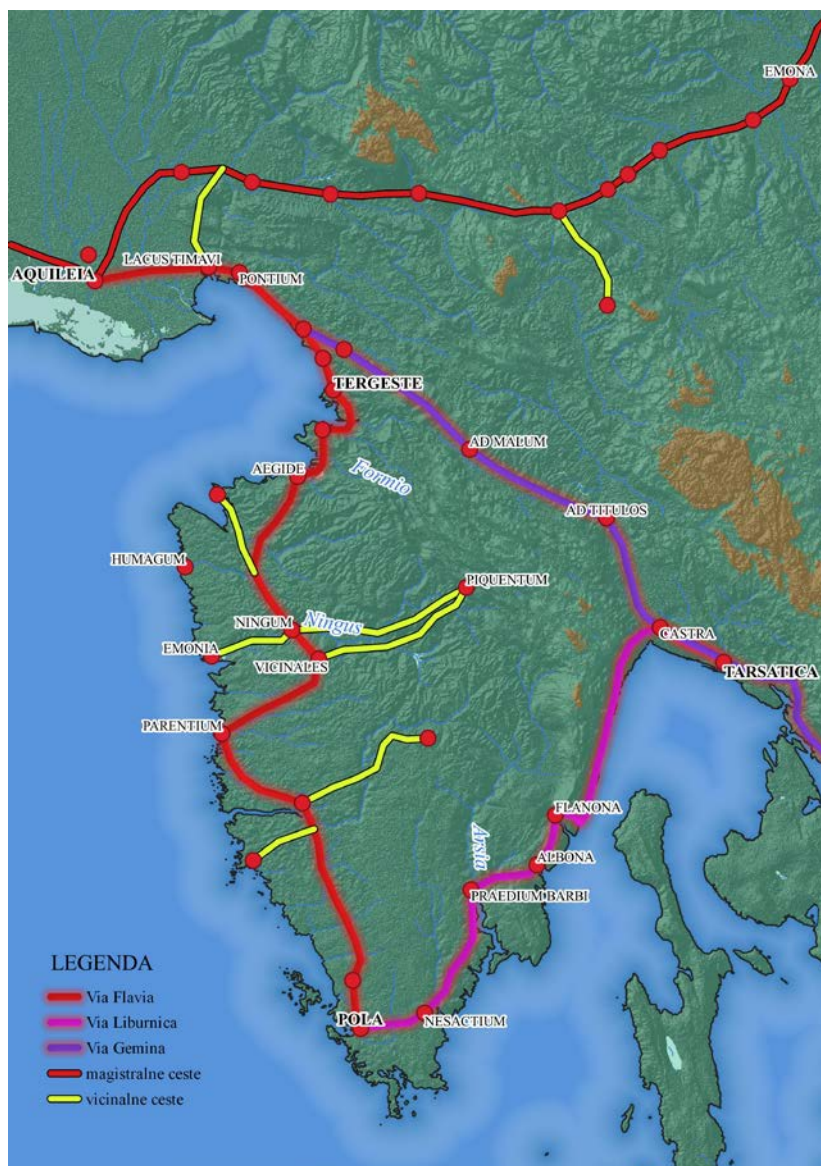
⁴⁸⁴ Kasiodor piše 537./538. g. „Istarska je provincija prekrivena maslinama, obilna žitom, bogata grožđem, iz nje kao iz triju dojki nevjerojatnom plodnošću curi svaki proizvod. S pravom je prozvana *Campaniom Ravenne*, smočnicom kraljevskoga grada, sladostrasno i divno mjesto za odmor (...) Njezine uvale hrane mnoge ljuskare i poznate su po obilju riba. U mnogobrojnim morskim bazenima spontano se rađaju kamenice, i kada se ne uzgajaju. Sjajne palače izdaleka izgledaju kao niska bisera pa je sasvim jasno koliko su naši velikaši cijenili ovu provinciju kada su je ukasili tolikim zgradama. Ona daje sve potrebno komiteškoj miliciji (vojsci), krasi carstvo Italije, ona je naslada bogatima i hrani prosječne.” Cass. *Varie*. 12, 22. IVETIĆ 2009. 158.

IV.3. Prometna povezanost kopnom i morem

Rimski sustav jako pospješuje i fizička komunikacija, kopnom ili morem. Tako je bilo i u Istri. Najveći stupanj razvoja najprije su dosegнули zapadni priobalni dijelovi Istre i oni u neposrednoj unutrašnjosti, a oni u središtu Istre bili su daleko od glavnih putova, tako da je i tradicionalna kultura ostala dulje ukorijenjena u svijesti naroda.

Centurijacija pulskog agera uvelike je pomogla transportu roba do kupaca. Male vicinalne ceste često su vodile do lokalnog pristaništa odakle se roba pakirala i slala na put. Iako je uglavnom usmjerenje bilo na pomorski promet, cestovna povezanost je postojala, a uvjetovana je prirodnim značajkama terena. Cestovni pravci uglavnom su poznati u osnovnim potezima, ali topografija se još uvijek istražuje. U Antoninovom Itineraru spominje se glavna cesta koja je išla od *Aquileia – Fonte Timavi – Tergeste – Nigum – Parentium – Pola*. Iz Pule se morem plovilo do Zadra. Na Izvoru Timava prije Tergeste odvajala se cesta koja je išla uz granicu Istre: *Ad Malum – Ad Titulos – Castra – Tarsatica*. Uz istočnu obalu Istre išao je put: *Pola – Nesactium – Albona – Flanona – Castra – Tarsatica*⁴⁸⁵ (vidi kartu 6).

⁴⁸⁵ It. Ant. MATIJAŠIĆ 1998, 420.

Karta 6. Rimska cestovna mreža u X. regio Venetia et Histria (prema IVETIĆ 2009.)

Vicinalna i lokalna mreža puteva oko Pule dobro je istražena. Iz Pule su vodila dva puta, *via Flavia* koja je na vrata sv. Stjepana ulazila u grad i izlazna cesta kroz *Porta Gemina* koja je vodila na istok u Šijanu i prema Nezakciju do Albone i Tarsatike. Kroz Herkulova vrata izlazila je cesta koja se spajala s cestom za Nezakcij, a od nje se odvajala cesta za Šišan i završavala na Monte Madonna. U Puli kod kasnije crkve sv. Stjepana nalazila su se još jedna vrata s cestom koja je vodila za Šišan. Na južnoj strani kod bazilike Marije Formoze izlazila je jedna cesta na jug koja je povezivala predio uz more do Muzila, Stoje, Verude, Verudele. Na Zlatna vrata izlazila je cesta prema jugoistoku koja se 200 m od grada račvala, jedan krak je slijedio

centurijaciju i došao do medulinske luke, a drugi krak je išao između Pomera i Banjola da bi završavao na premanturskom rtu gdje se nalazila vojna postaja.⁴⁸⁶

Održavanje cesta⁴⁸⁷ bila je dužnost upravitelja pokrajine, a sredstva je uzimao iz fonda naplate cestarine na gradskim vratima Pule. Roba se prevozila zapregama koje su vukli mazge ili volovi, a brzina je bila 10 – 15 km dnevno,⁴⁸⁸ što znači da je bio potreban cijeli dan putovanja da se tovar dopremi iz agera u Pulu.⁴⁸⁹

Činjenica da je veliki broj antičko-stambeno-rezidencijalnih objekata, ali i onih gospodarske namjene, nastao uz samu obalu te su uz njih locirana i djelomično istražena pristaništa za lokalnu unutar zaljevsku komunikaciju ili globalnu trgovačku plovidbu navigacijskim rutama potvrđuju kako se prijenos robe iz južne Istre bazirao na pomorskoj plovidbi. Iz tih pristaništa malim brodicama roba se prevozila prvo u pulu ili Tarsatiku, a potom je iz Pule plovila u Akvileju gdje se roba prekrcavala na velike brodove.⁴⁹⁰

Putovanje brodom bilo je brže i jeftinije od putovanja cestom, ali je bilo dostupno samo u ljetnom dijelu godine, a savršeno sigurno u razdoblju od 26. svibnja do 14. rujna.⁴⁹¹ Brzina plovidbe uz povoljan sjeverozapadni vjetar bila je od 4 do 6 čvorova, tako da je put iz Rima do Aleksandrije trajao prosječno dva tjedna. U obrnutom smjeru bilo je teže jer se putovalo uz struju i s manje povoljnim vjetrom, uz obalu, tako da je kružno putovanje trajalo oko dva mjeseca.⁴⁹²

U Dioklecijanovom ediktu popisane su cijene prijevoza tereta brodovima, i trase pomorskih ruta, koje svjedoče da je brod redovito plovio iz Aleksandrije do Rima (16 den), iz istočnih provincija (Sirija) do Rima (18 den), i iz istočnih provincija do Akvileje (22).⁴⁹³ Ovi brodovi

⁴⁸⁶ MATIJAŠIĆ 1998, 430.

⁴⁸⁷ Rimske ceste mogle su izdržati od 70 do 100 godina prolaska željeznih kotača preko njih prije temeljite rekonstrukcije. Čak su i relativno jednostavne kaldreme imale uporabljivost od 10 do 15 godina. LEYERLE 2002, 460.

⁴⁸⁸ LEYERLE 2002, 461.

⁴⁸⁹ Dioklecijanov edikt o cijenama iz 301. g. (*Edictum Diocletiani De pretiis* 1974.) svjedoči kako je cijena pšenice se na svakih 300 milja udvostručila, te je bilo daleko jeftinije dovoziti pšenicu iz Rima brodom iz Egipta, nego je prevoziti čak 75 kilometara cestom. LEYERLE 2002, 462.

⁴⁹⁰ Trgovački brodovi bili su široki u snopu i s njima se teško upravljalo jer je sve bilo je podređeno što većoj nosivosti tereta. Imali su uglavnom samo jedno do tri široka platnena jedra (Pliny, *HN*. 19.1.3–4), te su čekali da ih vjetar iza leđa pokupi. LEYERLE 2002, 464.

⁴⁹¹ Od 10. studenog do 10. ožujka more je bilo 'zatvoreno' i tada su polovili samo hitni slučajevi poput vojske ili za žito u Rim. LEYERLE 2002, 469.

⁴⁹² LEYERLE 2002, 466.

⁴⁹³ *Edictum Diocletiani De pretiis* 1974. 35, 4.-26.

redovito su se zaustavljali u Akvileji gdje se vršio prekrcaj robe. O tome svjedoče i nalazi kasnoantičke afričke amfore koje su tako dospjele do obale Istočnog Jadrana.⁴⁹⁴

Na brodovima za žito moglo se ukrcati ispod ploče oko 600 putnika, ali je skladište bilo rezervirano za teret balast (često pijesak, ali ponekad i jestivi proizvodi poput leće), i stanište (ambalažni materijal koji štiti krhki teret poput gradnje škrljeveca ili amfora s vinom ili maslinovim uljem).⁴⁹⁵ Svako putovanje, a osobito brodom pratila je mogućnost da ga zahvati oluja, ili opljačkaju gusari.⁴⁹⁶ Mirna luka u olujnim vremenima bila je dragocjena, a istarska obala je prepuna malih zaštićenih zaljeva.⁴⁹⁷

Najstariji podatak o plovidbi obalama Histra je iz 4. st. pr. Kr. spominje kako je trajala jedan dan i noć,⁴⁹⁸ i da su prije nje obale Veneta, a poslije obale Liburna. Ovaj glavni jadranski put koji je vodio na istok povezuje sve usputne luke i sidrišta u Istri.⁴⁹⁹ U Rimsko vrijeme više izvora spominje plovidbu od Pule do Ankone ili do Zadra.⁵⁰⁰ Vrlo važan put je bio prema zapadu, od Akvileje do Ravene koji je tekao kroz unutarnje lagune Transpadane zaštićene od otvorenog mora,⁵⁰¹ i njim su odvoženi proizvodi iz Istre, maslinovo ulje i vino.

U ovim plovidbenim rutama jaka je važnost Akvileje kao centra na koji se cijela Istra oslanjala u svom trgovačkom i gospodarskom razvoju. Svoje proizvode su pomorskim putem dopremali u centar Akvileju odakle je potom slana ili obalom do Ravene i dalje na jug bilo do Ankeopne i Rima, ili rijekom Pad u unutrašnjost Italije.⁵⁰² Veliki dio proizvoda transportirao se iz Akvileje u unutrašnjost do Panonije i Dunavskog limesa gdje su vojne trupe rado uživale u istarskom maslinovom ulju ili vinu.

⁴⁹⁴ U kasnoj antici na Jadranu se pojavljuju amfore pristigle iz jugoistočnog Mediterana ili sjeverne Afrike. STARAC 2006, 104.

⁴⁹⁵ LEYERLE 2002, 468.

⁴⁹⁶ Brojni lokaliteti u Jadranskom moru čuvaju potopljene brodove nakrcane teretom koji su pod olujnim uvjetima naletjeli na podvodne grebene. RADIĆ ROSSI 2012, 223.

⁴⁹⁷ Rimski su inženjeri, otkrili beton koji se može stvrdnuti pod vodom i njime su gradili lukobrane kojima su osigurali mirne luke. LEYERLE 2002, 469.

⁴⁹⁸ Ps. Skyl. 20.

⁴⁹⁹ Popis lokaliteta u kojima su ubicirani ostaci luka: Viližan, Simonov zaljev, Savudrija, Katoro, Sv. Ivan Kornetski, Lovrečica, Novigrad sv. Antun, Tarska vala, Valeta, sv. Martin, Poreč, sv. Eleuterij kod Poreča, Mulindrija, Valkanela, Vrsar, Valsaline, Rovinj, Vištar, Uvala San Paolo, Kolone, Fažana, Valandon, Brijuni, Pula, Vižula, Zaljev Budava, Uvala Blaz. MATIJAŠIĆ 1998, 292.-298.

⁵⁰⁰ Plin. *HN* 3, 129; i 3, 139. *It. Ant.* 469, 6-7. MATIJAŠIĆ 1998, 434.

⁵⁰¹ Plin. *HN* 3, 120; *It. Ant.* 126. MATIJAŠIĆ 1998, 435.

⁵⁰² MATIJAŠIĆ 1998, 442.

U Istri je postojala i riječna plovidba rijekama Rašom, Mirnom, Limom i Timavom gdje su manja plovila uz vuču ljudi ili životinja⁵⁰³ prevozila teret na malu udaljenosti u unutrašnjost poluotoka, dok je teret iz unutrašnjosti do mora bilo lakše transportirati jer se plovilo niz struju.

Osnovni predmeti trgovine bili su amfore pune vina i maslinovog ulja, krovne opeke (tegulae) koje isto tako možemo pratiti zahvaljujući žigovima proizvođača te istarski kamen. Spomenimo kako su u protoku roba sudjelovali i ljudi, koji su tim istim pravcima dolazili u Istru, a neki su u njoj i ostajali poput brojnih obitelji iz Akvileje koje su se nakon stvaranja kolonije Pole nastanile u okolici a prepoznamo ih po gentilnom imenu *Aquileiensis*.⁵⁰⁴ Isto tako veliki dio orijentalaca, Grka, Sirijaca i Egipćana stigli su ovom rutom na istarski poluotok. Priljev ovog stanovništva osobito je vidljiv u epigrafskim izvorima iz kasne antike i vremena cara Justinijana. Posebna svjedočanstva ovih migracija su i ostaci mnogobožackih kultova koji su nađeni u materijalnim izvorima na istarskom poluotoku.

IV.4. Religijski prostor

Do sada smo više puta naglasili kako je istarski poluotok prvenstveno usmjeren na more kao poveznicu s ostatkom svijeta. Tim putem dolazile su u Istru ne samo materijalne tekovine kulture, nego i duhovne. Religija je bila važna komponenta antičkog društva, a ni jedna se ne može promatrati kao izdvojen entitet, nego su sve one u međusobnoj interakciji.

Ovaj dio promatrat će se u četiri zasebne od kojih svaka obrađuje dio religijskog spektra istarskog poluotoka u antičkom razdoblju. Svi oni imali su svoj utjecaj na oblikovanje svakodnevice istarskog društva i na području Medulinskog zaljeva.

Izvori za kultnu baštinu Istre nalaze se u Sveučilišnoj knjižnici u Puli, muzejima i zbirkama Pule, Poreča, Novigrada, Umaga, Buzeta i Labina te Narodnog muzeja u Ljubljani. Osim njih dio izvora nalazi se i u Musei Civici u Trstu, Museo del Liviano u Padovi, Museo Maffeiانو u Veroni te njihovim knjižnicama i arhivima.

Iako je autohtono histarsko stanovništvo imalo svoju religiju, ono je od najstarijeg doba bilo izloženo interakciji sa svojim susjedima, Venetima, Liburnima, Karnima, ali isto tako i s Keltima, Galima i kontaktima s Grcima. O histarskoj religiji imamo saznanja preko nalaza

⁵⁰³ Uobičajena značajka duž obje strane riječne obale bile su vučne staze. LEYERLE 2002, 469.

⁵⁰⁴ *Inscr. It.* 10, 1.202: Pula. MATIJAŠIĆ 1998, 442.

klasične skulpture i posthistarskih rimskih natpisa. Analizom tih izvora izdvojene su neke značajke duhovne kulture Histra koje su prakticirane od 6. st. pr. Kr. pa sve do kasne antike.

IV.4.1. Histarska autohtona religija i duhovna kultura u interakciji s etrušćansko-helenističkim elementima

Naše poznavanje autohtonih kultova potječe s pronađenih natpisa na votivnim spomenicima podignutim u rimsko doba. Iznimka su dvije kamene skulpture, žena koja rađa (*Magna Mater*) i jahač nađen u Nezakciju (*Nesactium*), prijestolnici plemenskog saveza Histra.

Autohtonu histarsku religiju teško je promatrati izdvojeno od utjecaja drugih koji su stigli kroz trgovačke i kulturne kontakte putem razmjene materijalnih dobara i spoznaja. Histarska gradinska kultura bila je temelj za tradiciju koja je izražajnije u južnoj Istri a centar joj je bio Nezakcij te nije čudno da su autohtona božanstva ugrađena u domaća svetišta Nezakcija i Pule. Utjecaji iz sjevernog alpskog kruga i podunavskog područja bili su slabi, i nisu ostavili značajnog traga u domeni materijalne kulture, no u Nezakciju kao histarskom centru nađena su dva primjera skulptura (Dvojna glava⁵⁰⁵ i itifalički jahač)⁵⁰⁶ koji upućuje na veze s kulturom Este u sjeveroistočnoj Italiji te halštatskim krugom na sjeveru.

Intenzivna gospodarska i kulturna povezanost istarskog poluotoka s helenističkim svijetom posebno je vidljiva kroz uvoz keramike (daunske, grčke i korintske) od 5. do 2. st. pr. Kr., oslikanom grčkim i helenističkim motivima. Ove slike dovele su do promjene rustične plemenske atmosfere življenja te potpadanje Histra u djelokrug najsuptilnijeg prožimanja duhovnih utjecaja sredozemnog svijeta. Simbioza je vidljiva u interpolaciji elemenata kulta

⁵⁰⁵ Kamena skulptura Dvojna glava ima oblik sijamski spojenih glava s dva lica. Jedno lice nosi karakteristike osmijeha, a drugo je ozbiljno s komponentama zbiljske tuge. Po kompoziciji skulptura podsjeća na Jana Bifronsa (*Janus Bifrons*), boga svih početaka, najstarije latinsko božanstvo kojem su i Rimljani unatoč importu mnogih grčkih i orijentalnih kultova i interpretacija, zadržali izvornu važnost do kasne antike. Budući da se prve likovne interpretacije Jana Bifronsa nalaze na rimskom lijevanom brončanom asu iz 4. st. pr. Kr., a stilska interpretacija Dvojne glave iz Nezakcija aludira i na likove Kora s atenske Akropole iz 5. st. pr. Kr., u ovoj jedinstvenoj histarskoj skulpturi osjeća se nesumnjivo grčko-arhaiski utjecaj. Budući da su Histri bili u svezi s etrurskom civilizacijom, o čemu govore i nalazi importiranog etrurskog materijala u histarskim grobnicama i grobovima, posebice onim u Picugima, Nezakciju i Bermu, sličnosti izraza lica s Apolonom iz Veja i drugim etrurskim skulptorskim ostvarenjima, povezuje Dvojnu glavu sadržajno s italском, a likovno s etrušćanskom umjetnošću.

⁵⁰⁶ Nalaz Melosok August (*Melosocus Augustus*), također vjerojatno iz Nezakcija ili najbližeg areala Faverije (Mutvoran ?), moglo bi se shvatiti kao skulptorsko ostvarenje itifaličkog jahača povezano s jedinim autohtonim muškim božanstvom kojeg su neki autori uvjetno nazvali „trački konjanik”. Teza o tračkom konjaniku mogla bi se eventualno povezati s mitom o Argonautima 150 koji je i reminiscencija na trgovačke kontakte Jadrana s Egejem preko kojih se mogli afirmirati i kulturni i religiozni utjecaj.

plodnosti, u velik broj autohtonih histarskih i liburnskih kultova na širem području Istre (npr. Gea-Kibela, Magna Mater ili Gea-Tellus, Magna Mater – Ops itd.).

Unatoč tome Istra je dugo zadržala jake autohtone religiozne tradicije, sve do pojave kršćanstva u južnom i istočnom području poluotoka. Najizraženije su u središnjoj i sjevernoj Istri, posebice u *ritusu* pokapanja pokojnika izravno u zemlju bez cinerarnih ola ili urna, te u sačuvanim imenima romaniziranih Histra kao npr. *Voltimesis*, *Polla*, *Opla*, *Balbica*, *Petale*, *Pletor*, *Hostila*, *Melosocus*, *Megaplinus* ili u nazivima mjesta: Nugla, Albona, Flanona itd.

Tablica 1. Autohtona histarska božanstva

Naziv	Atributi	Sinkretizam	Izvor	Mjesto nalaza	Literatura
Ajtika (<i>Aitica</i>)	Plodnost polja	<i>Tellus / Ceres</i> <i>Demetra / Kora</i>	Žrtvenik 1. – 2. st.	Rabac	JURKIĆ 1981, 160.
Borija (<i>Boria</i>) grč. <i>Βορρας</i> , lat. <i>Borras</i>	Sjeverni vjetar		Žrtvenik 1. – 2. st.	Pula	<i>I.I.</i> X/I, 2.
Eja (<i>Eia</i>)	<i>Eia Augusta</i>		Žrtvenik 2 – 3. st.	Nezakcij	<i>I.I.</i> X/I, 660
	<i>Eia Augusta</i>		Žrtvenik 2 – 3. st.	Nezakcij	<i>I.I.</i> X/I, 659.
	<i>Eia Augusta</i>		Žrtvenik 2 – 3. st.	Pula	<i>I.I.</i> X/I, 3.
	<i>Eia Augusta</i>		Žrtvenik 2 – 3. st.	Dvigrad	MARUŠIĆ 1971, 19, tab. 20/1
			Žrtvenik 2 – 3. st.	Nezakcij	JURKIĆ 1983, 9.
Genij Barbulan (<i>Genius Barbulanus</i>)	Toponim <i>Barbolanum</i>		Žrtvenik 1. st.	Sv. Petar kod Medulina	<i>I.I.</i> X/I, 711.
Histrija (<i>Histria</i>)	<i>Histria Terra</i>		Žrtvenik 1. st.	Poreč	<i>I.I.</i> X/II, 1.
	<i>Istria</i>			Pula	<i>I.I.</i> X/I, 7.
	<i>Terra Histria</i>			Nezakcij	<i>I.I.</i> X/I, 664.
	<i>Histria</i>			Rovinj	<i>I.I.</i> X/I, 641.
Irija (<i>Iria</i>)	<i>Iria Venus</i>	Venera	Žrtvenik 2 – 3. st.	Jasenovik	<i>I.I.</i> X/III, 197.

Melosok (<i>Melosocus</i>)	<i>Melosocus Augustus</i>	Silvan / Dijana	Žrtvenik 2 – 3. st..	Krnica	<i>I.I. X/I, 661.</i>
	<i>Melosocus Augustus</i>		Žrtvenik 1. – 2. st.	Krnica	<i>I.I. X/I, 662.</i>
	<i>Meliosocus Silvester</i>		Žrtvenik 1. st.	Golubinčina jama kod Krnice	MATIJAŠIĆ 2000, 44
Nebre (<i>Nebres</i>)	Oluja, magla, tmina i urok	od νεβρις	Žrtvenik 1. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 17.</i>
Sentona (<i>Sentona</i>)			Žrtvenik 1. st.	Plomin	<i>CIL, 3, 10076.</i>
			Žrtvenik 1. – 2. st.	Labin	<i>CIL, 3, 10075.</i>
			Žrtvenik 2. st.	Labin	<i>I.L., 2910.</i>
			Žrtvenik 1. – 2. st.	Labin	<i>I.L., 2909.</i>
			Žrtvenik 1. – 2. st.	Katun kod Boljuna	JURKIĆ 1983, 12, bilj. 30, sl. 20.
			Žrtvenik 1. – 2. st.	Plomin	<i>I.L., 2900.</i>
			Žrtvenik 1. st.	Plomin	<i>I.L., 2901.</i>
			Žrtvenik 1. st.	Plomin	<i>CIL., 3, 3026.</i>
Seiksomnija Leucitika (<i>Seixomnia Leucitica</i>)		Keltska?	Kamena ploča 1. st.	Serašin kraj Karojbe – Rovinj	<i>I.I. X/I, 642.</i>
Jutosika (<i>Iutossica</i>)			Žrtvenik 2 – 3. st.	Labin	<i>CIL, 3, 10074.</i>
Trita (<i>Trita Tritan, Tritanon / Trita, Traitana</i>)	<i>Trita Augusta</i>	<i>Trittiam</i> - Narbonska Galija (<i>Gallia Narbonensis</i>)	Žrtvenik 3. st.	Nezakcij	<i>I.I. X/I, 665.</i>
Jan (<i>Ianus / Ianus Pater</i>)	Početak svih stvari	italski Jan (<i>Ianus</i>)	Žrtvenik 1. st.	Labin	<i>CIL, 3, 10072.</i>
			Dvojna glava 5 – 4. st. pr. Kr.	Nezakcij	JURKIĆ 1990, 448.
Ika (<i>Ica / Ica Augusta</i>)	Zaštitnica maslinarstva i plodova, prikazuje se uz maslinu	Rimska božica plodnosti i poljodjelstva	Žrtvenik 2. st.	Pula	Lapidarij Arheološkog muzeja Istre u Puli inv. br. A 6337
			Žrtvenik	Plomin	JURKIĆ 1981, 160, bilj. 3.

Neka su božanstva lokalno zastupljena, Tera Histrija pojavljuje se na porečkom ageru, na istočnoj obali Istre Sentona (*Sentona*), Ajtika (*Aitica*), Jutosika (*Iutossica*), Irija (*Iria*) i Ika (*Ica*), a u pulskom ageru od Pule do Dvigrada Eja (*Eia*), uz Sentonu (*Sentona*) i Iku (*Ica*).

Prevaga ženskih kultova proizlazi iz tradicije matrijarhata u Histra te nadmoći matrijarhalnih odnosa. U izvornom obliku izraženo štovanje kulta plodnosti ljudi i prirode uvriježeno je u lokalnoj tradiciji te rimskim osvajanjem ostaju u autohtonom obliku ili se prilagođavaju kao *interpretatio romana*. Kontinuitet štovanja kulta plodnosti može se sustavno pratiti kroz nalaze: klasična mramorna sjedeća skulptura Velike Majke iz Nezakcija; zavjetni natpisi dendroforima u Puli, natpis iz Jasenovika te reljefni i skulptorski prikazi Atisa u Puli. Svi oni pokazuju jak helenistički i orijentalni utjecaj na području Istre do kasne antike.

Zanimljiva je činjenica kako zavjetne natpise autohtonim božanstvima u rimskom vremenu većinom dižu orijentalci, što se otkriva u imenima dedikanata. Kontinuitet štovanja histarskih božanstava: Borija (*Boria*), Trita, Nebre, Sentona, vidljiv je i u apelativu Augusta koji im se pridodaje, kao kod Eja (*Eia*) i Ika ili Ica, te u simbiozi Irija Venera (*Iria Venus*). Poseban slučaj je histarsko božanstvo s dvojnim imenom – Seiksomnija Leucitika (*Seixomnia Leucitica*).

IV.4.2. Grčko-rimska religija u Istri i Medulinskom zaljevu

Ekspanzijom Rimljana i potpadanjem Istre pod rimsku vlast, uspostavljanjem kopnenih komunikacija jug – sjever, civilizacijski utjecaji se postupno mijenjaju.

Istraživanje ostataka materijalne antičke kulture na području Istre, pretežno nekropola s pulskog agera (posebice nezakcijskog kruga) kao i onih u okolini Buzeta (Funtana) i Roča (Pintorij), Kringe kod Pazina i Burla kod Medulina, zorno nam govore da su pokojnici tijekom 1. st. pr. Kr. pokapani prema klasičnom rimskom *ritusu* spaljivanjem. Grobni prilozi upućuju na socijalni, religiozni, imovinski status te etnički sastav stanovnika rimske Istre. U njima se ogleda očita povezanost s Istokom i Zapadom, kao kod staklenih priloga (tanjuri, čaše, boce, balzamariji, lakrimariji, jantarni i zlatni nakit) koji su uvoz s istoka iz Sirije i Egipta, no postoje i primjerci koji potječu iz poznatih radionica akvilejskog kruga, a keramički prilozi (svjetiljke, posude, pladnjevi) uvoženi su iz Italije a primjerci kasnijeg podrijetla potječu iz sjeverne Afrike. To svjedoči kako je Istra bila povezana morskim vezama iako su utvrđene i kopnene komunikacije sa sjeverom i sjeverozapadom Europe.

Ovako velika interakcija materijalnih dobara, utjecala je i na duhovnu sliku istarskog poluotoka, u tiskom vremenu. U rimskim kolonijama, histarskim gradovima pa čak i na pulskom ageru

se ne pojavljuje ni jedan čisti italjski pa ni rimski kult, nego su svi u simbiozi s historijskim ili orijentalnim utjecajima.

Tablica 2. Nalazi grčko-rimske religije u Istri

Božanstvo	Atributi	Izvor	Mjesto nalaza	Literatura
Jupiter (Iuppiter)	<i>Iuppiter</i>	Žrtvenik 1. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 9.</i>
	<i>Conservator</i>	Zavjetna ploča 1. – 2. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 8.</i>
	<i>Iuppiter Optimus Maximus</i>	Žrtvenik 3. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 10.</i>
		Žrtvenik 2 – 3. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 11.</i>
		Žrtvenik 1. – 2. st.	Vodnjan	<i>I.I. X/I, 625.</i>
		Žrtvenik 2 – 3. st.	Roč	<i>I.I. X/III, 123.</i>
	<i>Iuppiter Optimus Maximus Aeternus Augustus</i>	Žrtvenik 1. st.	Sorna kod Poreča	<i>I.I. X/II, 192.</i>
	<i>Iuppiter Depulsor</i>	Žrtvenik 3. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 12.</i>
	<i>Iuppiter Victor</i>	Žrtvenik 1. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 13.</i>
		Žrtvenik 1. st.	Modrušani kod Žminja	<i>I.I. X/I, 652.</i>
	<i>Iuppiter Amon</i>	Monolitni blok 1. st.	Pula	JURKIĆ 1974, 7, sl. 2
		Monolitni blok 1. st.	Pula	JURKIĆ 2001, 9.
		Monolitni blok 3. st.	Pula	JURKIĆ 2001, 9 – 10.
		Monolitni blok 3. st.	Pula	JURKIĆ 2001, 10 – 11.
		Monolitni blok 2. st.	Pula	JURKIĆ 2001, 11 – 12.
		Monolitni blok 2. st.	Pula	Neobjavljeno
	<i>Iuppiter Augustus</i>	Žrtvenik 3 – 4. st.	Bizantski kastrum, V. Brijun	ŠAŠEL, MARUŠIĆ 1984, br. 36.
	<i>Iuppiter</i>	Brončana figurica 1. – 2. st.	Nezakcij	TONINI 1966, 15 – 24, tab. 1/2.
JUNONA (Iuno)		Žrtvenik 1. – 2. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 268.</i>
		Brončana figurica 1. – 2. st.	Nezakcij	TONINI 1966, 35 – 39, tab. T. 4/4.
	<i>Iuno Feronia</i>	Kamena ploča 1. – 2. st.	Novigrad	<i>I.I. X/III, 77.</i>
	<i>Iuppiter et Iuno</i>	žrtvenik 3. st.	Bizantski Kastrum, V. Brijun	ŠAŠEL, MARUŠIĆ 1984, br. 38
NEPTUN (Neptunus)	<i>Neptunus Augustus</i>	Žrtvenik 2 – 3. st.	Poreč	<i>I.I. X/II, 3.</i>
		Žrtvenik 1. st.	Pula	<i>I.I. X/I. 15.</i>

MINERVA (<i>Minerva</i>)		Nadgrobní spomeník 1. st.	Pula	<i>I.I. X/I. 160.</i>
		Brončana figurica 1. – 2. st.	obala Runke kod Premanture	JURKIĆ GIRARDI 1979a, 258.-259.
		Brončana figurica 2. st.	Brtonigla	CASSOLA GUIDA, RUARO LOSERI 1978, 81, br. 65.
		Brončana figurica 1. st.	Istra	CASSOLA GUIDA – RUARO LOSERI 1978, 79, br. 63.
		Poprsje od terakote 1. st.	Pula	DŽIN 1999, br. 150.
	<i>Minerva Flanatica</i>	Žrtvenik 1. st.	Monsaleš kod Poreča	<i>I.I. X/II, 194.</i>
	<i>Minerva Polensis</i>	Zavjetni natpis 1. – 2. st.	Pula	<i>I.I. X/I. 15.</i>
		Zavjetni natpis 1. – 2. st.	Pula	<i>I.I. X/I. 159.</i>
MERKUR (<i>Mercurius</i>)		Brončana figurica 1. – 2. st.	Katoro kod Umaga	JURKIĆ 1985a, 81, br. 191.
		Brončana figurica 1. – 2. st.	Tinjan kod Kopra	ŽUPANČIĆ, PETRU 1987, 119 – 126, sl. 4.
VENERA (<i>Venus</i>)		Skulptura početak 1. st.	Pula	JURKIĆ 1974, 10 – 11, sl. 14.
		Skulptura 1. st.	Pula	DŽIN 1999, br. 151.
	<i>Venus Anadyomene</i>	Brončana figurica 1. st.	Kiringa kod Pazina	DŽIN 1999, br. 155.
	<i>Venus Caelestis</i>	Epistil početak 1. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 24.</i>
		Žrtvenik 1. – 2. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 25.</i>
HERKUL (<i>Hercules</i>)		Žrtvenik 2. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 4.</i>
		Ploča poč. 1. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 5.</i>
		Žrtvenik 3. st.	Pula	ZACCARIA, MAINARDIS 1994, 267. - 268.
		Žrtvenik 1. st.	Pula	STARAC 1999, 133. – 142.
		Brončana figurica 2. st.	Pula	JURKIĆ 1974, 8 – 9, sl. 4.
		Brončana figurica 2 – 1. st. pr. Kr.	Nezakcij	TONINI 1966, 9 – 14, tab. 1/1.
		Brončana figurica 2 – 1. st. pr. Kr.	Nezakcij	Neobjavljeno
		Brončana figurica 1. – 2. st.	Tujan kod Bala	JURKIĆ 1974, 8 – 9, sl. 10.

	<i>Hercules Augustus</i>	Natpis u kamenu 1. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 6.</i>
	Glava Herkula	Reljef na luku gradskih vrata 1. st. pr. Kr.	Pula	<i>I.I. X/I, 81.</i>
		Skulptura rustična 1. st.	Pula	JURKIĆ 1974, 8 – 9.
Fortuna (<i>Fortuna</i>)		Epistil u obliku <i>tabulae ansatae</i> 1. st.	Rovinj	<i>I.I. X/I, 640.</i>
		Brončana figurica 1. st.	Krasica kod Buja	CASSOLA GUIDA, RUARO LOSARI 1978, 89, br. 72.
Salus (<i>Salus</i>)	<i>Salus Augusta</i>	Ploča žrtvenika 1. st.	Goričica kod Buzeta	<i>I.I. X/III, 103.</i>
Silvan (<i>Silvanus</i>)		Žrtvenik 1. st. pr. Kr.	Šandalja kod Pule	<i>I.I. X/I, 566.</i>
		Žrtvenik 3. st.	Pula	<i>I.I. X/I, 596.</i>
		Žrtvenik 2. st.	Mlun kod Buzeta	<i>I.I. X/III, 107.</i>
		Žrtvenik 3. st.	Labin	<i>I.L., 2911.</i>
		Reljef 1. st.	Buzet	MATIJAŠIĆ 1985a, 187 – 195
		Reljef 1. – 2. st.	Pula	MATIJAŠIĆ 1983, 137
		Reljef 1. – 2. st.	Funtana, Buzet	MATIJAŠIĆ 1983, 137.
		Reljef 1. – 2. st. Herkul?	Funtana, Buzet	MATIJAŠIĆ 1983, 137.
	<i>Silvanus Augustus</i>	Zavjetna ploča 2. st.	Kopar (<i>Iustinopoli</i>)	<i>I.I. X/ III, 2.</i>
		Žrtvenik 2. st.	Luka Plomin	<i>I.L., 2902.</i>
		Žrtvenik 1. st.	Muntić – Nezakcij	<i>I.I. X/I, 663.</i>
		Zavjetna ploča 2. st.	Čepić	<i>I.I. X/I, 650.</i>
	<i>Silvanus Augustus Cinius</i>	Žrtvenik 2 – 3. st.	Putinji kod Kanfanara	<i>I.I. X/I, 650.</i>
	<i>Silvanus – Nymphae</i>	Reljef 1. st.	Istra	JURKIĆ 1974, 12 – 13, sl. 20.
LIBER (<i>LIBER</i>)	<i>Liber Augustus</i>	Žrtvenik 1. st.	Kuje kod Ližnjana	<i>I.I. X/I, 585.</i>
		Reljef na ploči 2. st.	Vižinada	<i>I.I. X/II, 232.</i>
	<i>Liber Deus</i>	Zavjetna ploča 2. st.	Vrsar	ZANINOVIĆ 1997, 137.
	<i>Liber Pater Augustus</i>	Zavjetna ara 1. – 2. st.	Marina kod Labina	<i>CIL, 3, 3046.</i>
	<i>Genius Liberi Augusti</i>	Natpis, izgubljen je	Zatika kod Poreča	<i>I.I. X/II, 2.</i>
Dioniz (<i>Dionysus</i>)		Friz 2. st.	Pula	JURKIĆ 1974, 12,
		Herma	Pula 1. st.	JURKIĆ 1974, 11 – 12.
		Mozaik 1. st. pr. Kr. – 1. st. posl. Kr.	zaljev Verige, V. Brijun	JURKIĆ 1985a, 91, sl. 242

		Brončana figurica 1. – 2. st.	Pula	JURKIĆ 1974., 11 – 12, sl. 8.
		Brončana figurica 2. st.	Nezakcij	TONINI 1966, 24 – 35, tab. 3/3.
Prija (Priapus)		Herma 1. – 2. st.	Kopar	JURKIĆ 1974, 13.
		Friz 1. st.	Pula	MIRABELLA ROBERTI, 1949, 267, sl. 23.
		Reljef 2. st.	Istra	Neobjavljeno
		Brončana herma 1. st.	Luka Plomin	Neobjavljen
Vesta (Vesta)		Žrtvenik 1. st.	Plomin	I.L., 2903.
Tera Mater (Terra Mater)		Žrtvenik 1. st.	Pula, otok Sv. Katarina	I.I. X/I, 23.
		Zavjetna ploča 1. st.	Modrušani kod Kanfanara	I.I. X/I, 653.
Bona Dea (Bona Dea)		Žrtvenik 2. st.	Nezakcij	I.I. X/I, 657.
Rim i August (Roma et Augustus)		Epistil hrama na forumu 2. g. pr. Kr. – 14. g. posl. Kr.	Pula	I.I. X/I, 21.
Luna (Luna)		Zavjetni spomenik na arhitravu 1. st.	Pula	I.I. X/I, 14.
	Luna – Selen	Brončana figurica 1. st.	Nova Vas kod Brtonigle	CASSOLA GUIDA – RUARO LOSERI 1978, 98 – 99, br. 79.
Viktorija (Victoria)		Olovna figurica 1. st.	Pula	JURKIĆ 1974, 14, sl. 23.
		Brončana figurica 2 – 3. st.	Pula	JURKIĆ 1974, 14.
Flora (Flora)	Flora Augusta	Žrtvenik 1. – 2. st.	Veliki Brijun, na livadi uz istočne zidine bizantskoga kastruma	I.L., 1204.
	Florantes	Žrtvenik 2 – 3. st.	Vižinada	Inscr. It. X/II, 239.
	Flora – (Tellus ?)	Reljef na žrtveniku 1. st.	Funtana, Buzet	MATIJAŠIĆ 1983, 138.
Sol (Sol)		Žrtvenik 1. st.	Pula ?	I.I. X/I, 22.
Eros (Eros)		Kamena skulptura 2 – 3. st.	Pula	Neobjavljeno
		Brončani Eros 2 – 3. st.	nekropola uz crkvu sv. Marije od Milosrđa u Šijani, Pula.	GNIRS 1915, 139.

Geniji i Mani (<i>Genii et Manes</i>)	<i>Manes et Genius</i>	Žrtvenik 1. st.	Galižana	I.I. X/I, 607.
	<i>Manes</i>	Žrtvenik 1. st.	Pula	Neobjavljeno
	<i>Genius</i>	Reljef 2 – 3. st.	Nugla kod Roča	JURKIĆ 1977, 30
		Reljef 2. st.	Pula	MATIJAŠIĆ 1983, 137 – 138.
		Reljef 2 – 3. st.	Pula	Neobjavljeno
		Reljef 1. st.	Pula	Neobjavljeno
		Brončana figurica 2. st.	Pula	Neobjavljeno
		Brončana figurica 2. st.	Pula	Neobjavljeno
		Brončana figurica 1. st.	Nova Vas kod Brtonigle	CASSOLA GUIDA, RUARO LOSARI 1978, 96, br.77.

Iz tablice 2 vidljiva je pojava sinkretičke religije poput: Jupiter Optimo Maksimo (*Iuppiter Optimus Maximus*), Jupiter Depulzor (*Iuppiter Depulsor*), Jupiter Amon (*Iuppiter Amon*), Venera Celestis (*Venus Caelestis*), Minerva Polenzis (*Minerva Polensis*), ali je poznato i štovanje kulta Mitre (*Mithra*), Sola (*Sol*), Dioskura (*Dioscur*), Aheloja (*Achelous*), Izide Fortune (*Isis Fortuna*), Velike Majke (*Magna Mater*), Atisa (*Attis*) i Herkula (*Hercules*). Herkul je utvrđen i kao patron kolonije Pole (*Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*). Ova pojava mnogobrojnih orijentalnih božanstava već od 2. st. pr. Kr. nije u suprotnosti s rimskom religioznom tolerancijom.

Na istarskom poluotoku, bez područja Trsta (Tergeste) registrirana su 23 rimska božanstva, i to jedanaest muških: Jupiter, Herkul, Neptun, Mars, Merkur, Silvan, Liber, Dioniz, Prijap, geniji i mani (47,82 %) i dvanaest ženskih: Junone, Minerve, Venere, Fortune, Bone Deje, Tere Mater, Veste, Flore, Gorgone (52,17 %), što je oko 50 % prema spolnoj zastupljenosti.

Rimski kultovi spominju se na 102 primjerka natpisnih spomenika, 14 plitkih i dubokih reljefa, u 9 primjera kameno-statuarne plastike, 22 brončane plastike i jednom mozaičkom prikazu. Najzastupljenije je rimsko božanstvo Jupiter (16%), čiji je kult prisutan na cijelom području Istre, kako u gradskim centrima tako i u agerima što svjedoči o lojalnosti histarskog stanovništva rimskoj vlasti. Dodatno tu lojalnost pokazuje i hram Augusta i Rome u Puli te spomenici augustalima, svećenicima carskog kulta, u Puli, Poreču i Nezakciju. Rimske matrone štovale su Junonu (4%), a uz nju i druga ženska božanstva.

Veliki postotak štovatelja Silvana (13%) svjedoči kako se većina stanovnika bavila poljodjelstvom, iskorištavanjem šuma i pašnjaka. Kad Silvanu priključimo ostale bogove sličnih atributa: Libera (6%), Dioniza (5%) i Prijapa (4%), uočava se kako oni pokrivaju 28% duhovnih potreba antičke Istre, koje su usmjerene na zaštitu polja, usjeva, vinograda i plodnosti. U koloniji Puli i pripadajućem ageru brojni su sljedbenici kulta Minerve (9%), postojali su njezini svećenici što očit govori o jakom obrtničkom i zanatskom centru. Visok udio kulta genija i mana (9 %) oslikava prisustvo rimskih administrativnih službenika s jakim tradicijsko-patrijarhalnim osjećajem. Po raznolikosti etničkog sastava dedikanata koja se ogleda na zapisima zavjetnih spomenika može se zaključiti kako je rimski panteon udomaćen kod većeg dijela žitelja antičke Istre. Dedikanti autohtonih kultova bili su orijentalci i dijelom Italici, uglavnom robovi i oslobođenici.

U prvoj fazi Rimske Republike formirala su se u glavnim gradovima kolonija (Pula, Poreč i Nezakcij, a vjerojatno i Trst) kulturna središta u obliku istarskog i sjeveroitalskog kapitolija kao jedinstven glavni hram na protopovijesnom kulturnom središtu. U ranom Carstvu 1. – 2. st. ovi kapitoliji u gotovo identičnoj shemi zacrtanoj u doba cara Augusta, prerastaju u tri hrama od kojih su dva bočna slična. Transformacija se uočava u Puli, Poreču i Nezakciju, ali i u zaljevu Verige na otoku Veliki Brijun.

Uz kapitolij registrirano je postojanje hramova pojedinačnim božanstvima u gradskim centrima: 1. u Puli: Romi i Augustu, Minervi, Herkulu, Dijani, Magni Mater i Fortuni; 2. u Poreču: Marsu, Neptunu, i Dijani; u Rovinju Fortuni i Histriji. U agerima je isto tako zabilježeno postojanje svetišta: u Nezakciju Augustu, Histriji i Eji te na Brijunima Jupiteru, Junoni, Marsu, Neptunu i Veneri.

Postojanje malih kućnih lararija dokazuje brojnost brončanih figurica Herkula, Minerve, Fortune, Merkura, Venere, Lune, Dioniza, Jupitera te genija kao i zavjetnih ploča i žrtvenika Viktoriji – Niki, Heri, Iriji Veneri, Dobroj Majci (Bona Dea).

IV.4.3. Znakovi prisutnosti orijentalnih religijskih kultova

Iako su dokazani utjecaji grčko-helenističkih božanstava na autohtonu istarsku duhovnu kulturu, te duhovnu i religioznu romanizaciju žitelja, još uvijek je bilo prostora za uvoz orijentalnih importiranih kultova. Nakon bitke kod Akcija 31. g. pr. Krista porastao je dotok

grčko-orijentalnih vjerskih utjecaja koji su imali svoje poklonike sve do kasnoantičkog vremena među brojnim orijentalcima⁵⁰⁷ koji su se naselili na istarskom poluotoku.

Zanimljivo je kako je kolonija Pola po registriranim imenima na sačuvanim natpisima imala 60 % žitelja orijentalnog podrijetla, koji su bili uključeni u mnoge gospodarske i duhovne poslove i časti.⁵⁰⁸ Ovi orijentalci ne samo da su bili poklonici svojih orijentalnih kultova nego su pohađali domaća svetišta autohtonih histarskih božanstava Nezakcija i Pule. Tako su starosjediocima Histrima bolje približili svoje kultove koji su im možda bili draži od nametnutih rimskih božanstava.

Tablica 3. Grčko-orijentalno-rimski kultovi

Naziv	Atributi	Izvor	Mjesto nalaza	Literatura
Hera (Haera)		Žrtvenik 2. st.	Brijani kod Čepića	I.I. X/III, 195.
	<i>Haera Domina</i>	Mjedena ploča (<i>tabula ansata</i>) 1. – 2. st.	Kaštel Račice	I.I. X/III, 115.
Posejdon (Poseidon)	<i>Poseidon</i> – <i>Tyfon</i>	Ploča 1. st.	Pula	DŽIN 1999, 55, br. 158.
Apolon (Apollo)		Brončana skulptura 1. – 2. st.	Pula	Neobjavljeno
Izida (Isis)		Žrtvenik 1. – 2. st.	Galižana	I.I. X/I, 601.
		Žrtvenik 1. st.	Kopar (<i>Iustinopolis, Capris</i>)	I.I. X/III, 1.
	<i>Isis – Fortuna</i>	Brončana figurica 1. – 2. st.	Savudrija	DŽIN 1999, 55, br. 156
		Brončana statueta 1. – 2. st.	Loron	PORTULANO, KOVAČIĆ 2001, 267 – 268.
		Brončane figurice	Sipar; Trst; Krasica kod Buja	
Asklepije (Asklepios)	<i>Asclepius</i> <i>Augustus</i>	Natpis 1. st.	Pula	I.I. X/I, 1.
		Reljef	Pula, Porta di Mare	Sticotti P., 1908, 239

⁵⁰⁷ Bliskoistočna komponenta prisutna među doseljenicima u Akvileji tijekom rimskog doba, koji su podrijetlom Istočnjaci (Sirija, Mala Azija, Galatija), na 33 natpisa GRASSI 2012, 334.

⁵⁰⁸ U Puli i njegovom ageru prema nađenim predmetnim i epigrafskim ostacima bili su prisutni orijentalci pretežito Grci, kao robovi na carskim posjedima i oslobođenici. Veterani, većinom Orijentalci, kojima je dodijeljena zemlja s nastupanjem *pax Augusta* bili su preorijentirani na obrt i trgovinu. Većina augustala bila je grčkog podrijetla. ZANINOVIĆ 1991.

Nemeza (Nemesis)	<i>Nemesis Augusta</i>	Žrtvenik 1. st.	Pula	I.I. X/I, 18.
		Žrtvenik 1. – 2. st.	Pula	I.I. X/I, 19.
		Žrtvenik 1. st.	Pula	I.I. X/I, 20.
		Žrtvenik 3. st.	Pula	I.I. X/I, 595.
		Žrtvenik 2 – 3. st.	Sv. Petar od Drage, dolina Dragonje	I.I. X/III, 35.
Mitra (Mithra)		Žrtvenik 3. st.	Pula	I.I. X/I, 594.
		Reljef 1. – 2. st.	Pula	JURKIĆ 1974, 13 – 14.
	<i>Deus Sanctus Invictus Mithra</i>	Žrtvenik. datacija: 244 – 249. g.	Vabriga	I.I. X/II, 216.
	<i>Mithra et Solus</i>	Žrtvenik 2 – 3. st.	Pula	I.I. X/I, 16.
Magna Mater (Magna Mater)	<i>Magna Mater Deorum</i>	Statua 1. – 2. st.	Nezakcij	JURKIĆ 1974, 9 – 10, bilj. 37
		Natpisna ploča 1. st.	Pula	I.I. X/I, 155.
		Žrtvenik 2. st.	Jasenovik	I.I. X/III, 198.
Atis (Attis)		Skulptura 2. st.	Pula	JURKIĆ 1978, 175 – 188.
		Kamena glava 2 – 3. st.	Pula	JURKIĆ 1975, 287, sl. 2
		Kamena glava 2 – 3. st.	Neznano mjesto	JURKIĆ 1978, 182, bilj. 31.
		Brončana figurica 1. – 2. st.	Nezakcij	JURKIĆ 1978, 182, bilj. 30
		Reljef 1. – 2. st.	Pula	JURKIĆ 1974, 10, tab. 2/5.
		Reljef u edikuli 1. – 2. st.	Pula	JURKIĆ 1974, 10, tab. 2/5.
	<i>Attis – Serapis – Sabazius</i>	Bareljef 1. st.	Pula	JURKIĆ 2001, 16 – 17, sl.
Dioskuri (Dioscuri)	<i>Dioscuri – Pollux</i>	Reljef 2. st.	Pula	GNIRS 1915, 67, br. 15.
Sabazije (Sabazius)		Votivna brončana ruka, 1. st.	Pula	DŽIN 2007, 49.
Aheloj (Achelous)		Reljef 1. st.	Pula	JURKIĆ 2001, 15, sl.
		Reljef 2 – 3. st.	Pula	JURKIĆ 2001, 16, sl.
Hator (Hathor)		Reljef 2 – 3. st.	Pula	JURKIĆ 2001, 15, sl.
Satiri (Satyri)		Reljef 2. st.	Nepoznato mjesto	GNIRS 1915, 82, br. 192.
Faun (Faunus)	<i>Faunus-Pan</i>	Reljef 1. st.	Grambašija kod Oprtlja	DEGRASSI 1935, 388
Enade (Maenades)		Reljef 1. st.	Pula	GNIRS 1915, 258, br. 44;

Sfinga (<i>Sphinx</i>)		Reljef 1. st.	Pula	GNIRS 1915, 48, sl. 23
		Reljef u bazaltu 1. st.	Pula	Neobjavljena
		Reljef 1. st.	Pula	MIRABELLA ROBERTI 1949a, 267.
Atlas (<i>Atlas</i>)		Reljef 2 – 3. st.	Pula	Neobjavljeno
		Poluskulptura 2 – 3. st.	Pula	Neobjavljeno
Triton (<i>Triton</i>)		Reljef 1. st.	Pula?	GNIRS 1915, 81, br. 178.
Nereide (<i>Nereides</i>)		Reljef 1. st.	Pula	MIRABELLA ROBERTI 1949, 249, tab. 9/15
Meduza (<i>Medusa</i>)		Reljef u arhitravu 1. st.	Pula	GNIRS 1915, 84, sl. 41
		Reljef 2. st.	Pula	JURKIĆ 1970, 35 – 36, tab. 1/2.
		Reljef kasetiranog stropa 1. st.	Pula	JURKIĆ 1970, 37, tab.4/2.
		Reljef na steli 2. st.	Fažana	FORLATI TAMARO 1947, br. 615.
		Reljef 2. – 3. st.	Duričići kod Buzeta	JURKIĆ 1970, 36 – 37, tab. 3/1, 2.
		Reljef 1. – 2. st.	Nepoznato mjesto	JURKIĆ 1970, 37, tab. 4/1.
		Reljef u edikuli 1. st.	Galižana	JURKIĆ 1970, 39 – 40, tab. 9/2
		Voluta jonskog kapitela 1. st.	Pula	JURKIĆ 1970, 38, tab. 8/1
		Nadvratna protoma valjkastog oblika ukrašen reljefom Meduze 1. – 2. st.	Fažana	JURKIĆ 1970, 37 – 38, tab. 5/1, 2.
		Nadvratna protoma 2. st.	Nepoznato mjesto	JURKIĆ 1970, 39, tab. 8/2.
		Zabat s reljefom 1. st.	Nepoznato mjesto	JURKIĆ 1970, 38, tab. 6/1, 2.
		Reljef 1. – 2. st.	Nepoznato mjesto	JURKIĆ 1970, 38, tab. 8/1.
		Reljef u edikuli 1. – 2. st.	Veli Lug kod Umaga	JURKIĆ 1970, 35, tab. 1/1.
		Reljef na pilastru 2 – 3. st.	Pula	BOLŠEC FERRI, MATIJAŠIĆ 1990, 149.- 151.
Gorgone (<i>Gorgones</i>)		Ulomak reljefa 2. st.	Pula	GNIRS 1912, 6.
		Reljef 2. st.	Pula	GNIRS 1912, 6.
		Ulomak reljefa 2. st.	Pula	GNIRS 1912, 6.

Od ukupno 22 grčko-orijentalno-rimska kulta prati se dvanaest muških; Posejdon (*Poseidon*); Apolon (*Apollo*); Asklepije (*Asklepios*); Atis (*Attis*); Dioskuri (*Dioscuri*); Mitra (*Mithra*); Sabazije (*Sabazius*); Ahelaj (*Achelous*); Satiri (*Satyri*); Faun (*Faunus*); Atlas (*Atlas*) i Triton (*Triton*) (55%), i deset ženskih: Hera (*Haera*); Izida (*Isis*); Nemeza (*Nemesis*); Magna Mater (*Magna Mater*); Hator (*Hathor*); Enade (*Maenades*); Sfinga (*Sphinx*); Nereide (*Nereides*); Meduza (*Medusa*) i Gorgone (*Gorgones*) (45%).

Od 60 spomenika posvećenih grčko-orijentalno-rimskim kultovima manji dio čine zavjetni natpisi (16), a veći umjetničko oblikovani reljefi (33), brončano-figurativna plastika (7) i kamene skulpture (3). Koncentracija grčko-orijentalnih kultova najgušća je u koloniji Puli jer je njezin etnički sastav od cara Augusta nadalje bio mješovit.

Orijentalni kultovi Velike Majke (*Magna Mater*),⁵⁰⁹ Atisa i Sabazija, imali su kolegij dendrofora – svećenica u hramovima u Puli. Štovanje Nemeze (*Nemesis*) jako je kod gladijatora i glumaca te je jasno da su njezini spomenici otkriveni u malom i velikom rimskom kazalištu te amfiteatru u Puli. Ne iznenađuje da se Triton, Nereide, Sfinge, Menade, Meduze i Gorgone uglavnom pojavljuju kao dekorativni elementi građevinskih struktura. Jedino je kult Izide (*Isis*) posvjedočen u cijeloj Istri; u Puli i pulskom ageru, na zapadnoj obali parentinskog agera, u Trstu, kao i u unutrašnjosti poluotoka. Kult Mitre (*Mithra*) uvezen je krajem 2. i početkom 3. st. Tauroktonija, je figuralno prikazana na reljefu nađenom na padini središnjeg gradskog brežuljka u Puli. Mitra se štuje u svim kolonijskim središtima, Poreču i Trstu, jer su ondje bili vojnici i trgovci.

IV.4.4. Kršćanstvo u Istri i Medulinskom zaljevu

Na istarski poluotok, uz razmjene dobara, stigli su i kršćanski misionari. Iako ne postoje podaci koji bi mogli specificirati kada je kršćanstvo stiglo u Istru, znamo da su kršćanski misionari latinskog jezika iz Rima stigli prvo u Akvileju, odakle su prešli u obalne urbane centre zapadne Istre, da bi na kraju zašli i u unutrašnjost Istre. To ne čudi kad znamo kako je Istra administrativno bila uključena u X. italsku regiju *Venetia et Histria* te samim time više orijentirana na latinizirani zapad. Jesu li u ovom misionarskom pothvatu imali udjela i kršćani grčkog jezika s istoka Carstva (Egipta, Sirije, Palestine) možemo samo pretpostaviti budući da

⁵⁰⁹ O kultu Velike Majke i Atisa vie kod: VILOGORAC BRČIĆ 2012. i NIKOLOSKA, VILOGORAC BRČIĆ 2014.

nemamo izravne tragove koji bi ukazivali na njihov angažman.⁵¹⁰ Vjerojatno ne bi trebali zanemariti postotak udjela orijentalnog stanovništva, pretežito trgovaca, u istarskim urbanim cjelinama, kao ni postojanje židovske dijaspeore koja je zasvjedočena epigrafskim zapisima u Akvileji.⁵¹¹ Izvorište kršćanstva je Palestina, odnosno Bliski istok, a u Istru su iz odatle trgovačkim vezama stigli i orijentalni kultovi mitraizam, egipatski kultovi bogova Izide, Hathor i Ozirisa, koji su svi posvjedočeni nalazima. Razvoj kršćanstva nije bio odvojen od mnogobožacke svakodnevice istarskog poluotoka, o čemu svjedoči i činjenica da je poganstvo ostavilo traga u arheološkim nalazima sve do 460. g.⁵¹²

Da je Istra bila relativno rano kristijanizirana pokazuju arheološki ostaci ali i pisani izvori.⁵¹³ Oni svjedoče o postojanju kršćanskih zajednica koje su se, osim u rimskim kolonijama Tergeste i Pola te u urbanim centrima poput Poreča, oformile i u kolonijskom ageru.

U legendi o sv. Hermogenu postoji zapis kako je Mohor poslao misionare u Trst i druga (istarska?) mjesta.⁵¹⁴ Ova srednjovjekovna predstava o početku kršćanstva u Istri u apostolsko doba nije potvrđena. Nisu sačuvani izvori koji bi potvrđivali postojanje kršćanskih zajednica u Trstu na prijelazu 2. – 3. st. Iako martirologiji (osobito Jeronimijanski martirologij)⁵¹⁵ bilježe postojanje kršćanskih zajednica u Istri krajem 3. st., kritičko promatranje tih zapisa izvora to nije potvrdilo. Misionarska aktivnost akvilejskog biskupa Hilarija (neposrednog nasljednika Hermagore) na istarskom i venecijanskom području stavlja se kasnije od apostolskog doba.

Nasuprot nesigurnim vijestima i odsutnosti spomena istarskih mučenika u antičkom i ranosrednjovjekovnim martirologijima, srednjovjekovna istarska i tršćanska hagiografija je bogata produkcijom legendi o mučenicima s ovih područja. Do nas su doprle predaje i o prvim mučenicima koji su stradali u progonima u urbanim centrima poluotoka.

⁵¹⁰ U legendi o sv. Hermagori koja pripovijeda o osnutku crkve u Akvileji ogleda se utjecaj istočnog kršćanstva, napose iz Aleksandrije i Egipta. Sv. apostol Marka šaljući sv. Hermagoru za utemeljitelja Akvilejske crkve, ujedno je postao i njezin utemeljitelj kao što je bio i utemeljitelj Aleksandrijske crkve. Ovo pokazuje povezanost te dvije kršćanske zajednice u antičkom vremenu. BRATOŽ 1986, 85.

⁵¹¹ U Akvileji postojala je orijentalna i židovska kolonija sve do 4. st. Više kod: BRUSIN 1954. i RUGGINI 1959. Postojala je i židovsko-kršćanska grupa u Akvileji u 2. – 3. st. CUSCITO 1977.

⁵¹² Pogrebni obredi i inventar kasnoantičkih grobova do 460. g. te neki spomenici poganskih kultova ukazuju da je poganstvo usporedo postojalo s kršćanstvom. GIRARDI JURKIĆ 2005).

⁵¹³ Razvoj kršćanstva istočnije od Akvileje mogu se razaznati iz djela ptujskog biskupa Viktorina s kraja 3. st. i vijesti o kršćanskim mučenicima. BRATOŽ 2008, 406.

⁵¹⁴ *Passio Hermagorae* 3. BRATOŽ 1986, 123.

⁵¹⁵ U Jeronimijanskom martirologiju nastalom u 5. st. na području Akvilejske patrijaršije postoji cijeli niz fiktivnih istarskih mučenika, ali nema zapisa dvojice najpoznatijih Justa iz Trsta i Maura u Poreču. BRATOŽ 1986, 106.

Tablica 4. Ranokršćanski mučenici Istre i njihove potvrde ⁵¹⁶

Ime mučenika	Mjesto i datacija stradanja	Relikvije	Pisane potvrde	Kultne potvrde	
				Patron	Mozaici / natpisi
<i>Hermagoras et Fortunatus</i>	12. 7. Akvileja	628. g. Gradeški patrijarh Primogenij kod 3. miljokaza od grada Akvileje, našao je tijelo Hermagore te prenio u Grado	Legenda nastala u 11. – 12. st. / <i>BHL</i> 3838	Pula: Samager 5. st.	Akvilejska katedrala freska na stropu prav polovina 12. st.
<i>Helarus</i>	16. 3. Akvileja	-	Drugi biskup Akvileje / Zapis u <i>Chronicon Patriarchorum Aquileiensium</i> App. II,6.	-	-
<i>Helari et Tatiani</i>	16. 3. Akvileja	568. g. Patrijarh Pavlin prenosi relikvije iz Akvileje u Grado 1027. g. relikvije sele u Paderborn	Izvor legende iz 4. – 5. st. Legenda zapisana do sredine 9. st. <i>AASS</i> Mar II 418.-420.	Akvileja <i>memoria</i> 4. st. Grado kapela 9. st. 819. g. u Veneciji samostan sv. Hilarija	Mozaični zapis iz Grada iz početka 5. st.
<i>Euphemia Dorothea, Theclae et Eramae</i>	3. 9. Akvileja	568. g. prezbiter Geminijan iz Trsta seli relikvije iz Akvileje u Grado	Legenda iz 9. st. / <i>BHL</i> 2706-2707. / <i>AASS</i> Sep I 607-8.	Crkva sv. Eufemije u Gradu 579. g.	Mozaični okviri u Eufrazijani 6. st.
<i>Chrisogonus</i>	24 XI. 303. Akvileja	Sarkofag iz 4. st. u San Canzian d'Isonzo	U dijelu legende o Anastaziji Rimljanki nastaloj oko 521. g. / <i>BHL</i> 400 – 401. i <i>BHG</i> 82.	Grobna kapela Krizogona u San Canzian d'Isonzo	natpis <i>Beatissimo/Martyri/Chrisogono</i> 4. st. Mozaički prikaz Krizogona, San Apollinare Nuovo, Ravena, 5. st.
<i>Cantii, Cantiani et Cantianella</i>	31. V. 304. Akvileja	Oltarni grob s relikvijama u San Canzian d'Isonzo iz 4. st. Relikvije 568. g. prezbiter Geminijan poslao u Grado	Legenda nastala oko 521. g.	Bazilika iz 5. st. u San Canzian d'Isonzo. U Veneciji, Raveni, Veroni, Milanu, u Sensu, Parizu te Hildesheimu	Srebrni relikvijar iz Grada 5. st. s natpisom
<i>Protus</i>	31. 5. 304. Akvileja	Sarkofag iz 4. st. u San Canzian d'Isonzo	Uklopljen u legendu o Kancijima / propovijed	Crkva sv. Prota u San Canzian d'Isonzo	Natpis na sarkofagu sv. Prota, San Canzian d'Isonzo, 4. st.

⁵¹⁶ Tabela napisana prema podacima objavljenim kod: BRATOŽ 1986, LALOŠEVIĆ 2012, ZGRABLIĆ 2018

			torinskog biskupa Maksima 5. st.		Srebrni relikvijar iz Grada 5. st. s natpisom Mozaički prikaz Prota, San Apollinare Nuovo, Ravena, 5. st.
<i>Felix et Fortunatus</i>	14. 8. 304. Akvileja	Relikvije Feliksa u Vicenzi a Fortunata u Akvileji po Venanciju Fortunatu 6. st. / Patrijarh Primigenij 628. g. prenosi ih u Grado	Legenda 5. st <i>BHL</i> 2860.	Sv. Feliks na nekropoli u Akvileji do 18. st. Bazilika u Vicenzi iz 4. st.	U Vicenzi pokrov sarkofaga sv. Fortunata s zapisom 4. st. Apsidalni mozaici Feliksa i Fortunata, u oratoriju crkve s. Felice e Fortunato, Vicenza, 5. st.
<i>Primi, Marci et sociorum</i>	10. 5. Tergeste	755. g. veronski biskup Anton je relikvije Prima i Marka pohranio u crkvu sv. Firma.	Legenda kasnog nastanka	-	-
<i>Lazzarus</i>	1. ili 12. 5. Tergeste	Relikvije su 755. g. stigle u Veronu	Kratko izvješće / legenda srednji vijek	-	Oltar u S. Maria Maggiore u Trstu – Slava tršćanskih mučenika iz 17. st.
<i>Apollinaris</i>	6. 12. Tergeste	Relikvije su 755. g. stigle u Veronu	Srednjovjekovna legenda na podlozi ravninskog sv. Apolinara	-	Oltar u S. Maria Maggiore u Trstu – Slava tršćanskih mučenika iz 17. st.
<i>Euphemia et Thecla</i>	17. 11. 256.? Tergeste	Relikvije prenesene u Akvileju	Zapis iz polovice 6. st. / Srednjovjekovna legenda na podlozi nekoliko legendi	-	Mozaični medaljoni u apsidi Eufrazijane u Poreču 6. st. Oltar u S. Maria Maggiore u Trstu – Slava tršćanskih mučenika iz 17. st.
<i>Sergius et Bacchus</i>	7. 10. Tergeste?	Relikvije su stigle u Trst možda iz Bizanta u 6. st. Relikvije u početku 9. st. prenesene u Veneciju	Zapis iz polovice 6. st. / Srednjovjekovna legenda na podlozi Galerijevih vojnika Sergeja i Bakha	Konstantiak u okolici Venecije oko 579. g.	Kult se spominje u Statutu grada Trsta 1150. g. Oltar u S. Maria Maggiore u Trstu – Slava tršćanskih mučenika iz 17. st.
<i>Justus</i>	2. 11. Tergeste	Lokul za relikvije u crkvi Madonna del Mare u Trstu	Legenda 6. st. <i>BHL</i> 4604	Trst: katedrala sv. Justa	Apsidalni mozaik sv. Justa u bazilici u Trstu 13. st.

				Galižana: crkva 5. st. Poreč	Freske u apsidi muka sv. Justa u katedrali u Trstu 13. st.
<i>Iustinae et Zenonis</i>	13. VII. 304? Tergeste	Relikvije Prima i Marka su 753. g. bile u Veroni,		Legenda nastala do 753. g.	Oltar u S. Maria Maggiore u Trstu – Slava tršćanskih mučenika iz 17. st.
<i>Servulus</i>	24. 5. Trst	-	<i>MH: In Istria natale Zoili Servuli</i> Pasija iz 14. st. <i>BHL</i> 7642 Venecijanski kroničar Andrea Dandolo prenosi legendu	Samostani sv. Servula u okolici Venecije Poreč brežuljak Sansar pokraj Fiškulina polje San Servolo bila crkva	Apsidalni mozaik katedrale Trst 13. st. Oltar u S. Maria Maggiore u Trstu – Slava tršćanskih mučenika iz 17. st.
<i>Pelagius</i>	28. 8. Emona	Novigradski biskup Adam 1146. spremio je relikvije Pelagija u novigradskoj katedrali / 1381. g. relikvije su zaplijenili Genovežani	Pasija 8. st. (<i>BHL</i> 6615) <i>AASS</i> Aug. VI 161-163. <i>MH: ...et alibi sancti Pelagii martyris</i> i <i>MR</i> 365.	Novigrad katedrala crkva sv. Pelagija izvan zidina Poreča iz 9. st. Poreč rt. Busola Konstanca na Bodenskom jezeru Emona	Križ s imenom sv. Pelagija na poklopcu sarkofaga, 8/9. st. iz kriptе novigradske katedrale; / natpis na arhitravu oltarne ograde u atriju Eufrazijeve bazilike u Poreču 6. st.
Maximus	28. 9. ili 29. 5. Emona / Novigrad	Novigradski biskup Adam 1146. pohranio relikvije Maksima u novigradskoj katedrali / 1381. g. relikvije su zaplijenili Genovežani	Legenda nastala u 15. st. na podlozi akta sv. Maxima Efeškog	-	Kip u ljubljanskoj stolnici 18. st.
<i>Proectus et Acolitus</i>	25. 1. Poreč	Pohranjeni u Čimare / od 1277. g. u porečkoj katedrali	Nema izvorne legende, u 13. st. prerađena za Poreč <i>BHL</i> 6916. <i>MR</i> 34		Apsidalni mozaik porečkih mučenika u Eufrazijevoj bazilici Poreč 6. st.
<i>Eleuterius</i>	18. 4. Poreč	Pohranjen u Čimare / od 1277. g. u porečkoj katedrali	Spomenut u legendi sv. Maura, nema svoje legende Spomenut u liturgiji porečke crkve	Červar crkva sv. Eleuterija na antičkom groblju spomen u 1183. g. 16. st. kapelica sv. Eleuterija	Apsidalni mozaik porečkih mučenika u Eufrazijevoj bazilici Poreč 6. st.
<i>Iulianus et Demetrius</i>	8. 5. Poreč	1233. g. prenesene u porečku katedralu	Nije sačuvana legenda	5 nadgrobni kapela u Čimare	Mozaički prikaz na ciboriju katedrale 1277. g.

				Bale župna crkva 8. – 9. st.	
<i>Maurus</i> (<i>episcopus</i>) <i>Africanus</i>	22. 11. (284?) Poreč	U porečkoj katedrali oko 400. g. / Zapis o translaciji s izvangradskog groblja u katedralu, 4./5. st. (<i>episcopus et confessor</i>)	Pasija iz 9. st. <i>BHL</i> 5786-88.	Porečka katedrala, uz BDM jz. od Bala, 7. st. Galižana u Savolago 7. st. Rim kod Roča 5. – 7. st.	Prikaz sv. Maura i natpis SCS <i>Maurus</i> u Eufrazijevoj bazilici u Poreču iz 6. st.; Prikaz u kapeli sv. Venancija u Rimu, 6. st.
<i>Germanus</i>	29. 4. – 30. 5. (284?) Pula	U pulskoj katedrali?	Pasija iz 12. st. <i>BHL</i> 3482 u <i>Magnum Legendarium Austriacum</i> . Dio legende zapisan u <i>Kalendarium Ecclesiae Polensis</i> iz 14. i 15. st. u <i>Proprium sanctorum</i> iz 14. i 15. st. Spomen u gradskim statutima iz 1431., 1500., 1650. g.	Mednjani crkva 6. st Crkva u Brestovici, Crkva u Vodnjanu, Crkva kod Signola crkva na Brionima iz 15. st.	Nema
Donatus	16. IV. ili 7. V. Thumui	Nije poznat	Legenda iz 4. – 5. st. <i>BHG</i> 564	-	-

Prema tablici 4 u razdoblju do 313. g. u progonima kršćana stradalo je 37 mučenika iz regije. Prema zapisanim legendama u Akvileji kao centru regije gdje je bio stacioniran korektor (*corrector*) stradalo je 16 mučenika, malo manje u Tergeste odnosno 12 mučenika, 6 mučenika koji su stradali u Poreču, samo 1 u Puli, 2 mučenika koja su možda stradala u Emoni štuju se od ranog srednjeg vijeka u istarskom Novigradu te 1 mučenik koji je podrijetlom bio iz Istre a stradao je u Africi.

Imajući na umu da su ovi pojedinci ili grupice mučenika izlučeni iz zajednice kršćana u kojima su oni stasali, jasno se ocrtava postojanje kršćanskih zajednica u urbanim dijelovima istarskog poluotoka. Pisane legende pokazuju kako su se kršćani sastajali u urbanim centrima, ali i u agerima, gdje su nekad mogli slobodnije djelovati podalje od očiju mnogobožackih vlasti.⁵¹⁷

⁵¹⁷ Legenda o Feliksu i Fortunatu spominje kako su dvojica braće stigli iz manjeg mjesta u okolici Akvileje. Legenda o sv. Donatu spominje da su ga kršćani iz agera istarskog poluotoka poslali u Akvileju kako bi bio posvećen za prezbitera. U opisu smrti sv. Krizogona spominje se postojanje kršćanskog središta u akvilejskom ageru. LALOŠEVIĆ 2012, 377.

Arheološka istraživanja pronašla su dokaze postojanja ranih oratorija (*domus ecclesiae*) koje su postojale možda i prije 313. g. u urbanim središtima, svakako u Akvileji,⁵¹⁸ a osobito u Poreču⁵¹⁹ i Puli.⁵²⁰

Nakon 313. g. odnosno oko polovine 4. st. u Rimu nastaju prvi primjeri gradskih crkava – bazilika koji imaju funkciju *titulus*.⁵²¹ Kršćanske zajednice na istarskom poluotoku u crkvenom pogledu postavljene su pod jurisdikciju akvilejske patrijaršije, a ustrojstvo kršćanske crkve temeljilo se na kolonijalno-upravnom sustavu. Iako crkvena organizacija nije bila potpuno razvijena, vrlo brzo se oformljuju biskupije u urbanim središtima, Tergeste, Parentij i Pola, a granice biskupija su se isprva poklapale s granicama kolonija. Istarski poluotok potpadao je u crkvenom pogledu pod jurisdikciju Akvilejske patrijaršije sve dok akvilejski patrijarh nije pobjegao pred invazijom Langobarda u drugoj polovini 6. st. na otok Grado, kad je i došlo do rascjepa Akvilejske patrijaršije na dva dijela. Nakon 607. g., podijeljen je Akvilejski patrijarhat na langobardski dio (sjedište najprije u *Cormonsu*, zatim u *Cividaleu* te naposljetku u Akvileji), i bizantski dio (sjedište u Grado) koji je preuzeo jurisdikciju nad biskupijama u Istri.⁵²²

Za razliku od ostalih urbanih središta na istarskom poluotoku, Pula je imala specifičan položaj koji je uvelike utjecao na drukčiji razvoj kršćanske zajednice u gradu. Pula je imala većinski mnogobožačko stanovništvo, a u okolici su bile *ville* patricija⁵²³ kao i odmarališta carske obitelji. Grad je prema tome bio izravno povezan s vladarskim krugom, a stanovništvo je bilo potaknuto da revnije obavlja poganske religijske prakse. Ova izrazito nepovoljna atmosfera za kršćane uvjetovala je veliku skrovitost prvotne kršćanske zajednice u gradu, te nije isključeno da bi se sama zajednica mogla okupljati izvan grada na nekom od patricijskih posjeda koji je mogao biti sklon kršćanstvu (*villa* u Barbarigi). Na ovakvu mogućnost postojanja kršćanske

⁵¹⁸ Akvilejski biskup Teodor (308.? – 319.?) izgradio je *insula episcopalis* u Akvileji, blizu rimskih gradskih zidina. CUSCITO 2011, 306.

⁵¹⁹ Sredinom 3. st. jedna od sjeveroistočnih *insula* urbane jezgre imala je atrij a iza njega veliki triklinij ili *tablinum*, jednog *domusa*, koji je neko vrijeme funkcionirao kao *domus ecclesiae*. CUSCITO 2011, 311.

⁵²⁰ Najranije mjesto okupljanja kršćana (*domus ecclesiae*) u Puli još nije ubicirano. Postoje ostaci oratorija nađeni u iskapanjima 1963. g. u kapeli sv. Ivana Krstitelja u današnjem franjevačkom samostanu. Oko samog kompleksa nađeni su svastika, križ, dijelovi kamenog crkvenog namještaja i arhitektonske dekoracije, te kameni reljef ribe. Još 1882. u temeljima susjedne kuće uočen je fragment s datacijom, što može upućivati na proširenje religioznih sadržaja nakon 313. g. U novim iskapanjima nađeni su ulomci amfora, kuhinjska i stolna keramika, svjetiljke, ulomci staklenih posuda, brončani novčići, koštane igle, kockice mozaika i dijelovi višebojne freske. BRADARA 2013, 360.-362.

⁵²¹ CUSCITO 2011, 305.

⁵²² BRATOŽ 2008.

⁵²³ DŽIN 2011, str. 91.-107.

zajednice upućuje i navod na kraju Germanove legende, da su vjernici sahranili mučenikovo tijelo u obližnjem mjestu,⁵²⁴ a dvojbeno je gdje su one pohranjene danas.⁵²⁵

Milanskim ediktom, kršćanstvo izlazi u javnost, i odmah ulazi u teološke rasprave s arijanizmom. U izvorima nije zabilježeno da su istarske kršćanske zajednice sudjelovale u prijemima oko arijanskog krivovjerja, koje je milanski biskup Ambrozije okončao na koncilu u Akvileji 380. g.

Razdoblje djelovanja akvilejskog patrijarha Kromancija (prezbiter 371/372. – 388, a biskup 388. – 408. g.) karakterizira prvi procvat kršćanskih zajednica istočno od Akvileje, s intenzivnom gradnjom crkava koje su dokumentirane arheološkim nalazima. Broj kršćanskih zajednica znatno se povećao osobito u Parenčiju i Emoni.⁵²⁶

Sredinom 4. st. počinju i prvi kontakti Istre s asketizmom.⁵²⁷ Prema pismima sv. Jeronima na otocima su bili dobri uvjeti za redovništvo, ali su nakon 400. g. barbarski prodori ometali život redovnika na kontinentu. O redovništvu 5. i 6. st. ima malo vijesti, a redovničke zajednice nisu bile povezane Akvilejom.⁵²⁸

Nakon 313. g. i slobode kršćanske vjeroispovijesti javljaju se centri kršćanskog okupljanja kako u samoj Puli, tako i u pulskom ageru. Kršćanska zajednica koja se okupljala na položaju franjevačkog samostana, ima od prve polovine 4. st. novi centar, episkopalni sklop malo iza foruma, gdje je bilo jednobrodno zdanje s polukružnom apsidom i supselijem. Ranokršćanska zajednica se pokapala na kasnoantičkom groblju gdje je početkom 5. st. sagrađena crkva sv. Ivana od Nimfeja.⁵²⁹ Arheološki nalazi potvrdili su postojanje kršćanskih centara u vilama pulskog agera na Velikom Brijunu, u Pomeru i Vižuli.

Kako nije imala ni relikvije ni tradiciju o svojem jedinom mučeniku Germanu, kasnoantička Pula se susrela s problemom kako zadovoljiti potrebu za svetačkim relikvijama koje su bile u

⁵²⁴ *Eadem nocte multis viris religiosus et fidelibus, colligentes corpus sancti Germani martyres Christi, digne speliabant in proximo loco, Passio Germani*, 642.

⁵²⁵ Ispod glavnog oltara pulske katedrale nalazi se pet sarkofaga koji su pronađeni krajem 17. st. Nicolo Manzuoli oko 1611. g. spominje da se ime Germano odnosi na relikvije položene uz ostatke bl. Fiore u Katedrali u Puli. Prema nekim pisanim tragovima sarkofazi čuvaju relikvije Sv. Jurja, Sv. Teodora, Sv. Dimitrija, Sv. Bazilija, Sv. Flore (mučenica iz Cordoba 857. g.) i Bl. Salomona, negdašnjega ugarskog kralja (1063.-1074.) i sina kralja Andrije I. Uz ove mučenike Nicolo Manzuoli navodi i sv. Germana. PERVERE 2013. 640.

⁵²⁶ BRATOŽ 2008, 409.

⁵²⁷ Oko 370. g. sv. Jeronim i njegovi sljedbenici na orijentalnim uzorima u regijama *Venetia et Histria* i zapadnog Ilirika utemeljuju redovništvo (monasterij ili *chorus*) zajednice asketa u gradovima, osamljeni redovnici (pustinjaci), skupine redovnika i klerika u Akvileji. BRATOŽ 2008, 407.

⁵²⁸ BRATOŽ 2008, 408.

⁵²⁹ Crkva nije bila posvećena sv. Germanu, a ne postoji niti jedna potvrda da bi tamo bilo položeno tijelo mučenika Germana. Jedino se može zaključiti kako je kult sv. Ivana uvezen u Pulu nešto prije toga.

temeljima novih oltara. Iz tog razloga vrlo rano je počela uvoziti mučeničke relikvije i kultove. Krajem 4. st. odnosno odmah nakon 392. g. kada je produžena crkva episkopalnog sklopa, ispod mozaičkog poda postavljena su u mramornom sarkofagu dva relikvijara, zlatna s relikvijama sv. apostola Tome, koji je proglašen zaštitnikom Pulske biskupije, i srebrni relikvijar s likovima sv. Hermagore i Fortunata, akvilejskih mučenika. Odabir je zanimljiv jer su akvilejski mučenici poslani iz Akvileje u znak lojalnosti, no apostol Toma je stigao s istoka, kao odraz većinskog udjela orijentalnog stanovništva u Puli, i vjerojatno i u kršćanskim zajednicama grada. Prodom kršćanstva unutar rustikalnih *villa* nastaju prostori za kršćansko bogoslužje, npr. u 5. st. u *villi* u Vrsaru, u Cerveru i Sorni kod Poreča, možda i u Medulinu.⁵³⁰ Pula uvozi kultove svetaca s Istoka jer su bili pod pritiskom iskazivanja lojalnosti Bizantu, kler se priklanja carskoj vlasti. Uspostavom bizantske vlasti od 539. g. grad postaje središte provincije *Histriae* te grad u kojemu se, uz predstavnike središnjih državnih vlasti, javlja i nova provincijalna aristokracija sklona promoviranju orijentalnih svetaca koji postaju naslovnici brojnih crkava tzv. ravenskog tipa u gradu i široj okolici. Prisutnost relikvija sv. apostola Tome vjerojatno od početka 5. st. kao zaštitnika grada i katedrale⁵³¹ pokazuje utjecaj istočnjačkog elementa u Puli.

Početkom 5. st. akvilejska crkva je došla u kontakt s barbarskim stanovništvom i započinje misionarsku aktivnost među njima.⁵³² Prodori barbara doveli su do prvog vala povlačenja rimskih stanovnika iz ugroženih panonskih provincija, koji su svi išli prema Italiji noseći relikvije svojih mučenika (Kvirin iz Siscije, Polion iz Cibala, Četvorica Ovjenčanih iz Sirmija), a Akvileja je bila prva stanica u kojoj su se zaustavili. Hunsko prodiranje, i osvajanje Akvileje 18. srpnja 452. g. uzrokovalo je nastavak povlačenja izbjeglica sve do Rima.⁵³³ Neki od ovih izbjeglica odlučili su otići u mirniju Istru, čime su povećali broj kršćana u istarskim zajednicama. Dolaskom pokrštenih barbarskih stanovnika, osobito Gota, Istra se sredinom 5. st. opet susrela s arijanskom herezom.⁵³⁴

Akvilejski nadbiskup Niceti (o. 450. – 485.) uložio je dosta energije kako bi ubrzo materijalno i duhovno obnovio akvilejsku crkvu. On je 451. g. dobio pismo pape Lava I. s uputama kako

⁵³⁰ CUSCITO 2011., 301.-315.

⁵³¹ O prisutnosti relikvija sv. Tome apostola tome vidi u: PASCHINI 1911, 9. Posebno o kultu sv. Tome Apostola i pitanju njegovih relikvija u navedenoj crkvi vidi u: CUSCITO 1973, 123. bilj. 92.

⁵³² BRATOŽ 2008, 410.

⁵³³ O kontaktima crkve s barbarima, vidi više kod BRATOŽ 2000.

⁵³⁴ Bizantski car Justinijan je uzdizanje ravenske crkve popratio darovanim velikim zemljišnim posjedom. Pretpostavlja se da su to područja koja su pripadala arijanskim ostrogotskim kraljevima, i da je na tom području nicala arijanska crkva u Istri. Na ovaj način je to arijansko područje za vrijeme ravenskog nadbiskupa Agnela (557. – 570) vraćena u katoličku crkvu. ZGRABILIĆ 2018, 28.

sanirati takve moralne, socijalne i vjerske probleme koji su se pojavili nakon prodora barbara, osobito među teško pogođenim i nasilju izloženim izbjeglim i zarobljenim kršćanima.⁵³⁵ Papinsko pismo bilo je poslano i ostalim biskupima na istok proširene akvilejske patrijaršije, a to znači i istarskim biskupima u Trst, Poreč i Pulu, i ono je postiglo brzi oporavak stanja crkve.⁵³⁶ Isto tako ovo pismo pokazuje kako teritorij akvilejske crkve sredinom 5. st. još uvijek nije bio u potpunosti kristijaniziran.⁵³⁷

Od 489. g., kad je bitkom na Isonzu Akvileja pala pod vlast Ostrogota, sve do 552. g. akvilejska patrijaršija bila je pod njihovom dominacijom. Teodorik je bio arijevac i tolerantan prema katoličkoj crkvi.⁵³⁸ Činjenica da su neki od biskupa akvilejske nadbiskupije sudjelovali na sinodi u Rimu 8. kolovoza 501. g. (Petar biskup Altina, Venerio[so] biskup Pola?, i *Servusdei* iz Verone) kada su pokazali stavove suprotne od njihovog nadbiskupa Marceliana (o. 485. – 504. g.) pokazuje nekompaktnost akvilejske crkve u ovo vrijeme.⁵³⁹ U vremenu nakon smrti Teodorika nastaje veći pritisak arijeviskih vladajućih Ostrogota na katoličku crkvu, ali nema dovoljno podataka u pisanim izvorima.⁵⁴⁰

U razdoblju Bizantske vlasti Istra je doživjela procvat jer je izvan linije napada barbara s kojima se mora boriti crkva u Akvileji, a koji su uvelike određivali crkvenu politiku akvilejske patrijaršije kojoj je Istra bila podređena. Ovakva situacija ogleda su u djelovanju cara Justinijana koji je uzdigao Ravensku crkvu u nadbiskupiju proglašivši Maksimijana đakona Pulske crkve rodnom iz Vistra u okolici Pule, za ravenkog nadbiskupa (546. – 557.). U to doba Justinijan je postavio Eufrazija za biskupa u Poreču, Izaka za biskupa u Puli, Macedonia za biskupa u gradu i Frugifera za biskupa u Trstu.⁵⁴¹ Ovi ljudi započeli su proces obnove, velikim graditeljskim pothvatima podizanja katedralnih sklopova, koji je konačno rezultirao procvatom bizantske kulture u Istri. Grk Eufrazije stigao je u Poreč i izgradio baziliku, kasnije nazvanu po njemu „Eufrazijana“.⁵⁴² Izak, biskup Pule sagradio je katedralu sv. Tome u Puli, no ni ravenki nadbiskup Maksimijan nije zaboravio svoj rodni kraj te se iskazao podizanjem bazilike sv. Marije Formoze i samostana sv. Andrije.

⁵³⁵ Leo Magnus, *Epist.* 149 (PL 54, 1135-1140), BRATOŽ 2000, 117.

⁵³⁶ BRATOŽ 2000, 118.

⁵³⁷ BRATOŽ 2000, 121.

⁵³⁸ BRATOŽ 2000, 125.

⁵³⁹ BRATOŽ 2000, 126.

⁵⁴⁰ BRATOŽ 2000, 128.

⁵⁴¹ NOVAK 2007., 91. Bilj. 330.

⁵⁴² Dolaskom Eufrazija stanovnici Istre stupili su u kontakt s doseljenicima s Istoka, koji su ubrzo apsorbirani. NOVAK 2007., 95.

Seoba Langobarda u Italiju sredinom 6. st. prouzročila je velike probleme jer su se oni trajno naselili na području akvilejskog patrijarhata. Zbog njih je akvilejski nadbiskup 557. g. premjestio svoje središte iz Akvileje u obližnji Grado, teritorij patrijaršije je razbijen na dva dijela,⁵⁴³ a sama nadbiskupija je izgubila sedam biskupskih središta (*Scarabantia, Poetovio, Celeia, Emona, Virunum, Turnia, Aguntum*).⁵⁴⁴ U ovo vrijeme zbog nesigurnosti pojavljuju se premještanja ili prebjezi biskupa iz kontinentalnog dijela u Istru, a među njima se biskup Ivan nastanio 599. g. u dvorcu Novas (Novigrad) u bizantskom dijelu.

Uz sve ove probleme nastao je i intenzivan sukob unutar akvilejske nadbiskupije nazvan istarski raskol kao rezultat crkveno-političkih zbivanja vezanih uz shizmu Triju poglavlja (557. – 628. g.).⁵⁴⁵ Istarski shizmatici bili su između Bizanta i Langobarda pod pritiscima papa Pelagija II. 579. – 590 i posebno Grgura Velikog 590. – 604. g.⁵⁴⁶

Krajem 6. st. istarska crkva ima sporadične susrete sa Slavenima koji se otkrivaju i u misionarenju sv. Flora iz Akvileje (umro o. 620. g.) u Istri.⁵⁴⁷

⁵⁴³ Kontinentalna langobardska Venecija (10 biskupija), obalna Venecija i Istra (10 biskupija) te područja istočno i sjeveroistočno od patrijarhata (mediteranski norijski i zapadni dio Panonske provincije, u to vrijeme s najmanje 5 biskupija), teoretski bizantski teritorij, ali u praksi prepuštene same sebi i stoga, između 6. i 7. st., lagan plijen Avara i Slavena. BRATOŽ 2000, 132.

⁵⁴⁴ BRATOŽ 1990, 356.

⁵⁴⁵ O shizmi tri poglavlja vidi kod: BRATOŽ 1990, i BRATOŽ 2008.

⁵⁴⁶ Biskupi iz *Tergste, Capodistria, Novas, Parentium, Pola, Cissa* i *Pedena*, bili su na strani raskola 579. g. Ravenski egzarh Smaragd 588. g. protivno carskim uputama, uhitio je novoproglašenog shizmatičkoga akvilejskog patrijarha Severa i tri istarska biskupa (Ivana iz Poreča, Severa iz Trsta i Vindemija iz Cisse), i priveo ih u Raveno želeći ih prisiliti da se pridruže katoličkoj crkvi. Kad su se biskupi vratili sazvana je sinoda u Maranu 590. g. na kojoj je 12 biskupa bilo za katolike a na strani shizmatičkoga patrijarha Severa ona trojica biskupa koji su s njime bili uhićeni kao i biskupi Patricij iz Emone i Janez iz Celeie koji su bježali od Avara. BRATOŽ 1990, 258. Svi biskupi istočno od Akvileje osim biskupa Adrijana iz Pule bili su za katoličku stranu. Dvojica biskupa iz Istre Petar i Providenz su 595. g. uspostavili kontakt s papom kako bi prešli katoličku stranu ali su kasnije odustali. Na stranu katolika prelaze 599. biskupije *Ínsula Capritaoa* (Capodistria) i *castelium Novas* (Novigrad), a 602. g. i Trst. BRATOŽ 1994, 67.-68.; BRATOŽ 2000, 133.

⁵⁴⁷ BRATOŽ 2000, 137.

V. Arhitektonsko uređenje prostora u antičko doba u Medulinskom zaljevu

Već u uvodu govorili smo o lokalitetima nalazima iz antičkog doba, koji se nalaze u okviru teritorija Medulinskog zaljeva. Radi bolje obrade podataka, lokaliteti će biti prezentirani prema sljedećem uzorku:

1. Sadržaj lokaliteta
2. Otkriće lokaliteta
3. Kampanje iskopavanja i metode rada
4. Okvirna dosadašnja literatura o istraživanju i spomen samog lokaliteta
5. Nalazi
6. Tlocrti za arhitektonske nalaze (ako postoje)
7. Bitni problemi
8. Indicije za daljnje istraživanje.

V. 1.1. VIŽULA

1. Sadržaj lokaliteta:

- *villa marittima*
- *villa rustica*
- palača
- *mansio*
- luka
- akvadukt.

Slika 2. Vižula, smještaj lokaliteta (DONEUS, MIHOLJEK, DŽIN 2020.)

2. Otkriće lokaliteta:

Monumentalni ostaci spomeničkog kompleksa bili su vidljivi u 16. st., kada su humanisti i putopisci Pietro Coppo (1540.), Prospero Petronio (1681.) Gian Rinaldo Carli (18. st.) Pietro Kandler (19. st.) upozoravali na njihov značaj.

Na katastarskim mapama 19. – 20. st. ubilježeno je postojanje Isola del Vescovo. Početkom 20. st. postojala je ideja o izgradnji industrijsko-trajektne baze za najkraći put prema Zadru u Medulinu, ali je Anton Gnirs upozorio na postojanje arheoloških ostataka koji bi se trebali istražiti. Od tada započinje zanimanje za ovaj lokalitet.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

1969. g. Boris Bačić istražio je neolitik na tom mjestu. 1995. g. sustavna arheološka istraživanja započinju Vesna Girardi Jurkić i Kristina Džin na kopnu, a Marijan Orlić pod morem.

4. Okvirna literatura

Izvješća o otkapanju lokaliteta:

B. BAČIĆ, *Medulin, Ižula, Istra – neolitsko naselje*, AP, 11, Beograd 1969, 23.-24.

K. DŽIN, Spomenički nalazi i projekt eko-arheološkog parka Vižula kod Medulina, *Histria Antiqua* 1, 1995, 73.-78.

Literatura o lokalitetu:

Kristina Džin i Igor Mihaljek, Konzervatorski elaborat za arheološke lokalitete Vižula i Burle, Žminj 2016.

5. Nalazi:

Iznad mora: na zapadnom dijelu poluotoka maritimna vila na terase kasnije prerasta u palaču s bikromnim i višebojnim mozaicima. Južni dio poluotoka obuhvaća *mansio*, s radionama i skladišnim prostorima, tabernama i javnom kućom i operativna obala s nekoliko lučkih uređaja. Sjeveroistočni dio obuhvaća prostor smještaja *ville rustice* s proizvodnim dijelom za preradu maslina i skladištenjem gotovih proizvoda. Akvadukt s prometnicom na sjeverozapadnom dijelu u uvali Burle opskrbljivao je vodom više objekata na samom poluotoku.

Pod morem: ispod maritimne *ville* prostire se obalni zid, zapadne fasade kasnoantičke palače duljine 700 m.

Slika 3. Vižula, raspored arheoloških zona: kopno 1 – 6, podmorje A – H. Izradila: N. Doneus, © Orthophotograph acquired during the ALS flight mission 2018. (DONEUS, MIHOLJEK, DŽIN 2020.)

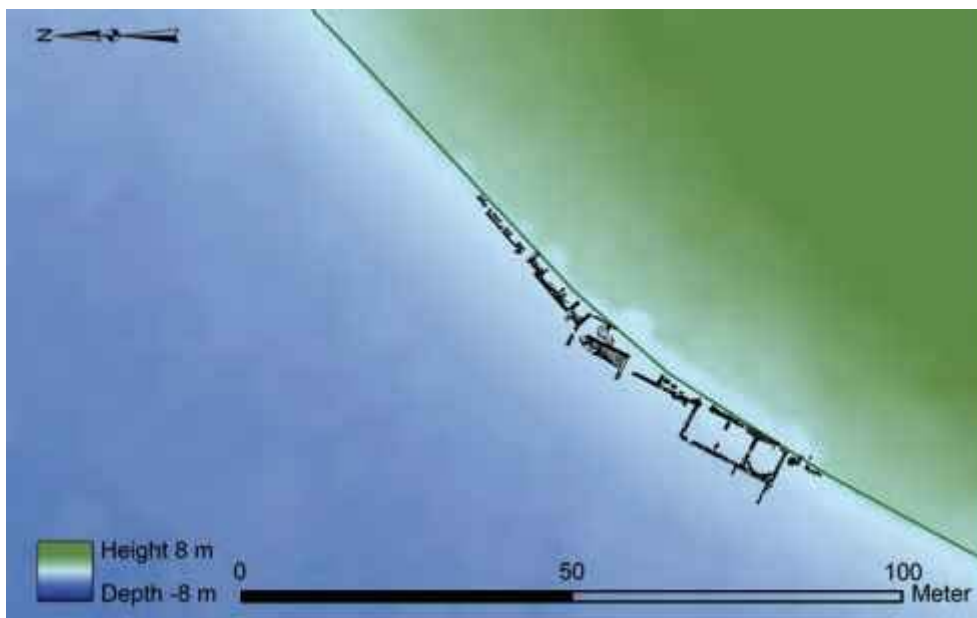
6. Bitni problemi

S obzirom na veličinu prostora od 25 ha, istražen je samo manji dio koji nas upućuje na mogućnost važnih novih nalaza koji bi bolje osvijetlili funkciju ovog lokaliteta.

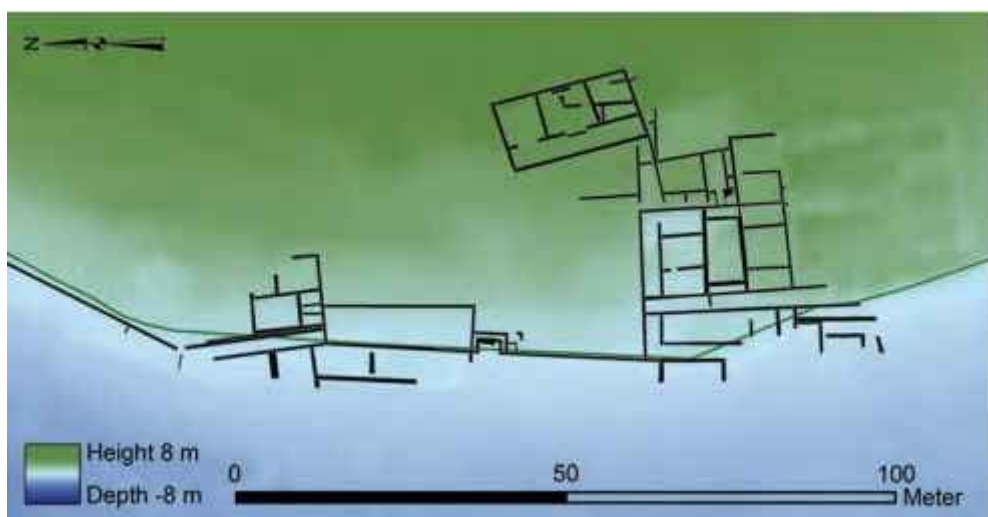
7. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

Lokalitet je podijeljen u 8 zona od čega je 5 na kopnu, a 3 pod morem.

Zone A i B čine jedinstvenu cjelinu otvorenu na zapad i predstavljaju svojim tlocrtom maritimnu vilu koja se izvorno protezala na tri terase u razdoblju od pol. 1. st. pr. Kr. do kraja 2. st. posl. Kr. Krajem 2. st. dolazi do preinaka važnih arhitektonskih dijelova poput nadogradnje termalnog kompleksa na 3. terasi te se krajem 3. st. na ranijoj osnovi uređuju nove prostranije odaje s prigodnim mozaičkim podovima koji prate planimetriju zidova novog usmjerenja. U fronti danas pod morem, formira se obalni zid koji povezuje objekte A i B zone, te se prati i do zone D te čini obalni zid nove palače. Zid je postavljen jer je došlo do pomaka obalne linije, zbog podizanja morske razine. Također ispred portika zone B uz obalni zid sagrađeno je pristanište datirano u 1. – 2. st., istraženo duljine 20 m, za komunikaciju plovilima unutar imanja.

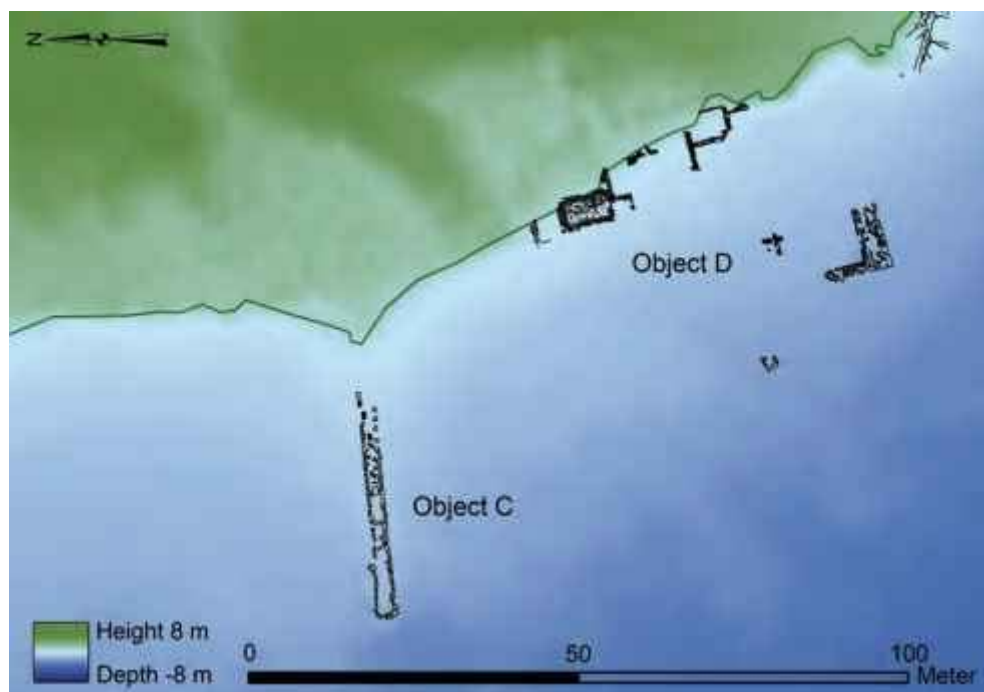

Slika 4. Zona A, stanje istraženosti 2014. g. (Graphic: N. Doneus)

Slika 5. Zona B, stanje istraženosti 2014. g. (Graphic: N. Doneus)

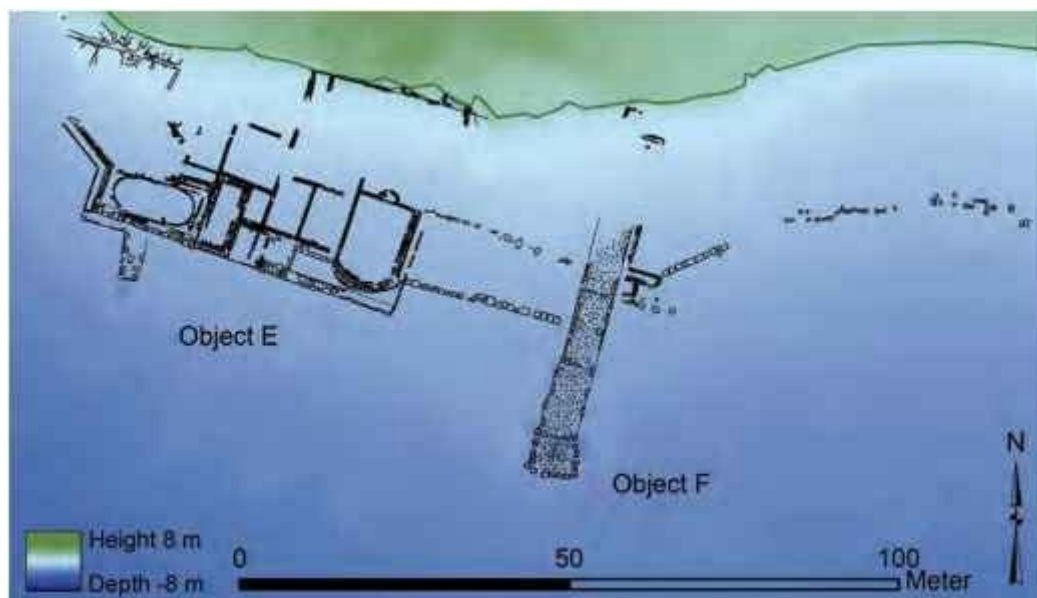
Zona C se nadovezuje krajem 1. st. posl. Kr. na zonu B, novim funkcionalnim prostorima u smislu prostora za obitavanje i *otium*. Prostor se širi na zonu D i zaokružuje kompleks *ville* palače. Na prostoru kasnijeg mletačkog kamenoloma koji se nalazi u zoni C vjerojatno je u antičko doba bio stambeni objekt većih dimenzija (vjerojatno odaje za posluhu) jer je u njegovom zaleđu pronađen arhitektonski sklop kuhinje s kuhinjskom peći koja je opsluživala cijeli objekt.

Slika 6. Zona C i D, stanje istraženosti 2014. g. (Graphic: N. Doneus)

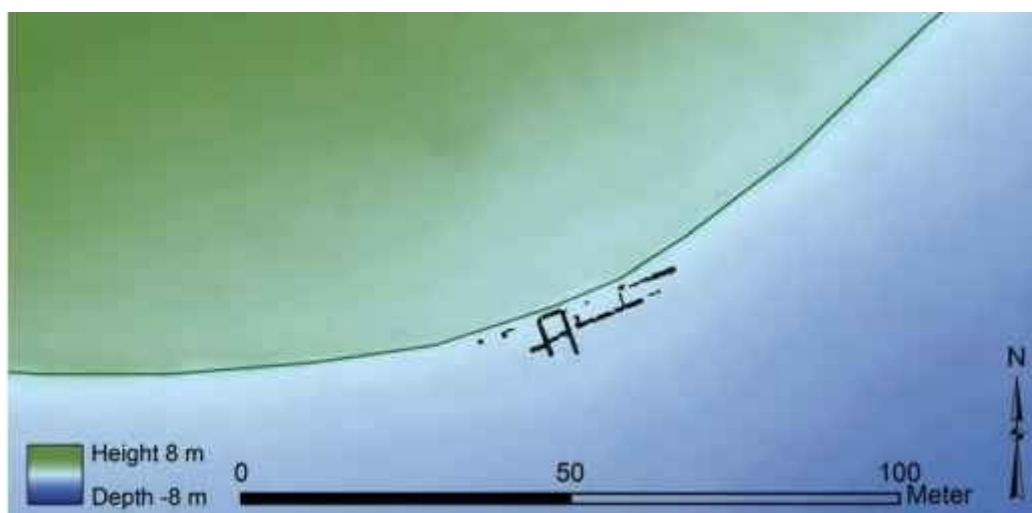
Zona E i zona F su prostor vjerojatno *mansia* i luke s obzirom na to da je u podmorju istraženo pristanište s monumentalnim lukobranom koji je bio u funkciji od 1. st. do 6. st. za komercijalnu

upotrebu. Lučki objekti u duljini obalne linije od oko 300 m sadržavali su spremišta za žito (*horrea*), amfore za ulje i vino te garum. Objekti na obali uz veliku vodospremu, imali su funkciju popravka plovila (kovačnica). U zaleđu je lociran objekt sazidan od više prostorija nepoznate namjene te komunikacijski pravac i veza s kopnenim zaleđem.

Slika 7. Zona E i F, stanje istraženosti 2014. g. (Graphic: N. Doneus)

Zona G smještena je na sjeveroistočnom dijelu poluotoka Vižula i imala je funkcije *ville rustica*, za prerađu maslina. Pronađeni su ostaci dolija u spremištu, bazena za taloženje, kao i podrumskih prostora s posuđem za svakodnevnu upotrebu.

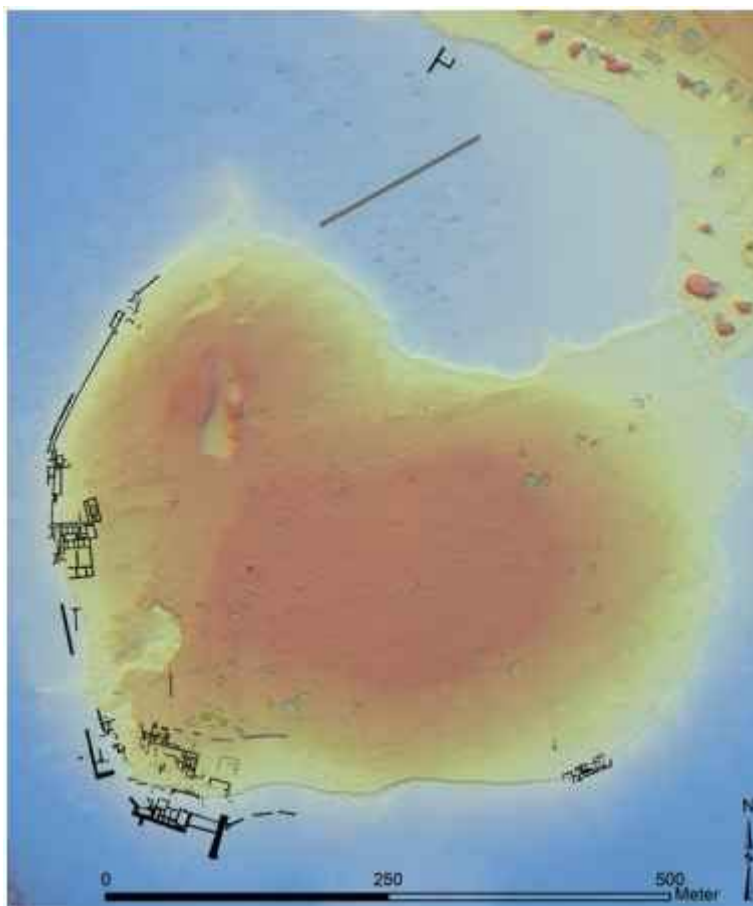
Slika 8. Zona G, stanje istraženosti 2014. g. (Graphic: N. Doneus)

Zona H je podmorski objekt prometnice i akvadukta koji je služio za komunikaciju prostora današnjeg poluotoka s plodnim zaleđem i nadopunu potreba vodom na poluotoku iz obližnjih bunara.

Slika 8. Zona H, stanje geofizičke istraženosti 2018. g. (Graphic: N. Doneus)

Potrebno je temeljem postojeće daljinske prospekcije analizirati prostor arheološkim istraživanjima radi dobivanja točnih podataka.

Slika 9. Vižula, antički ostatci zabilježeni arheološkim istraživanjima te daljinskim istraživanjima 2018. g. (Graphic: N. Doneus)

V. 1.2. BURLE – nekropola

1. Sadržaj lokaliteta:

- nekropola
- ritusi, incineracija i inhumacija 492 groba.

2. Otkriće lokaliteta

1. travnja 1979. g. prilikom dubokog oranja na k.č. 904 k.o. Medulin.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

1979. – 1980. g. sustavno arheološko istraživanje Vesna Girardi Jurkić

1995. – 2013. g. zaštitna arheološka istraživanja Kristina Džin

4. Okvirna literatura

Izvješća o iskapanju lokaliteta:

v. JURKIĆ, *Antička i kasnoantička nekropola Burle kod Medulina*, IHAD, 11/2, 1987, 167.-188.

Literatura o lokalitetu:

Kristina Džin i Igor Mihaljek, Konzervatorski elaborat za arheološke lokalitete Vižula i Burle, Žminj 2016.

DŽIN – GIRARDI JURKIĆ – BULIĆ 2008 – K. DŽIN, V. GIRARDI JURKIĆ, D. BULIĆ, Vižula i Burle u antici, Katalog 76, Arheološki muzej Istre, Pula 2008, 1.-51

5. Nalazi

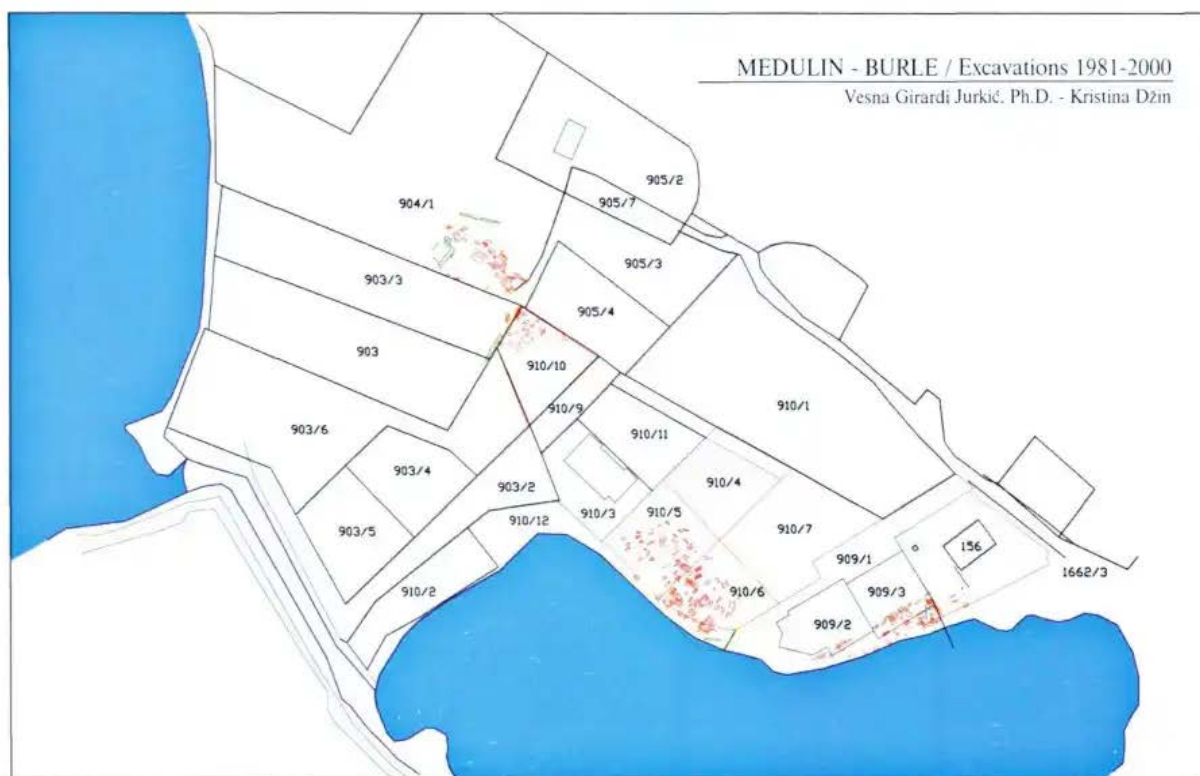
Nad morem:

312 paljevinskih i skeletnih grobova (u amforama, u škriljama), kameni sarkofag zidane obiteljske grobnice te 2 masovne grobnice datirane od 1./2. st. posl. Kr. do oko pol. 4. st. Olovni kovčezi, u zidanim grobnicama, grobovi obloženi kamenim pločama, tegulama. Nadgrobna stela Eliju, oslobođeniku Elijevaca, datirana u kraj 2. ili početak 3. st. keramički lonci i vrčevi, nakit od plavih perlica, prstenje, poliedarske naučnice raskucanih krajeva, staklene bočice i balzamariji, kasnoantička keramika s valovnicom. Limitacijski zid 3. dekumana pet staklenih lakrimarija i minuciozno izrađena čaša u formi kupe od tankog zelenkastog stakla s istakama i ručicama, dva metalna posrebrana zrcala, jedinstven primjerak velikog jantarnog prstena s prikazom lava i Herakla i uljanica,

Pod morem: na dubini od 1,20 do 1,90 m, najstariji paljevinski ukopi.

Slika 10. Burle, smještaj nekropole Burle. Izradila: N. Doneus, © Orthophotograph acquired during the ALS flight mission 2018. (DONEUS, MIHOLJEK, DŽIN 2020.)

IV

Slika 11. Burle, nekropola tlocrt istraživanja 1981. – 2000. (DŽIN 2000)

6. Bitni problemi

Sustavna istraživanja otvorila su problematiku ukopa većeg broja stanovnika u različitom vremenu i iz različitih slojeva stanovništva na istom mjestu u ageru. Na istočnom dijelu nekropole potonuće kopna onemogućilo je istraživanje najstarijeg sloja paljevinske nekropole, jer se ona danas nalazi pod vodom.

7. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

U budućnosti u slučaju građevinskih zahvata i izgradnje građevinske strukture u području jugoistočne nekropole u zaljevu Fontane potrebno je izvršiti inženjerski zahvat i provesti istraživanja.

V.1.3. MUNKALBA

1. Sadržaj lokaliteta:

- *villa rustica* sa stambenim dijelom otvorenim prema moru.

2. Otkriće lokaliteta

Vesna Girardi Jurkić je 1979. g. otkrila grobove u zemljanom profilu uz more, sarkofage i skriveni bunar, a uz njih i zidove neidentificirane arhitekture.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

2021. – 2022. g. sondažno arheološko istraživanje prije početka gradnje stambenog naselja.

4. Okvirna literatura

Izvješća o iskapanju lokaliteta:

Aleksandra Paić i Elvin Zejnilhodžić, Izvješće o sondažnom arheološkom istraživanju na k.č.br. 876/33, 876/34 i 876/35 k.o. Medulin, Pula 2021.

Aleksandra Paić i Elvin Zejnilhodžić, Izvješće o sondažnom arheološkom istraživanju na k.č.br. 876/26, 876/32 i 876/37 k.o. Medulin, Pula 2022.

Aleksandra Paić i Elvin Zejnilhodžić, Izvješće o sondažnom arheološkom istraživanju na k.č.br. 879/4, i 878/1 k.o. Medulin, Pula 2021.

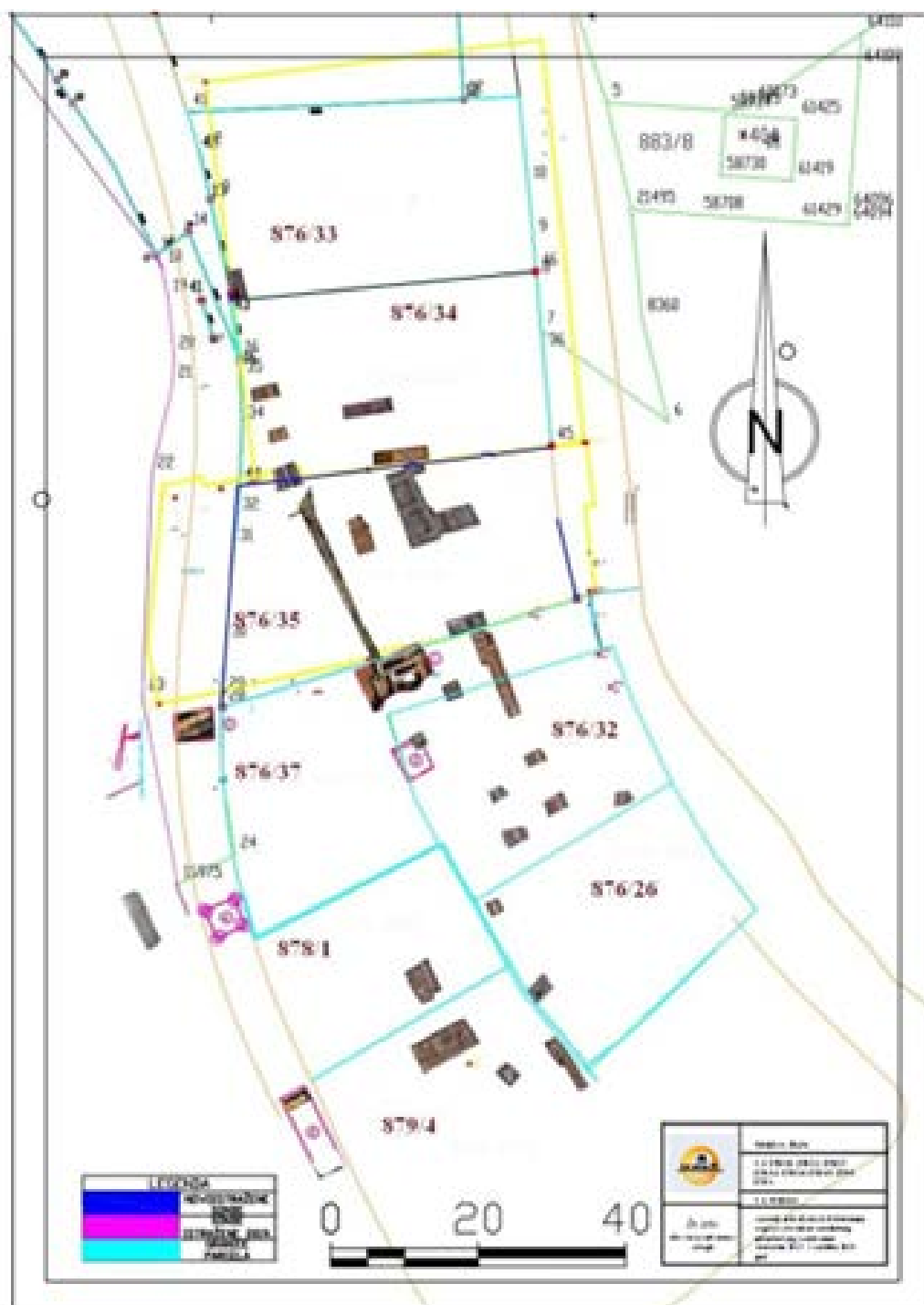
Literatura o lokalitetu:

V. GIRARDI JURKIĆ, Povijesni i gospodarski razvitak južne Istre u antici, Medulin 2013.

K. DŽIN Antička kulturna baština općine Medulin. U: Monografija općine Medulin (Andrej Bader Ur.) Medulin: Općina Medulin 2013., 64.-77.

5. Nalazi

Zidovi, fragmenti mozaika, kanali za vodu, peć (možda keramičarska), fragmenti amfora.

Slika 12. Mukalba, sondažna istraživanja lokaliteta s naznakama istraženih i interpretiranih soni (Izvor: InsSitu 2021.)

6. Bitni problemi

Prostor *ville rustice* prostire se na površini od cca 400 m², zbog metodologije istraživanja nije moguće povezati i identificirati prostore (vidi sl. 6.), tim više što se gotovo trećina objekta proteže u more, a nisu izvršena podvodna arheološka istraživanja. Bez provedenog podvodnog istraživanja nije moguće utvrditi je li ovaj objekt možda povezan i s objektom A i H na

poluotoku Vižula, s obzirom na plićinu (do 1,5 m dubine) te postojanje neposredne ceste kroz akvadukt istočno od tog prostora. Na dnu, neposredno uz obalu zaljeva, nalaze se pod vodom dvije polukružne konstrukcije koje nisu organski spojene s ranije opisanom arhitekturom, već možda predstavljaju ribnjak ili prostor za uzgoj ribe, s obzirom na postojanje izvora slatke vode.

7. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

Potrebno je daljnje istraživanje, na kopnu i pod morem.

V.1.4. POMER SV. IVAN OD IZVORA

1. Sadržaj lokaliteta:

- rimska vila
- akvadukt
- crkvena građevina i samostan
- razvoj tijekom nekoliko povijesnih razdoblja, antika – kasni srednji vijek.

2. Otkriće lokaliteta

Lokalitet je bio od ranije poznat jer ga 1904. g. bilježi Bernardo Schiavuzzi.⁵⁴⁸ Potom ga je 1916. g. Richard Schuster prvi put iskapao. Nakon šezdeset godina bila su tri zaštitna iskapanja: 1978. g. Vesna Girardi Jurkić,⁵⁴⁹ potom 1979. g. Kristina Mihovilić i 1979. g. Branko Marušić.⁵⁵⁰

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

Lokalitet koji uključuje rimsku vilu i kasniji obližnji crkveni kompleks nikada nije sustavno istražen. Dopukovnik austrijske vojske Richard Schuster nakon zapisa B. Schiavuzzija identificirao je nanovo lokalitete te sa svojom pukovnijom izvršio arheološko iskapanje i ostavio je solidnu fotodokumentaciju.⁵⁵¹ Luksuzna rimska vila podignuta je uz samu uvalu Funtana (Izvor), a opremljena je termama do kojih je vodio vodu kameni akvadukt dug više stotina metara s obližnje uzvisine kojeg je dokumentirala tijekom zaštitnog istraživanja V.

⁵⁴⁸ SCHIAVUZZI (1905), 173.-174.

⁵⁴⁹ JURKIĆ, V. Izvještaj: nalaz dijela akvadukta na Biskupiji kod Pomera, Arhiv Arheološkog muzeja Istre, Pula od 27.5. 1978. GIRARDI-JURKIĆ, 1980, 246.

⁵⁵⁰ MARUŠIĆ 1982. – 83., 56.

⁵⁵¹ MUSTAČ 2016, 196.-208.

Girardi Jurkić 1978. g.⁵⁵² Nedaleko od prvog građevinskog sklopa koje je dijelila rimska cesta na lokalitetu Fontanella otkrivena je 1907. g. bizantska građevina s podovima obloženim kamenom i mozaikom, apsidalnim svetišnim prostorom, bočnim brodovima sarkofagom i ljudskim osteološkim ostatcima, a Schiavuzzi ga od tada naziva *S. Giovanni alle Fontanelle presso a Pomer*.⁵⁵³ Pregledom fotografija uviđa se da je iznad ostataka rimske vile podignuta crkva, a prva faza datira se mozaicima u 5. – 6. st., dok zidovi ukazuju da je u jednom razdoblju crkva imala i bazilikalni izgled. Kameni artefakti ukazuju na predromaničku i romaničku građevinu. Temeljem analize crkvenog namještaja na foto dokumentaciji S. Mustać interpretira ovu crkvu kao objekt s predromaničkim ciborijem. Samostanske prostorije crkve preklapaju se vjerojatno s rimskom vilom.

4. Okvirna literatura

Izvješća u kojima se spominje lokalitet:

JURKIĆ, V. (1978), Izvještaj: nalaz dijela akvadukta na Biskupiji kod Pomera, Arhiv Arheološkog muzeja Istre, Pula od 27.5. 1978.

MIHOVILIĆ, K. (1979), Izvještaj o posjetu lokalitetu Biskupija kod Pomera, 19.IV. 1979., Arhiva arheološkog muzeja Istre u Puli, 425/79.;

Lokalitet se spominje u radovima:

GIRARDI-JURKIĆ, V. (1980), Pomerština u svjetlu arheološke građe, Prilozi o zavičaju sv. 2, Pula 1980. 245.-250., 246. O crkvi vidi na 246.-248.

GIRARDI-JURKIĆ, V. (2013), Povijesni i gospodarski razvitak južne Istre u antici, Monografija općine Medulin (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., 44.-63.

DŽIN, K. (2013), Antička kulturna baština Općine Medulin, Monografija Općine Medulin, Bader, (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., str. 64.-77.

MUSTAČ, S. (2016), Samostan sv. Ivana kod Pomera, Iz fotoalbuma Richarda Schustera 1914. – 1917., urednik Andrej Bader, Pula 2016, 196.-208

SCHIAVUZZI, B. (1905), Pomer, Archaeologische Grabungen in Pola und Umgebung 1904, Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale, Wien 1905., 164.-174., 173.-174.

SCHIAVUZZI, B. (1907), Agro di Pola, Notizie archeologiche, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, XXIII, Parenzo 1907., 202.-208. O crkvi vidi na str. 203.-206.

⁵⁵² GIRARDI-JURKIĆ 1980., 46.-48.

⁵⁵³ SCHIAVUZZI 1907., 203.-206.

MARUŠIĆ, B. (1982. – 1983), *Varia archaeologica secunda, Histria archaeologica*, 13-14/1982. – 1983., 33.-84., 56.

MARUŠIĆ, B. (1982. – 1985), *Doprinos poznavanju ranosrednjovjekovne skulpture u Istri, Jadranski zbornik* 12/1982. –1985., 305.-335., 328.

5. Nalazi

U istraživanjima nađeni su ulomci kamene skulpture iz crkve sv. Ivana. Pohranjeni su u Arheološkom muzeju Istre u Puli.⁵⁵⁴

6. Tlocrti za arhitektonske nalaze

Kako lokalitet nije bio sustavno istraživao, ne postoji tlocrt arhitektonskog objekta. Postoji samo nacrt vodovoda.⁵⁵⁵

Slika 13. Pomer sv. Ivan od Izvora, detalj kasnoantičkog mozaika (iz arhive V. Girardi Jurkić)

Slika 14. Pomer sv. Ivan od Izvora, detalj antičkog zida s kasnoantičkom pregradnjom i detalj nepropusne žbuke vodospreme (iz arhive V. Girardi Jurkić)

⁵⁵⁴ Zavedeni su pod sljedećim inventarnim brojevima: S 7298, S 3013, S 7453, S 7062, S 7456, S 7457, S 7038, S 7039, S 7454, S 7043, S 7045, S 7047, S 7050, S 7455, S 7483, S 7484.

⁵⁵⁵ JURKIĆ GIRARDI-DŽIN, 2001.

7. Bitni problemi

O lokalitetu ne postoji adekvatna studija koja bi iznjedrila prepoznavanje problema i potaknula raspravu o njegovoj ulozi i značenju u antičkom razdoblju.

8. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

Na morskoj obali, na istočnoj strani Medulinskog zaljeva, uz izvore pitke vode, i danas su vidljivi ostaci mozaika koji ukazuju na terme rimskih uglednika po kojem se ovaj lokalitet naziva i *Aranum* tj. Aran. Ovo isto mjesto naziva se i *Fontanelle di S. Giovanni* = Izvori sv. Ivana. Nekoliko izvora ukazuju na i danas postojeće vrulje slatke vode uz obalu.

Rimski akvadukt slučajno je nađen 1978. g., a ostao je neistražen te je vjerojatno pripadao rimskoj vili u blizini. Na njezinim temeljima je u kasnoj antici, možda u 5. st. podignut ranokršćanski sakralni kompleks. Kasnije je kompleks prerastao u benediktinski samostan te je zabilježen u potpisu monaha Ivana na ispravi iz 1115. g. kao *Iohannes monachus Sancti Iohannis de Medilino*.⁵⁵⁶

Poznato je da je oko ovog lokaliteta nakon kojeg se nastavlja područje Biskupija bilo i nalazište više kamenih sarkofaga s poklopcima na akroterije iz 4. i 5. st., što potvrđuje postojanje i bogatog groblja. Ovi sarkofazi korišteni su do urbanizacije nakon 90-ih godina 20. st. kao pojila za stoku lokalnog poljoprivrednog stanovništva. U okolnim suhozidima je 1979. g. pronađena i veća količina fragmenata crkvenog namještaja iz 9. st.

Pored podataka o postojanju rimskih termi u sklopu luksuzne rimske vile, otkriven je zidani rimski akvadukt (vodovod), koji je u pravcu vile dovodio vodu s još neutvrđene lokacije neke velike cisterne na brdu iznad objekta, s područja Campanoža ili Kaštijuna. Ostaci akvadukta, širine 0,50 m, dubine 0,60 m, mogu se pratiti pod zemljom u dužini od 80 do 100 m. Kanal je jednom stranom bio usječen u zemlju i kamen, s unutrašnje strane ožbukao hidrauličnom žbukom crvenkasto-bijele boje, a prema tadašnjim građevinskim normama bio je sigurno nadstvođen voltom ili pokriven ravnim pločama. Akvadukt je otkriven u svibnju 1978. g. prilikom iskopa vojnog rova (JNA) za polaganje telefonskog kabla. Takav oblik rimskog zidanog akvadukta nije poznat u sačuvanoj formi na području južne Istre, te ovaj nalaz, koji je prilikom miniranja uništen, predstavlja značajan topografski i infrastrukturni arhitektonski podatak rimske vodoopskrbe.

⁵⁵⁶ *Signum* [+]*manus Iohannis monachi, Sancti Iohannis de Medilino...* AMSI 10, 285. C. Cesare de Rosa, Pergamene dell' arhivo di Classe in Ravenna, riguardanti il Monastero di S. Maria (del Canneto) e di S. Andrea apostolo nell' Isola di Sera, in Pola. AMSI IO, 273.-289.

Lokalitet na kojima se nalaze navedeni značajni arheološki i kulturno-povijesni objekti, zaštićen je registracijom Regionalnog zavoda za zaštitu kulture Rijeka 1979. g. pod br. 429, ali su unatoč tome i dalje podložni devastaciji, jer su registrirani mozaici otvoreni i pristupačni uništavanju. Danas su zaštićeni dokumentom Lista zaštićenih kulturnih dobara, RRI-429.⁵⁵⁷

PREPORUKA: Potrebno je, iako je lokalitet privatno vlasništvo i većim dijelom danas devastiran, provesti barem dokumentaciju opsega lokaliteta nedestruktivnim arheološkim metodama kako bi se barem dobio opseg arheološkog lokaliteta i raster arhitektonskih ostataka.

V.1.5. POMER RIMSKA VILLA – RT MUNAT

1. Sadržaj lokaliteta:

- rimska vila
- akvadukt
- crkvena građevina i samostan
- razvoj tijekom nekoliko povijesnih razdoblja, antika – kasni srednji vijek.

2. Otkriće lokaliteta:

O mogućnosti postojanja lokaliteta pisao je još 1904. Bernardo Schiavuzzi. Prilikom izgradnje marine 1984. otkriveni su arhitektonski ostaci i pristupilo se iskapanju pod vodstvom Vesne Girardi Jurkić. Novo iskapanje u cilju zaštite bilo je 2006. g., vodila ga je paralelno Kristina Džin na kopnu, a Ida Koncani-Uhač u podmorju rta Munat. Dodatna zaštitna istraživanja 2022. g. obavljena su na dijelu istočnije od prije istraženog, i to su vodili Mario Zaccaria i Goran Skelac na kopnu.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

1984. g.⁵⁵⁸ na rtu Munat pri izgradnji ACI marine otkriveni su arhitektonski ostatci dijela rimske maritimne vile s prostorijama čiji su se temeljni zidovi prostirali do mora ali i u more. U jednoj prostoriji istraženi su stupići što je dovelo do zaključka da je to *hipocaust* malih *termae* s dijelom kanala peći *praefurnium*, četverokutni bazen s vodom i popratne prostorije te peristilna natkrivena šetnica sa stupovima uz morsku obalu. Kao zasipni materijal unutar prostorija izdvojeni su ulomci žutih, sivih i bijelih zidnih fresaka i stropne žbuke datirani od 1. do 4. st.

⁵⁵⁷ <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-429>, pristupljeno 9. 8. 2023.

⁵⁵⁸ Voditelj zaštitnog arheološkog istraživanja Vesna Girardi-Jurkić

Na dijelu rimskog zida vile lociranom prema zapadu (visine oko 1,5 m), s druge strane ondašnje prometnice koji je graničio s brežuljkom, otkriveni su tragovi zidne, a u zasipu i stropne žbuke s ulomcima štukature. Dio rimskog objekta pod postojećom prometnicom prema autokampu nije istraživao, iako su temeljni ostatci arhitekture tada bili uočljivi. Prema analogiji, već se u istraživanjima 1984. g. dalo zaključiti da se objekt širi na zapadni i istočni pravac priobalja.

U jesen 2006. g. uslijedila su zaštitna arheološka istraživanja⁵⁵⁹ tijekom gradnje moderne zgrade na nedalekom istočnom dijelu morske obale, a u građevinskim radovima koji su prethodili na predmetnom području uništeno je oko 80% rimske arhitekture maritimne rezidencijske vile. Višebojni podni mozaik sačuvane površine od 5 m² najreprezentativniji je nalaz ove istraživačke kampanje koji je omeđen dijelovima zidova prostorija za stanovanje i vodospremom. Temeljem istraženog i dokumentiranog dijela antičke vile moguće je identificirati: dio peristila s popratnim prostorima, podovima i vodospremom za prikupljanje vode s krovova kao i posebno odijeljenim kaptiranim izvorom žive pitke vode. Podni mozaik je poseban s obzirom na opću matricu tlorisa i na kompoziciju ukrasa; zanimljiv je zbog izbora kockica i boja korištenog kamena. Funkcionalni mozaički pod zamišljen je kao središnji tepih, koji u cijelosti pokriva prostoriju vile. Prilikom izrade mozaičar je kombinirao pet posebnih geometrijskih motiva i dva izražajna cvjetna detalja. Temeljem kompozicije osmerokrakih zvijezda, bilo je onih koje poput mreže prekrivaju površinu ili se nalaze u metopama ili medaljonima, ali ih je vrlo teško datirati. Nalaz ružičaste rozete s ptičjim kljunovima (sokol) na ovom podnom mozaiku je drugi takav nalaz na području agera rimske kolonije Pole. Jedinstven je u geometrijskoj koncepciji podnog mozaičkog tepiha.

Vodosprema tlorisa nepravilnog slova L, zapremnine oko 120 m³ vode, zidova ožbukanih hidroizolacijskim malterom (*opus signinum*) debljine 30 cm, s fino obrađenim završnim slojem žbuke, što je ostalo sačuvano i po okončanju istraživanja. Ova ožbukana vodosprema je i danas nenadmašeni primjer tehnologije u gradnji prostora za prikupljanje i čuvanje vode. Dno je popločeno keramičkim pločicama tehnikom *opus spicatumu* u formi riblje kosti. Osim vodospreme i kaptiranog izvora žive vode (dim.: 3,89 x 1,87 m), istraženi su i kanali za dovod vode u prostorije vile, ali i kanali za odvodnju oborinskih voda s nagibom prema moru. Dio odvodnih kanala bio je popločen keramičkim pločama (*tegulae*) ili je voda istjecala žljebovima u živoj stijeni u more.

U Istri su do sada otkrivene samo tri vodospreme s L tlocrta gradnje, što ovaj nalaz čini komplementarnim sa spoznajama vezanim za koncipiranje vodosprema južne Istre.

⁵⁵⁹ Voditelj zaštitnog arheološkog istraživanja Kristina Džin

2007. g. obavljeno je podmorsko arheološko istraživanje koje se nadovezalo na kopnene nalaze.⁵⁶⁰ U prostoru zapadno od vodospreme na 30-ak metara udaljenosti, u podmorju, locirana je građevinska struktura identificirana kao mulo koji je po analizi dobivenih podataka u logičnom odnosu s objektima vile na prvoj terasi. Također su u podmorju utvrđeni i zidovi kopnenog objekta. Utvrđena je očuvana dužina mula duljine 7 metara, a širine 9,2 metra građene tehnikom *a sacco* od pravilno obrađenih kamenih blokova sačuvanih u visini od 1 metar, ukupno dva reda blokova. Blokovi su kvadratnog oblika, a njihove dimenzije iznose oko 1 x 0,50 x 0,40 m ili 1,4 x 0,50 x 0,40 m. S jugozapadne strane vidljiva je paleoobala koja je s tri strane uokvirena blokovima. Gornja površina blokova nalazi se na dubini od oko 1,30 metra. Na sjevernoj strani čela mula postavljena je arheološka sonda kao bi se dokumentirao način gradnje i datirala struktura. Utvrđeno je da je prvi red temeljen na dubini od 2,27 metra izravno na matičnoj stijeni. Istraživanje upućuje da se pristanište koristilo samo za privez-pristajanje manjih plovila vlasnika objekta na kopnu jer je iskoristiva dubina bila samo 0,5 metara. Pokretni arheološki materijal iz sonde sa sjeverne strane mula datira se od 1. st. do kraja 3. st.

2022. g. provedeno je zaštitno arheološko istraživanje⁵⁶¹ istočno od prostora gdje su 2006. i 2007. provedena istraživanja na kopnu i pod morem.

U kulturnim slojevima otkrivene su dvije polukružne strukture eksedre kao i antički materijal: *tessere* mozaika od kamena i staklene paste, fragment mozaika, čavli, fragmenti stakla te uporabna i građevinska keramika. Eksedre su izgrađene od kamenih kvadratno obrađenih blokova na ručno poravnatoj matičnoj stijeni, a povezani su međusobno vapnenom žbukom, a ponegdje i pločastim kamenom. U unutarnjem prostoru kojega zatvara eksedra uočen je kompaktni sloj žbuke i mrvljene opeke koji je vjerojatno je priprema za postavljanje podne obloge a izveden je na matičnoj stijeni ili na zapunjenim škrapama. Zapadnija eksedra u cijelosti je priklesana u živu stijenu i formirana je od samo jednog ekscentričnog luka koji se nadovezuje na ranije istraženi segment vile s vodospremom te je vjerojatno zatvarala prostor polukružne prostorije s pogledom na more. Istočnije eksedra pravilnog oblika sazidana je od četiri usporedno postavljena reda kamenja u temeljnoj stopi, a međuprostor je bio zapunjen. Moguće je da je formirala gledalište s obzirom na pronađen monumentalni kameni odljevni kanal u pomaku prema moru kao i fragment bijelo-crnog mozaičkog poda s poljima kroz kojeg se geometrijski protežu četvrtasta polja kao i polje omeđeno crnom trakom i četiri izdužene latice.

⁵⁶⁰ Voditelj istraživanja bila je Ida Koncani Uhač. KONCANI UHAČ 2008., 200.

⁵⁶¹ Na k.č. 224/4 k.o. Pomer istraživanje vrši Goran Skelac iz Zagreba, dok na k.č. 224/3 istražuje Mario Zaccaria iz Lovrana

4. Okvirna literatura

Izvješća s istraživanja u kojima se spominje lokalitet:

BULIĆ, D., Izvještaj AMI-ja, br. 537-1/08, od 08. 04. 2008;

KONCANI UHAČ, I., Izvještaj AMI-ja, br. 958, od 14. 05. 2007.

ZACCARIA, M., Arheološko istraživanje za zemljane iskope za temelje kuće za odmor na k.č. 224/3 k.o., od 25. 01. 2023.

Lokalitet se spominje u sljedećim radovima:

GIRARDI-JURKIĆ, V. (2013), Povijesni i gospodarski razvitak južne Istre u antici, Monografija općine Medulin (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., 44.-63.

DŽIN, K. (2013), Antička kulturna baština Općine Medulin, Monografija Općine Medulin, Bader, (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., str. 64.-77.

DŽIN, K. 2008.a. - Kristina Džin, Rescue Archaeological Research at a Portion of the Roman Building in Pomer in 2007, *Histria Antiqua*, 16, Pula, 169.-176.

DŽIN, K. 2008.b. - Kristina Džin, L'esplorazione archeologica di recupero di parte dell'edificio romano a Pomer, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 38, Rovigno, 37.-51.

DŽIN, K. 2011.a. – Kristina Džin, Rijedak višebojni mozaik iz rimske vile u Pomeru, Kačić, 41.-43., Split, 583.-593.

DŽIN, K. 2011.b. – Kristina Džin, Rimske vile i uvjeti stanovanja na pulskom ageru. Neki primjeri, *Histria Antiqua*, 20, Pula, 91.-107.

KONCANI UHAČ, I. 2008.a. – Ida Koncani Uhač, Poluotok uronjen u more. Podmorska arheologija južne Istre u antici, Katalog izložbe, Pula, 75.

KONCANI UHAČ, I. 2008. – Ida Koncani Uhač, Podmorsko arheološko istraživanje pristaništa rimske vile u Pomeru, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, br. 2, god. XL, Zagreb, 36.-44.

SCHIAVUZZI, B. (1905), Pomer, *Archaeologische Grabungen in Pola und Umgebung 1904*, Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale, Wien 1905., 164.-174., 173.-174.

SCHIAVUZZI, B. (1907), Agro di Pola, *Notizie archeologiche, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, XXIII, Parenzo 1907., 202.-208. O crkvi vidi na str. 203.-206.

5. Nalazi:

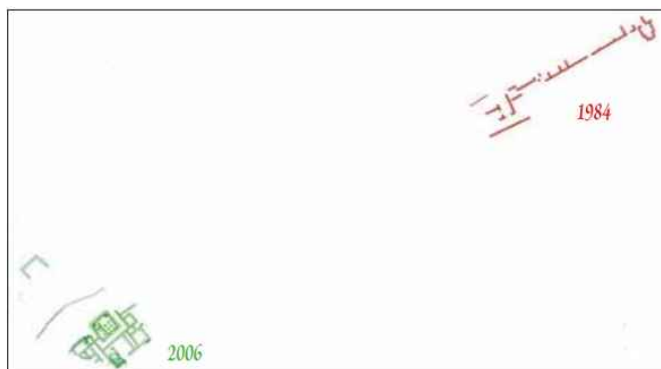
Na kopnu su nađeni: višebojni mozaici, vodosprema, prostorije, eksedre, terme; sitna građa.

Nalazi pod morem: pristanište za male brodove; nastavak prve terase vile sa zidovima pod morem; sitna građa.

Nije nađeno postrojenje za preradu i skladištenje!

Od pokretnih nalaza u istraženim slojevima mogu se istaknuti nalazi ulomaka sjevernoitalske keramike iz 1. i 2. st., nalazi sjevernoitalskih uljanica tipa Loeschke Ib i Loeschke IX iz 1. st., nalaz bikoničnog lonca iz 2. st. iz grupe kuhinjskog posuđa. Od amfora su uglavnom zastupljeni nalazi italiskog tipa Dressel 2-4, Dressel 6B te srednjojadranske amfore ravnog dna, također datiranih u 1. st.

6. Tlocrti za arhitektonske nalaze

Slika 15. Pomer – rt Munat, Pomer, geodetska situacija istraživanja peristilne vile 1984. i 2006. godine (izradio BRAC d.o.o., Medulin)

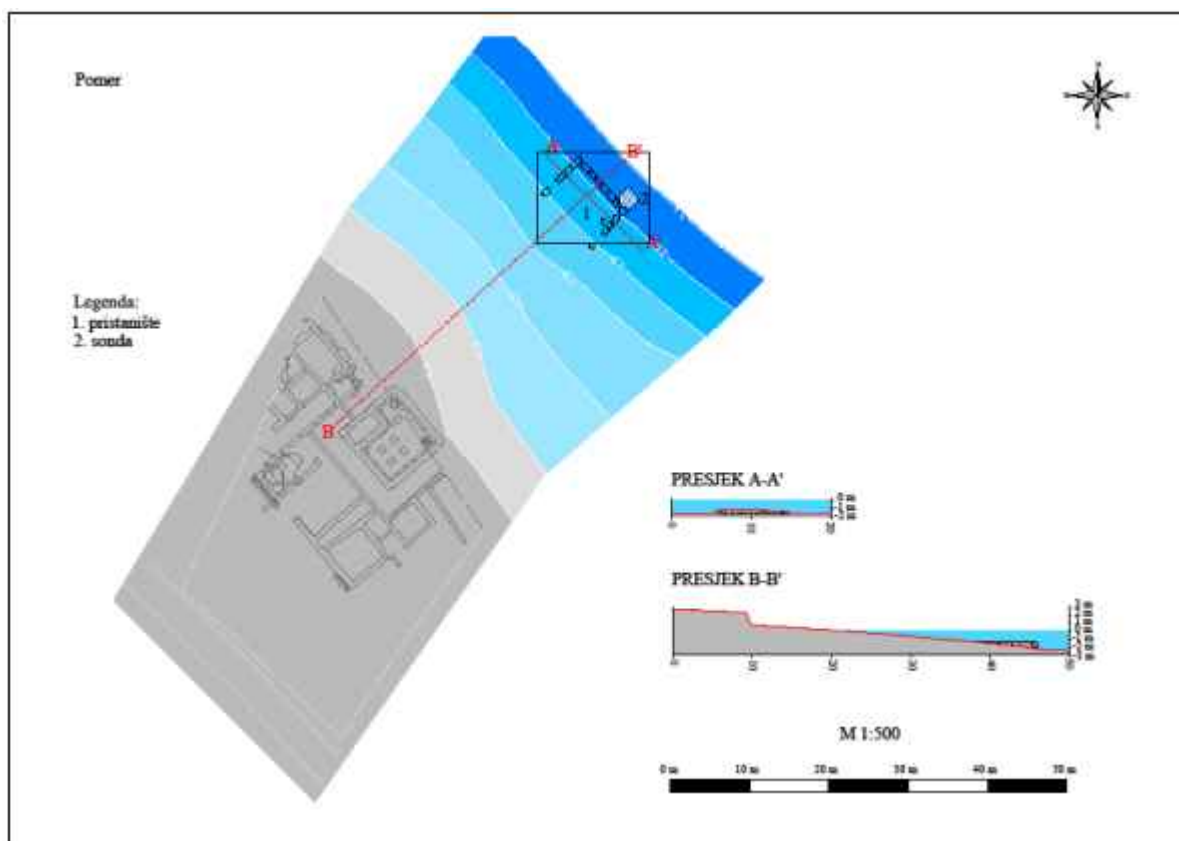
Slika 16. Pomer – rt Munat, idejna rekonstrukcija fresaka iz istraživanja 1984. godine (crtež: G. Čvrljak)

Slika 17. Pomer – rt Munat, istraživanje 2006. g., smještaj mozaika (foto: D. Bulić)

Slika 18. Pomer – rt Munat, detalj mozaika s geometrijskim, vegetabilnim i zoomorfnim motivima (foto: K. Džin)

Slika 19. Pomer – rt Munat, situacijski plan arhitekture s mulom i presjeci mula (I. Koncani Uhač, grafički oblikovao: M. Matošević) (KONCANI UHAČ 2018.)

Slika 20. Pomer – rt Munat, nalaz dvije eksedre u 2022. g.
(foto: I. Karasi) (DŽIN 2022.)

7. Tumačenje – indicije za daljnje istraživanje

Dokumentirani arhitektonski ostatci ukazuju na postojanje *ville marittime* na poluotoku Munat koja je djelomično istražena. Mogu se odrediti dvije građevinske faze: prva starija faza gradnjom i sitnom arheološkom građom datira se okvirno od početka 1. do sredine 2. st., a druga, mlađa faza se datira od sredine 2. do 4. st., a određena je zidovima od nepravilno uslojenog klesanog kamena i višebojnim mozaikom s geometrijskim i biljnim ukrasima, a logički se na nju nadovezuju i novoistražene polukružne građevine. Mozaički pod s rijetkim motivom ptičjih glava s kljunom (sokol) u kombinaciji rozeta kao i upotreba rijetkih roza, crvenih i žutih mozaičkih kockica upućuje na helenističke sheme i modne ukuse poznate od 2. st. pr. Kr. (Pergamon) do 2. st. posl. Kr. te trgovačke kontakte s predjelima sjevernijim od Apenina, srednjom Italijom i egejskom Grčkom. Objema građevinskim fazama zajednička je vodosprema s obzidanim izvorom pitke vode koja se nalazila u unutarnjem dijelu objekta. Raskošni mozaički podovi, *tessere* od raznobojne staklene paste i mramora, termalni dio, vodosprema, peristil otvoren prema moru s eksedrom i polukružnom prostorijom, pristanište za manje brodove, ukazuju da je ovaj objekt **tip peristilne vile** s pogledom na zaljev.

Komparativna analiza ovakvih monumentalnih konstrukcija na području Rimskog Carstva potvrđuje da su eksedre kao polukružni dijelovi arhitekture u bliskoj vezi s carskim investicijama. Polukružne građevine, tjemonom otvorene prema moru, prostor su šovanja kultova vezanih uz carsku obitelj i vodu, scenska uprizorenja, diskusije, možda i suđenje. Krasile su ih raskošne fontane, kipovi, efektni raskošni ukrasi. Obližnji antički kamenolomi iz kojih je građena i ova maritimna vila koja se datira od 1. do 4. st. mogli su biti aktivni ako su bili pod kontrolom rimske države i samoga cara.

Ovaj je kopneno-podmorski arheološki lokalitet maritimne vile upisan kao preventivno zaštićeno kopneno/podvodno arheološka zona/nalazište P-6567 u Registar kulturnih dobara RH.

Na žalost, izgradnjom na kopnu i u moru lokalitet je nepovratno uništen i gotovo nije moguća njegova restitucija. Preostaje mogućnost rada samo temeljem dokumentacije izrada vizualizacije i interpretacije samoga lokaliteta.

V.1.6. POMER - SV. ANDRIJA

1. Sadržaj lokaliteta:

- *villa rustica*, i crkvice sv. Andrije u ruševinama i grobovi.

2. Otkriće lokaliteta

Za lokalitet se znalo zbog crkve sv. Andrije, a Schiavuzzi navodi da ga je već 1905. g. P. Opiglia iskopao.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

Nije istraživano

4. Okvirna literatura

Izvješća o otkapanju lokaliteta: NEMA

5. Nalazi:

Antički paljevinski grobovi bez priloga. Mlinsko kamenje i ostaci preša. Gromače obrađenog kamena.

6. Tlocrti za arhitektonske nalaze - Nema

7. Bitni problemi

Prilikom izgradnje austrijskog fortifikacijskog sustava 1914. g. veći dio lokaliteta devastiran, a potom ostatak je sustavno uništen poljoprivrednim radovima.

8. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje:

Područje je plodna oranica, gdje je bio moguć uzgoj poljoprivrednih kultura i maslina. Iz tog razloga ne očekuje se daljnja mogućnost istraživanja.

V.1.7. STUPICE / Uvala Runke

1. Sadržaj lokaliteta:

- mul 17 x 6 m, lučki uređaji, bez tragova arhitekture.

2. Otkriće lokaliteta

Prvi ga spominje C. de Franceschi 1939. g.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

Rekognosciranje terena provedeno je 2008. g.

4. Okvirna literatura

Izvješća o otkapanju lokaliteta:

I. KONCANI UHAČ, Rezultati podmorskih arheoloških istraživanja u istarskom akvatoriju tijekom 2007. godine, *Histria Antiqua*, 16, 2008., 199.-202.

Literatura o lokalitetu:

I. KONCANI UHAČ 'Rimski lučki uređaji u Istri i njihov arheološki kontekst', Disertacija, Sveučilište u Zadru, 2018.

5. Nalazi:

Mul izgrađen tehnikom *asacco*, od kamenih blokova, na kamenometu. Blokovi su pomaknuti iz izvorne pozicije smjera zapad-istok

Nalazi ispod mora – ulomci tegula, kuhinjske keramike i ručica sjevernoafričke amfore.

Slika 21. Stupice / Runke - Položaj lučke strukture u uvali Stupice
(KONCANI UHAČ 2018.)

Slika 22. Brončana skulptura Minerve, vjerojatno iz uvale Runke
(foto: D. Marušić iz arhive V. Girardi Jurkić)

6. Bitni problemi

Ovaj lokalitet Stupice miješa se s lokalitetom nazvanim u literaturi uvala Rumke koji se nalazi 50 m sjevernije. Pronađeni mali brončani kip Minerve vjerojatno potječe iz Stupica, ali nije precizirano u izvješću položaj gdje je ona nađena tako da nije sigurno.

7. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

S obzirom na nalaz građevinske keramike i kućne keramike, potrebno je izvršiti istraživanje obližnjih prostora na kopnu kako bi se utvrdilo rasprostiranje popratnih objekata.

V.1. 8. MOČILA I ŠKOLJIC

1. Sadržaj lokaliteta:

- antička građevina
- cisterna
- keramički materijal
- obrađeno kamenje
- sarkofazi
- rupe fosiliziranog krajolika u Školjiću.

2. Otkriće lokaliteta

26. 7. 1967. g. rekognosciranjem djelatnika arheološkog muzeja u Puli.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

26. 7. 1967. g. rekognosciranjem djelatnika arheološkog muzeja u Puli.

4. Okvirna literatura

Izvješća o otkapanju lokaliteta:

Izvješće o rekognosciranju lokaliteta 26.7.1967. g.

5. Nalazi

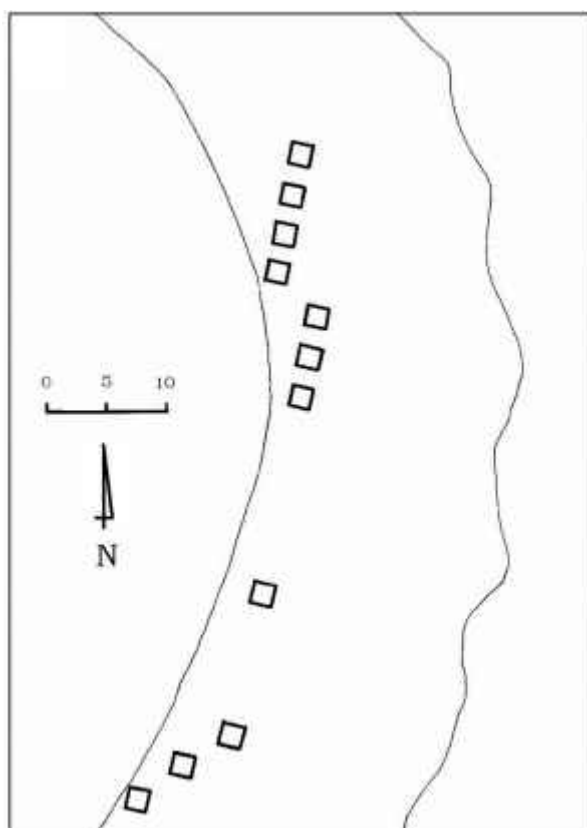
Cisterna, keramički materijal, *villa rustica*. U Školjiću antička keramika, kasnoantički brončani novčić iz 4. st.

Slika 23. Močila, ostatci rimske vile (foto: K. Džin)

Slika 24. Močila, ostatci vodospreme (foto: K. Džin)

Slika 25. Školjić, skica u stijeni uklesanih udubina, stanje 1990. (MATIJAŠIĆ 1998.)

6. Bitni problemi

Ovaj lokalitet povezan je s lokalitetom Stupice i uvala Rumke, kao i sa Školjićem te vjerojatno čine jednu građevno-gospodarsku cjelinu.

7. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

Potrebno je cijeli kompleks Stupice – Rumke – Močila – Školjić zajedno istraživati i interpretirati kao cjelinu.

V. 1.9. CEJA

1. Sadržaj lokaliteta:

- kulturni slojevi antičkog doba.

2. Otkriće lokaliteta

Informacija o lokalitetu stigla je usmenom predajom. Boris Bačić i V. Jurkić Girardi su potom izašli na teren i obavili izvid.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

1969. g. je bilo rekognosciranje, nikad nije bilo istraživano.

4. Okvirna literatura

Izvješća o otkapanju lokaliteta:

Izvješće o rekognosciranju br. 552. od 8. 8. 1970. g. AMI Pula.⁵⁶²

5. Nalazi:

Obrađeni kameni blokovi i ulomci keramike.

6. Tlocrti za arhitektonske nalaze - nema

7. Bitni problemi

Morska voda erodira i odnosi sa sobom kulturne slojeve, otvorene vjetrovima iz svih kvadranata.

8. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

Potrebno je, zbog nedostupnosti terena napraviti daljinska istraživanja nedestruktivnom metodom radi evaluacije potrebnih arheoloških zahvata.

⁵⁶² MATIJAŠIĆ 1988, 33.

Slika 26. Otok Ceja, pogled iz zraka (foto: E. Morović, arhiva V. Girardi Jurkić)

V. 1.10. FINERA (Fenera)

1. Sadržaj lokaliteta:

- tri monolitna kamena podloška vertikalnih greda tijeska (*lapides pedicini*), mlinski kamen za mljevenje maslina (*mola, orbis*) i rimska cisterna 6,5 x 3 m.

2. Otkriće lokaliteta

Keramika je bila vidljiva u zemljanom profilu. Poslije jednog nevremena 2013. g. nađeni su na plaži kameni ostaci tijeska.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

6. 9. 2013. g. izvješće AMI u Puli 1147. Lokalitet nije bio iskapan.

4. Okvirna literatura

Izvješće o rekognosciranju

Silvana Petešić 6. 9. 2013. g. izvješće AMI u Puli 1147.

Spomen u literaturi:

D. BULIĆ Noviji nalazi rimskih stambeno-gospodarskih kompleksa u Medulinskome zaljevu, Medulinski fera: Zbornik radova sa znanstveno-stručnih skupova 2. i 3. Medulinski zavičajni annale „Mate Demarin“. (Vanessa Vitković Marčeta Ur.) Općina Medulin, Medulin svezak 1 – 2, 2020, 9.-24.

5. Nalazi

Dijelovi sustava za tiještenje maslina, vodosprema.

Slika 27. Finera, nalaz dijelova tijeska (foto: D. Bulić) (BULIĆ 2020.)

Slika 28. Finera, podložak grede tijeska (foto: D. Bulić) (BULIĆ 2020.)

6. Tlocrti za arhitektonske nalaze

7. Bitni problemi

Položaj otoka je nedostupan za istraživanje, otvoren je svim vjetrovima uz uzastopne jake morske struje koje otežavaju pristup. Uz obalu ne postoje lučki uređaji iz starijih razdoblja.

8. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

Pregled daljinskim istraživanjima radi olakšanja arheoloških istraživanja.

Slika 29. Finera, pogled iz zraka (foto: E. Morović, arhiva V. Girardi Jurkić)

V. 1.11. Levan

1. Sadržaj lokaliteta:

- rimska građevinska keramika
- antički zidovi loše kvalitete.

2. Otkriće lokaliteta

Izvješće o rekognosciranju 12. 8. 1967. g. AMI Pula⁵⁶³

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

Rekognosciranje 1967. g.

4. Okvirna literatura

Izvješće o rekognosciranju 12. 8. 1967. g. AMI Pula⁵⁶⁴

5. Nalazi

Građevna keramika i antički zidovi

6. Tlocrti za arhitektonske nalaze

7. Bitni problemi

Otok je danas tijekom ljeta prenapučen, uz podizanje privremenih turističkih sadržaja što posredno dovodi do devastacije lokaliteta i njegovih kulturnih slojeva.

⁵⁶³ MATIJAŠIĆ 1988, 34.

⁵⁶⁴ MATIJAŠIĆ 1988, 34.

8. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

Potrebno je izvršiti daljinska istraživanja radi evaluacije terena i indicije za moguća naredna istraživanja.

Slika 30. Levan, pogled iz zraka (foto: E. Morović, arhiva V. Girardi Jurkić)

V. 1.12. BODULAŠ

1. Sadržaj lokaliteta:

- antička cisterna 5 x 3 m
- monolitni kameni podložak vertikalne grede tijeska;
- manje kamene gomile koje vjerojatno skrivaju antičku arhitekturu
- u recentnom skloništu za stoku vidljivi su ostaci zidane poligonalne apside 6. st.

2. Otkriće lokaliteta

Lokalitet je bio poznat Schiavuzziju koji o njemu piše 1908. g.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

Obilazak terena od strane Marka Uhača i Davora Bulića.⁵⁶⁵

4. Okvirna literatura

Nije bio iskapan.

⁵⁶⁵ Vidi više kod KONCANI UHAČ 2018, 161.

5. Nalazi:

Poligonalna apsida, hagiotoponim sv. Marina. Antička cisterna i ispod gromače su antički zidovi.

Slika 31. Bodulaš, trag poligonalne građevine (možda apsida) ispod recentno sazidanog zida (foto D. Bulić)

6. Tlocrti za arhitektonske nalaze - nema

7. Bitni problemi:

Otok je nedostupan a starija literatura donosi nepouz dane informacije o nalazima na otocima medulinskog arhipelaga koji se često miješanju kao lokaliteti. Otok je nepristupačan, otvoren je vjetrovima prvog, drugog i trećeg kvadranta, nizak i nepouzdan za istraživanje.

8. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

Potrebno je izvršiti daljinska istraživanja radi evaluacije terena i indicije za moguća naredna istraživanja.

Slika 32. Bodulaš pogled iz zraka (foto: E. Morović, arhiva V. Girardi Jurkić)

V.1.13. PINETA

1. Sadržaj lokaliteta:

- rimska vila s lučkim uređajem
- antika 1. – 3. st.

2. Otkriće lokaliteta:

Lokalitet je bio prepoznat već 1908. g. kad B. Schiavuzzi bilježi da je istočno od mola zvanog Finanza zabilježeno prostiranje zidova manje rimske vile s dobro očuvanom vodospremom u središtu proizvodnog pogona.⁵⁶⁶

3. Kampanje iskopavanja:

Lokalitet nikada nije istraživao, jer je od početka 20. st. ondje izgrađena vojarna, a uz nju je kasnije nakon 2. svj. rata izgrađeno turističko naselje.

4. Okvirna literatura:

Neke informacije o lokalitetu mogu se naći u:

BAČIĆ, B. 1948. – Izv. AMI-ja, br. 26, od 17. 10. 1948., Dokumentacijski odjel AMI.

JURKIĆ, V. 1981. – Izvještaj o rekognosciranju područja antičkih vila u Medulinu – Bijeca. Izv. AMI-ja od 13. 03. 1981.

ČUKA, M. 2013. - Izv. AMI-ja, br. 670, od 17. 05. 2013., Dokumentacijski odjel AMI

Budući da nije bilo istraživanja lokalitet se spominje u radovima:

SCHIAVUZZI, B. (1908), Agro di Pola, Notizie archeologiche, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, XXIII, Parenzo, 1907.

JURKIĆ-GIRARDI, V. (1980. – 1981.), Medolino e suoi dintorni dalla praistoria al medio evo, ATTI XI, Centro di ricerche storiche, Rovigno-Rovinj 1980. – 1981., 7.-42.;

JURKIĆ, V. (1981), Medulin (Bijeca) - rimska *villa rustica* Arheološki pregled 22, Beograd, 1981

GIRARDI-JURKIĆ, V. (2013), Povijesni i gospodarski razvitak južne Istre u antici, Monografija općine Medulin (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., 44.-63.

DŽIN, K. (2013), Antička kulturna baština Općine Medulin, Monografija Općine Medulin, Bader, (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., str. 64.-77.

5. Nalazi na lokalitetu:

⁵⁶⁶ JURKIĆ GIRARDI 1980., 27; SCHIAVUZZI 1907., 162.

Šturim opisom lokaliteta moguće je samo okvirno locirati antičku građevinu na kopnu, podmorje sa zapadne strane poluotoka nije detaljnije rekognoscirano, a keramičkim nalazima uz more nije moguće točnije odrediti svrhu i namjenu.

6. Tlocrti za arhitektonske nalaze - nema:

7. Bitni problemi lokaliteta:

S obzirom na nepostojanje točnih arheoloških podataka o ovom lokalitetu moguće ga je:

- Razmatrati kao jedinstven arhitektonsko-funkcionalni sklop određene proizvodne namjene kako navodi B. Schiavuzzi
- Povezati ga u cjelinu gospodarskog kompleksa u uvali Bijeca

8. Tumačenje

Arhitektonski ostatci su zasigurno viđeni prije više od stotinu godina ali danas ih više nije moguće razaznati zbog dugogodišnje upotrebe terena u turističke svrhe te devastacije mogućih arheoloških ostataka svakogodišnjom izgradnjom turističke infrastrukture. Arheološka istraživanja podmorja uvale Bijeca koju s jugozapadne strane zatvara poluotok Pineta-Kašteja mogu u daljnjim prostornim istraživanjima moguće objediniti ovaj prostor u jednu urbanističko-arhitektonsku cjelinu te tako dovesti do novog saznanja u proučavanju prostora istočno od poluotoka Vižula s gospodarskom proizvodnjom:

- sol
- riba
- uljara
- vino
- u funkciji nadopune proizvodnje velikog posjeda maritimne vile na Vižuli.

Slika 33. Pineta, smještaj poluotoka u odnosu na Vižulu (gore) i uvalu Bijeca (desno) (foto:

E.Morović, iz arhive V. Girardi Jurkić)

V.1.14. BIJECA - podmorje

1. Sadržaj lokaliteta:

- gospodarski kompleks
- solana
- ribnjak
- maslinarstvo
- skladište
- razvoj tijekom nekoliko povijesnih razdoblja, antika – kasni srednji vijek.

2. Otkriće lokaliteta

Na katastarskoj karti iz 1820. g. nalazi se toponim Peschiera di Bieci, kao uvala za sezonski lov ribe. Isti taj toponim nalazi se na povijesnoj karti 2. vojne izmjere Austro-Ugarske Monarhije (1869. – 1887.).

U arhivi Arheološkog muzeja Istre čuva se nacrt uvale Bijeca koju je 11. prosinca 1913. g. E. Dobrilovich izradio pod nadzorom austrijskoga konzervatora Antona Gnirsa. Ucrtan je zid širine 80 cm, već tada ispod razine mora, a pruža se u smjeru sjever-jug poprijeko uvale. Ovaj nacrt nije bio objavljen i tako je lokalitet bio zaboravljen i dugo nije bio zabilježen u arheološkoj literaturi.⁵⁶⁷ O postojanju rimskih arhitektonskih ostataka u uvalama oko Medulina pisao je i Schiavuzzi 1907. g. ali nije navodio posebno imena lokaliteta.⁵⁶⁸

Tek 2014. g. je lokalni ronilac Lucio Lorencin iz udruge Eko more iz Medulina tijekom postavljanja ograda na plaži za kupalište na dubini od oko 1,5 m, južno od Školjića, uočio kamene zidove i mlinska kamenja, što je prijavio Arheološkom muzeju u Puli.

3. Kampanje iskopavanja i metode rada

Od 2015. g. krenula su zaštitna istraživanja kao i topografska prikupljanja arheoloških podataka koje je vodila Ida Koncani Uhač. Na pojedinim lokacijama provedeno je i arheološko sondiranje. Metodom klasičnoga podmorskog pregleda te topografskim bilježenjem na terenu izrađen je situacijski plan nalazišta koji je nadopunjen batimetrijskom izmjerom (*multibeam* snimkom) uvale.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ KONCANI UHAČ 2020., 26.

⁵⁶⁸ SCHIAVUZZI 1907., 162.

⁵⁶⁹ KONCANI UHAČ 2020., 26.

Od 2015. do 2018. g. terenskim istraživanjem⁵⁷⁰ utvrđeno je područje rasprostiranja potopljenoga arhitektonskog kompleksa na preko 10 hektara.

Tada su dokumentirani ostaci:

- proizvodnoga pogona solane sa skladišnim prostorom
- ostaci konstrukcije palisade s drvenim cijevima – solana
- ostaci gospodarskoga objekta koji je mogao služiti u funkciji ribnjaka
- obalna linija učvršćena palisadama
- elementi uljare.

4. Okvirna literatura

Izvješća s iskopanja lokaliteta:

KONCANI UHAČ, I., Izvještaj, br. 980 od 1. 12. 2015., Pismohrana Arheološkoga muzeja Istre, Pula

KONCANI UHAČ, I., Izvještaj, br. 1003 od 15. 11. 2016., Pismohrana Arheološkoga muzeja

KONCANI UHAČ, I., Izvještaj, br. 746 od 10. 11. 2017., Pismohrana Arheološkoga muzeja Istre, Pula.

Lokalitet se spominje u radovima:

SCHIAVUZZI, B. (1907), Agro di Pola, Notizie archeologiche, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, XXIII, Parenzo, 1907., 162.

ANTONIOLI, F., FURLANI, S., LAMBECK, K., STRAVISI, F., AURIEMMA, R., GADDI, D., GASPARI, A., KARINJA, S., KOVAČIĆ, V., (2008), Archaeological and geomorphological data to deduce sea level changed during the late Holocene in the Northeastern Adriatic, Terre di mare – L'archeologia dei paesaggi costieri e le variazioni climatiche, Trieste – Pirano, 2008., 223.-231.

FOUACHE, E., FAIVRE, S., DUFAURE, J.J, KOVAČIĆ, V., TASSAUX, F., TRONCHE, P. (2004), Morska razina u rimsko doba na području Istre, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXVII, Zagreb, 2004., 185.

DŽIN, K. (2013), Antička kulturna baština Općine Medulin, Monografija Općine Medulin, Bader, (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., str. 64.-77.

GIRARDI-JURKIĆ, V. (2013), Povijesni i gospodarski razvitak južne Istre u antici, Monografija općine Medulin (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., 44.-63.

⁵⁷⁰ Sustavno arheološko istraživanje vodi Ida Koncani Uhač

KONCANI UHAČ, I. (2020), Rimski arhitektonski kompleks u podmorju uvale Bijeca, Medulinski ferà: Zbornik radova sa znanstveno-stručnih skupova 1-2, Medulin 2020, 24.-44.

BULIĆ D. (2020), Noviji nalazi rimskih stambeno-gospodarskih kompleksa u Medulinskome zaljevu, Medulinski ferà: Zbornik radova sa znanstveno-stručnih skupova 2. i 3. Medulinski zavičajni annale „Mate Demarin“. (Vanessa Vitković Marčeta Ur.) Općina Medulin, Medulin svezak 1 – 2, 2020, 9.-24.

5. Nalazi

Nema nalaza na kopnu. Nalazi pod morem: ostaci dvije građevine na zapadnom i istočnom dijelu uvale, drveni piloni u sredini uvale za proizvodnju soli i uzgoj ribe. Osam mlinskih kamena, kameni elementi tijeska (kamenoklesarska radionica ili uljara).

6. Tlocrti za arhitektonske nalaze

Slika 34. Bijeca, situacijski plan potopljenoga rimskog kompleksa u uvali
(izradila Ida Koncani Uhač)

7. Bitni problemi

Ovaj lokalitet postavlja pitanja oko problema prostornog uređenja okolnih lokaliteta: Veliko gospodarstvo s više proizvodno-prerađivačkih pogona bez identificiranog istraženog stambenog objekta propituje odnos obližnjih neistraženih, danas u potpunosti devastiranih lokaliteta (Pošesi, Pineta, Kažela) u sklopu jednog imanja i njegovog mogućeg titulara.

8. Tumačenje – indicije za daljnje istraživanje

Uvale Bijeca, jugozapadni dio, čuva ostatke gospodarske zgrade izvana raščlanjene kontraforama, dimenzija 18 x 31 metara koja je vjerojatno bila i skladišni prostor sa sačuvane četiri prostorije: tri na južnom i jedna na sjevernom dijelu građevine i vjerojatno se u antici nalazila uz morsku obalu. Prema zapadu u plitkom moru djelomično je očuvan kanal od obrađenih klesanaca i spolija, vjerojatno prevučen vodonepropusnom žbukom ukupne duljine 48 metara s drvenom podnicom. Sa zapadne, vanjske strane uočene su i dokumentirane pravokutne drvene konstrukcije poput sanduka ojačane pilonima. Na istočnoj strani od kanala pronađeni su ostatci kamene cijevi koja je bila dio solane.

Posebna cjelina je konstrukcija od niza drvenih pilona duljine 175 metara zabijenih u mulj poput palisade, a nalazi se u središnjem dijelu uvale. Četiri okomita linijska pravca protežu se na sjever od početne linije te tvore dvostruki niz. Utvrđeno je više od 2000 pilona⁵⁷¹ promjera od 10 do 20 cm, a poneki su isprepleteni grančicama vinove loze što možda upućuje i na postojanje ribnjaka. Distribucijski kanal je moguć utvrđivanjem 4,40 metra drvene cijevi koja se nalazi u linijskome pravcu palisade. Gotovo svi piloni nalaze se u danas plitkom moru tako da možemo govoriti o antičkoj solani. U razdoblju od 3. do početka 5. st. moguće je da je zbog promjene obalne linije palisada postala obalna linija.

U plitkom moru južnog dijela uvale (dubina 1,23 – 1,37 metra) na liniji jugozapad-sjeveroistok lociran je zid duljine 38,5 m dok mu je širina 1,24 m, a može se usporediti s nacrtanim zidom s početka 20. st., a oko njega nalazilo se osam kružnih mlinskih kamena (*mola*) dok su na nešto većoj dubini pronađeni i podlošci za stupove okomitih nosača tijeska (*lapis pedicinus*).

Gospodarski objekt vanjskih dimenzija 17 x 6,45 m nalazi se na istočnom dijelu uvale, a sastoji se od centralnog prostora i kanala na južnoj i zapadnoj strani. Zidovi su izvedeni u tehnici *opus quadratum*, a kamen je povezan vapnenom žbukom. Južni kanal dugačak je 24 m i pregrađen je s tri ustave sačuvanih vapnenih kamenih elemenata na čijoj su gornjoj površini uklesani pravokutni utori za drvene zapornice u službi zatvaranja bazena. Kraj kanala izrađen je od okomito ugrađenih kamenih blokova. Zapadni kanal duljine je 6,90 m, a s centralnim prostorom povezan je monolitnom cijevi na kojoj je utor s donje strane služio za učvršćenje zatvarača koji je kontrolirao protok vode. Pod kutom od oko 45° pruža se zid prema jugozapadu. S vanjske

⁵⁷¹ Radiokarbonska analiza dala je datum između 265. i 275. g. te između 330. i 420. g., vidi više u: KONCANI UHAČ 2020., 32.-33.

strane zapadnoga kanala istražena su tzv. drvena korita nepoznate namjene ali od hrastovih trupaca (*Quercus sp.*).

Nalaz građevinske opeke (*tegulae*) upućuje da je građevina imala krovšte, tj. da je barem centralni prostor bio natkriven. U sjevernom dijelu postoji sačuvana drvena konstrukcija dimenzija 4,15 x 0,57 m (sanduk ili kanal), a stranice su pričvršćene drvenim klinovima, dok postranični piloni vjerojatno također pridržavaju konstrukciju. Kružni otvor promjera 40 cm ulazio je u središnji bazen građevine.⁵⁷²

Namjena ovog građevinskog sklopa u podmorju uvale Bijeca temeljem ostatka moguće je bio ribnjak za potrebe uzgoja ribe.⁵⁷³ Ako građevinu temeljem biljnih podataka datiramo u 1. st., tada se ona nalazila na samoj obali.⁵⁷⁴ Količina ostataka koštica maslina tada upućuje da se u Bijeci odvijala prerada maslina (faza ispiranja i pohrana prije mljevenja).

Kompleksan podvodni lokalitet na više od 10 ha površine ukazuje na moguće postojanje više segmenata isključivo gospodarske djelatnosti od 1. do 5. st.: uljarstvo, solana i marikultura.

Potrebno je nastaviti s arheološkim istraživanjima podmorja putem interdisciplinarnog pristupa koristeći suvremene znanstvene metode kako bi se dobila cjelovita slika proizvodnje i života u istočnom dijelu Medulinskog zaljeva. Moguće je da je područje imalo potpuno drugačiju geomorfološku sliku u antičko doba.

V.1.15. POŠESI

1. Sadržaj lokaliteta:

- rimska vila s lučkim uređajem
- antika 1. – 3. st.

⁵⁷² Radiokarbonskim datiranjem dobiven je rezultat starosti daske od 1980±30, kalibriran između 45. g. pr. Kr. do 75. g. (vjerojatnost 98 %). Ponad ove konstrukcije pronađen je i biljni materijal: najviše brojčano bile zastupljene maslinove koštice (*Olea europaea*); izdvojene su i pinijska (*Pinus pinea*), vinova loza (*Vitis vinifera*), smokva (*Ficus carica*), trešnja (*Prunus avium/cerasus*), crna bazga (*Sambucus nigra*), ruža (*Rosa sp.*) i bor (*Pinus sp.*). Više u: KONCANI UHAČ 2020., 38

⁵⁷³ U prilog teoriji da je ovo ribnjak idu mjerenja autora Faivre i Fouacheu koji su na osnovi izmjere plimnih potkapina koreliranih s arheološkim markerima dobili vrijednost visine podizanja vodenoga stupca 0,5 – 0,6 m u posljednja dva tisućljeća FOUACHE i dr. 2004, 185.

⁵⁷⁴ Geomorfološki procjena morske razine u odnosu na antičko vrijeme +1,50 m ± 30 na sjevernome Jadranu, vidi više u: ANTONIOLI i dr. 2008, 223.-231.

2. Otkriće lokaliteta

Položaj Pošesi se nalazi na istočnom dijelu uvale Bijeca u istočnom dijelu Medulinskog zaljeva, a lokalitet je s pripadajućim objektima izložen vjetrovima južnog kvadranta. Lokalitet je prvi spomenuo 1948. g. Boris Bačić.

3. Kampanje iskopavanja

Višekratna rekognosciranja terena nikad nisu do kraja provedena, a nije bilo ni sondažno, niti sustavnog istraživanja. Izgradnjom turističkog kompleksa i hotela „Belvedere“ s uređenjem plaže lokalitet je izgubljen. Postoji terenska dokumentacija iz 1980. – 81. g. u kojoj se uočavaju značajni ostatci zidova uz more, kao i u zoni plime i oseke. Uslijed morske erozije ukazali su se ostaci te je 2013. g. Davor Bulić pretražio nalaz antičkih zidova u zemljanome nasipu morske obale. Prilikom podmorskog rekognosciranja uvale Bijeca pregledano je i područje Pošesi te je utvrđeno postojanje mula. Podmorje u Pošesima pregledala je 2017. g. Ida Koncani Uhač te višekratno ponovno u 2022. g.

8. Okvirna literatura

Izvješća u kojima se spominje lokalitet:

BAČIĆ, B. 1948. - Izv. AMI-ja, br. 26, od 17. 10. 1948., Dokumentacijski odjel AMI.

ČUKA, M. 2013. - Izv. AMI-ja, br. 670, od 17. 05. 2013., Dokumentacijski odjel AMI

JURKIĆ, V. 1981. – Izvještaj o rekognosciranju područja antičkih vila u Medulinu – Bijeca. Izv. AMI-ja od 13. 03. 1981.

Lokalitet se spominje u radovima:

GIRARDI-JURKIĆ, V. (2013), Povijesni i gospodarski razvitak južne Istre u antici, Monografija općine Medulin (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., 44.-63.

DŽIN, K. (2013), Antička kulturna baština Općine Medulin, Monografija Općine Medulin, Bader, (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., str. 64.-77.

JURKIĆ-GIRARDI, V. (1980. – 1981.), Medolino e suoi dintorni dalla praistoria al medio evo, ATTI XI, Centro di ricerche storiche, Rovigno-Rovinj 1980. – 1981., 7.-42;

JURKIĆ, V. (1981), Medulin (Bijeca) - rimska *villa rustica* Arheološki pregled 22, Beograd, 1981

Koncani Uhač I., 2017.

Koncani Uhač I. 2022.

MATIJAŠIĆ, R. 1988. - Robert Matijašić, Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća, Zagreb., 88

SCHIAVUZZI, B. (1907), Agro di Pola, Notizie archeologiche, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, XXIII, Parenzo 1907.

9. Nalazi

Pošesi se nalaze na istočnom dijelu uvale Bijeca u istočnom dijelu Medulinskog zaljeva, a lokalitet s pripadajućim objektima izložen je vjetrovima južnog kvadranta. Rekognosciranjem podmorja utvrđena je lučka struktura s karakteristikama mula neidentificirane duljine. Mul je građen od priklesanih kamenih blokova položenih na kamenomet, a vidljivi su površinski blokovi.

Nalazi na kopnu: neidentificirani ulomci amfora, antički zid uklopljen u zemljani nasip.

Nalazi pod morem: lučka struktura s karakteristikama mula građen od priklesanih kamenih blokova položenih na kamenomet. U okolici su razasuti neidentificirani ulomci amfora.⁵⁷⁵

10. Tlocrti za arhitektonske nalaze - nema

Slika 35. Pošesi, rimski zid (foto: D. Bulić)

11. Bitni problemi

Prilikom rekognosciranja i obilaska prostora antičkog lokaliteta pri uređenju turističkog područja i šetnice na području Bijeca – Pošesi utvrđeno je postojanje antičkih struktura za

⁵⁷⁵ KONCANI UHAČ 201., 387.

prerađu maslina/grožđa na kopnu i pod morem. U terenskim zapisima vodi se kao *Cukonov vinograd u Val Biaghi*. Iako Bačić i kasnije Čuka u svojim izvještajima spominju zasebne objekte, potrebno ih je zbog male udaljenosti razmatrati kao jednu cjelinu, tim više jer je i podvodni pregled lokaliteta utvrdio da mul pripada jedinstvenom objektu, vili rustici, na kopnu svojom pozicijom.

12. Tumačenje i indicije za daljnje istraživanje

S obzirom na to da je lokalitet Pošesi danas više nemoguće restituirati radi istraživanja zbog stanja vlasništva i izgrađenosti treba ga uzeti u obzir u kontekstu podmorskog lokaliteta Bijeca i kao takvog pokušati interpretirati u cjelini.

V.1.16. KAŽELA

1. Sadržaj lokaliteta:

- rimska vila s lučkim uređajem
- antika 1. – 3. st.

2. Otkriće lokaliteta:

Na prostoru Kažela početkom 20. st.⁵⁷⁶ uočeno je više grobova, antičkih arhitektonskih ostataka na priobalnom prostoru kao vidljivih u profilu obalnog nasipa, dok se u ravnom polju osjeća nastavak arhitektonskih ostataka koji su uočljivi ispod vegetacije na zračnim snimkama.⁵⁷⁷

3. Kampanje iskopavanja:

Višekratna rekognosciranja terena, nikad provedeno ni sondažno, ni sustavno istraživanje.

4. Okvirna literatura

Lokalitet je zabilježen:

BAČIĆ, B. 1948. - Izv. AMI-ja, br. 26, od 17. 10. 1948., Dokumentacijski odjel AMI.

BAČIĆ, B. 1969 – Izv. AMI-ja, br. 538 od 10. 6. 1969., Dokumentacijski odjel AMI.

ČUKA, M. 2013. - Izv. AMI-ja, br. 670, od 17. 05. 2013., Dokumentacijski odjel AMI

JURKIĆ, V. 1981. – Izvještaj o rekognosciranju područja antičkih vila u Medulinu – Bijeca. Izv. AMI-ja od 13. 03. 1981.

Kako nije bio istraživani lokalitet se spominje u radovima:

SCHIAVUZZI, B. (1908), *Agro di Pola, Notizie archeologiche, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, XXIII, Parenzo 1908.

⁵⁷⁶ SCHIAVUZZI 1907., 163. navodi lokalitet kao „Prostimio di Caselle“

⁵⁷⁷ MATIJAŠIĆ 1988., 34.

JURKIĆ-GIRARDI, V. (1980 – 1981), Medolino e suoi dintorni dalla praistoria al medio evo, ATTI XI, Centro di ricerche storiche, Rovigno-Rovinj 1980 – 1981, 7.-42;

JURKIĆ, V. (1981), Medulin (Bijeca) - rimska *villa rustica* Arheoloski pregled 22, Beograd, 1981.

MATIJAŠIĆ, R. 1988. – Robert Matijašić, Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća, Zagreb., 88

GIRARDI-JURKIĆ, V. (2013), Povijesni i gospodarski razvitak južne Istre u antici, Monografija općine Medulin (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., 44.-63.

DŽIN, K. (2013), Antička kulturna baština Općine Medulin, Monografija Općine Medulin, Bader, (ur. Andrej Bader), Medulin 2013., str. 64.-77.

5. Nalazi:

Lokalitet smješten južno od Medulina, nasuprot otočića Bodulaš. Dio pravilnog zida vidljiv u profilu obale; nadovezuje se na zid paralelan s obalom. U profilu nasipa vidljiva još tri zida koja se organski spajaju sa zidovima uočljivim snimkama iz zraka; zidovi tvore arhitektonski sklop formiran od dva prostora četvrtastog tlorisa koji se prostire u polju na kojoj je danas smješteno turističko naselje. U zasipnom materijalu prilikom rekognosciranja 1981. g. pronađen je dio dovratnika, ulomak sarkofaga, a keramika se i danas nalazi rasuta uz obalu.

6. Tlocrti za arhitektonske nalaze - nema

7. Bitni problemi

Arheološko istraživanje nikada nije provedeno, a temeljem uočenog na snimkama iz zraka, moguće je zaključiti da se radi u proizvodnom kompleksu na obali s plodnim zaleđem. Vjerojatno je prostor bio u funkciji prikupljanja i skladištenja žitarica s obzirom na proizvodni potencijal plodnog zaleđa.

8. Tumačenje

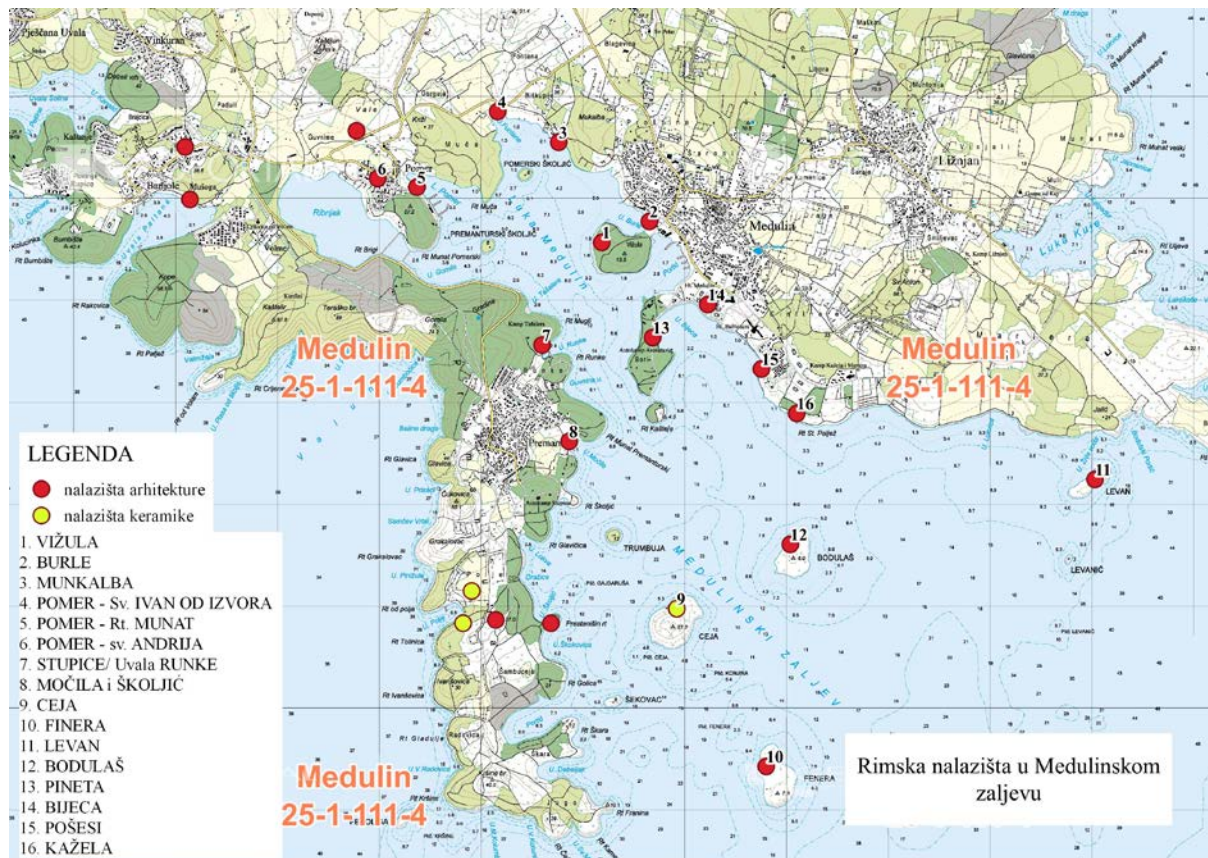
Villa rustica Kažela, s obzirom na neistraženost, vjerojatno je pripadala jednoj jedinstvenoj ruralnoj cjelini prostora istočnog dijela Medulinskog zaljeva.

Slika 36. Kažela, pogled iz zraka na plodno područje s neistraženim antičkim gospodarsko stambenim prostorom (foto: E. Morović, arhiva V. Girardi Jurkić)

V.2. Stanje istraženosti lokaliteta u Medulinskom zaljevu

Nakon prezentiranja stanja istraživanja i nalaza, radi bolje preglednosti nalaza (vidi kartu 7),

Karta 7. Rimska nalazišta u Medulinskom zaljevu

napravljen je tabelarni prikaz lokaliteta u medulinskom zaljevu:

Tablica 5. Lokaliteti u Medulinskom zaljevu

Redni broj	Lokalitet	Vrsta objekta	Stanje istraženo	Cisterne	Lučki uređaji	Pačetrovine	Kamen	Tijesak / mlin	Dolije i amfore	Keramika	Spremnici <i>Horrea granaria</i>	Ukupno
1	Vižula	<i>Villa martitima</i> <i>Villa rustica</i> <i>Mansio</i>	solidno	+	+	-	-	-	+	+	Vodosprema Za ulje	9
2	Burle	nekropola	dobro	-	-	-	<i>stella</i>	-	Grobne amfore	+	-	4
3	Munkal ba	<i>Villa rustica</i>	loše	-	-	-	građevinski	-	+	+	+	4
4	Sv. Ivan od Izvora	vila	loše	-	-	-	-	-	+	+	-	3
5	Pomer	<i>Villa maritima</i>	solidno	++	+	-	-	-	+	+	+	7
6	Pomer, sv. Andrija	<i>Villa rustica</i>	loše	-	-	-	-	+	-	+	-	3
7	Stupice	zidovi	nikakvo	-	+	+	+	-	-	+	-	5
8	Močila i školjić	zidovi	slabo	+	-	+	+	-	+	+	-	5
9	Ceja,	<i>Villa rustica</i>	nikakvo	-	-	-	+	-	+	+	-	4
10	Finera,	<i>Villa rustica</i>	nikakvo	+	-	-	+	+	+	+	-	6
11	Levan	zid	nikakvo	-	-	-	-	-	-	+	-	2
12	Bodulaš	zid	nikakvo	+	-	-	+	+	-	+	-	5
13	Pineta	<i>Villa rustica</i>	nikakvo	+	-	-	-	-	-	+	-	3
14	Bijeca	<i>Villa rustica</i>	solidno	-	-	-	-	+	+	+	+ za sol	5
15	Pošesi	<i>Villa rustica</i>	nikakvo	-	+	-	-	+	-	+	-	3
16	Kažela	<i>Villa rustica</i>	nikakvo	-	-	-	+	-	-	+	-	3
	UKUPNO	10 <i>villa rustica</i> + 2 <i>villa maritima</i>	3 solidna	7	4	2	8	5	9	15	5	71

Na 16 lokaliteta utvrđeno je postojanje 2 *ville marittime*, 10 *villa rustica*, 4 ostatka zida i 1 nekropola. To je veliki broj antičkih objekata na tako malom prostoru. Na žalost samo 3 lokaliteta su solidno, ali nepotpuno istražena u novije doba, dok su svi ostali neistraženi, ili vrlo nezadovoljavajuće proučeni. Unatoč slaboj istraženosti, do sada je utvrđen 71 elemenat arheoloških nalaza.

S obzirom na ključnu važnost pitke vode, nađeno je samo 7 nalaza cisterni, a ostali lokaliteti su se očito snabdijevali vodom iz zidanog akvadukta koji se protezao od Azana do sv. Ivana

Pomera, i potom još od izvora pitke vode iz i danas aktivnog bunara na uzvisini Biškupija, koji je mogao snabdijevati i objekt H na Vižuli, putem akvadukta kroz današnju uvalu Burle.

S obzirom na važnost morskog prilaza imamo samo 4 nalaza lučkih uređaja koji su bili za vlastite potrebe objekata, za unutarnju plovidbu dok se trgovačka kabotaža odvijala preko kolonijalne luke Pola.⁵⁷⁸

Na samo dva lokaliteta nađeni su tragovi priklesanih mogućih antičkih pravokutnih jama za arborikulturu osobito maslina, badema i vinove loze.

Iznimno mali broj nalaza, samo 8 ciljano ciljano obrađenih kamenih materijala, kamena za gradnju kao i epigrafskih nalaza rezultat su slabe istraženosti lokaliteta. S druge strane imamo 5 nalaza tijeskova ili mlinova za preradu poljoprivrednih proizvoda i završetak proizvodnje ulja i vina te relativno brojnih 9 nalaza dolija i amfora u koji su se tekućine spremale. Na gotovo svim lokalitetima nađeno je keramike kao i samo 5 nalaza spremnika za krute namirnice.

Ovakav skup nalaza pokazuje jednu nelogičnost. S obzirom na broj antičkih objekata koji su izgrađeni na relativno malom prostoru, prateća infrastruktura je iznimna dobra – vode je dosta. Ostaci lučkih postrojenja pokazuju na zatvorenost ovog područja s mora, odnosno relativno slabu pristupačnost s morske strane, a veću otvorenost prema kopnu. Plovidba između pojedinih funkcionalnih dijelova imanja, sastavljenih od dijelova raznih poljoprivredno proizvodnih djelatnosti odvijala se unutarnjom plovidbom o čemu govore i pristaništa. Brojnost nalaza mogućih postrojenja za preradu maslina i grožđa koje moraju biti odvojeno obrađene, pokazuje kako su na ovom prostoru bila sabirna mjesta za njihovu preradu, što potkrepljuju i nalazi dolija, te skladišta i amfora. Moguće je da su se na ovom mjestu sabirali plodovi iz velikog područja jednog prostranog imanja koje je bilo locirano u istočnom dijelu Medulinskog zaljeva, gdje je bila najplodnija zemlja i postojali su najbolji uvjeti za poljoprivrednu obradu tla i proizvodnju.

Zanimljiva je kombinacija 2 maritimne vile od kojih su onoj u Pomeru sigurno nađene 2 eksedre, otvorene na vjetrove 1. kvadranta (bura), koje pokazuju da su bile van funkcije u zimsko vrijeme. Ovo bi moglo sugerirati kako je vila u Pomeru bila upotrebljiva kao ljetna rezidencija, a maritimna vila u Vižuli kao zimska jer je otvorena prema zapadu i napajana svjetlošću tijekom cijeloga dana.⁵⁷⁹

⁵⁷⁸ KONCANI UHAČ 2018, 97.

⁵⁷⁹ Vitruvii, *De architectura libri decem*, 6, 5.2.

Postoji li mogućnost da su svi objekti izgrađeni u Medulinskom zaljevu bili usklađeni u svojoj funkciji ili su bili neovisni jedni o drugima? Koja je njihova uloga u gospodarskom i društvenom razvoju istarskog poluotoka i na koncu cijelog Rimskoga Carstva?

VI. Tragovi centurijacije u plodnom zaleđu

Kako je već prije bilo razmotreno, do sada ima nekoliko prijedloga ishodišta centurijacije koji postavljaju umibilicus pulskog agera na različita mjesta. Najrecentnije je D. Bulić postavio ga na poluotok Uljanik ispred Pulskih zlatnih vrata grada.

Po svim prijedlozima centurijacija je dopirala do Medulinskog zaljeva. Poznato je kako nisu sve zemlje ulazile u centurijaciju, osobito manje plodni dijelovi poput uma i pašnjaka, no u Medulinskom zaljevu postoje dijelovi bogati plodnim zemljištem koji nisu bili centurirani. Po Buliću zadnji trag centurijacije dopirao je do Valbonaša i to je kraj plodnog dijela rt. Kamenjak. Centuriran je bio dio Pomera kao i medulinskog zaleđa do rta Marlera.

Nije bilo centuriran rt Kamenjak uključujući lokalitet Močila i Školjić koji su bile u privatnom vlasništvu izuzeti iz neassigniranog dijela. Isto tako nije ulazile u centurijaciju dio Pomera koji je bio privatan, kao i Vižula koja je bila carski posjed. Obalni pojas Medulinskog zaljeva nije bio centuriran uključujući i otočiće na ulazu u zaljev.

Obalni pojas u antičkom razdoblju drukčije se protezao negoli danas.⁵⁸⁰ Poznato je kako je cijela uvala oko Pomera uz današnju uvalu Fontanelle bila plodna zemlja, a isto tako i luka Pomer i uvala Burle. Pojas zemlje bio je tri puta širi i protezao se od Bijeca do današnjeg rta Marlera koji je također plodno tlo.⁵⁸¹ Do sada nije nađen dokaz da bi ovaj pojas plodne zemlje ulazio u centurirane dijelove, i postavlja se pitanje što je bilo s ovim iznimno plodnim dijelovima Medulinskog zaljeva, osobito jer je ovaj zaljev bio dobro zaštićen od gusarenja s mora uskim plitkim prolazom (200 m i 10 m dubine) između rta Kamenjak, odnosno Punta Munte i Punta Castello.⁵⁸² Uz to, u niskim tlima u blizini obale već kopanjem plitkih bunara lako se dolazi do podzemnih izvora pitke vode neophodne za život i time se ostvaruju preduvjeti za razvoj rustikalnih *villa*.⁵⁸³

U centurijaciju nije bio uključen dio zemlje uz put. Ne smijemo zaboraviti postojanje rimskih cesta koje su povezivale ovaj kraj prvenstveno s kolonijom Pulom. Još početkom 20. st. Schiavuzzi je naveo nekoliko cesta koje povezuju ovo područje s Pulom ili sa sjeverom istarskog poluotoka:

⁵⁸⁰ KOZLIČIĆ 1986, 138.

⁵⁸¹ KRIZMANICH 2003, 68.

⁵⁸² KRIZMANICH 2003, 69.

⁵⁸³ KRIZMANICH 2003, 70.

1. Iz Pule južna cesta u ravnoj liniji do Premanture. Na lijevoj strani je s. Ivan, s. Marina, s. Andrea te Pomer i Ronzi. Desno je Vintijana, s. Toma, s. Nikola, Banjole, Ulmo, m. Rosso, m. Gradini.⁵⁸⁴
 2. Iz Pule uz *Sinus Flanaticus*,⁵⁸⁵ prolazila je između Sanpanosa i Azzana prema Medulinu.⁵⁸⁶ S lijeve strane je s. Ivan, Valdibecco, m. Guerro, Sanpanes. S desne strane je Flavianum, Turtilianum, Azzan i onda se grana: jedan krak te ceste ide prema Aranu i na Fontanlle s. Ivan odakle nastavlja na istok ka Medulinu, a drugi krak ide istočnije ka Barbolanu Orcevanu.
 3. Nije sigurno ali ima tragova ceste koja se spušta iz Marčane do Medulina. Lijeva strane je od Marčane, do Monticchia, Rumiana, Lusana, m. Magran, presjeca Šišan,⁵⁸⁷ ide uz Quargnan, i Orcevan do Medulina. S desne strane su Nezakcijm, m. Chitizzo, Suaranzan, Suargan, Arignan, Ližnjan s porto Cuie te Ponpinijanom.⁵⁸⁸
 4. Iz Marčane ide cesta koja povezuju Muntić, Jadreške dodiruje Turtilianum i završava u Pomeru.⁵⁸⁹
 5. Postojala je cesta od Medulina do Punata Grosse koja povezuje i p. Marlera uz crkvu s. Antonio.⁵⁹⁰
 6. Drevna cesta koja slijedi trag prvog limesa ide do Pomera uz crkvu s. Andreja.⁵⁹¹
- Tragovi centurijacije nisu nađeni južnije od crte koju je povukao Schiavuzzi 1908. g. u svojem radu, označivši je brojem 3 *decumanus dextera*, s obzirom na to da je njemu *umibilicus* bio u Galežani, tako da je računao od te točke.⁵⁹²
- Poznato je kako tijekom 1. st. posjede imaju senatorske obitelji Lekanija, Palpelija i Statilija. Velike zemljišne površine bile su u carskim rukama. U prvoj polovici 1. st. posjede julijevsko-klaudijevske dinastije čine i zemljišta u uvali Kuje kraj Ližnjana.⁵⁹³ Iako epigrafija ne pruža

⁵⁸⁴ SCHIAVUZZI 1908, 147.

⁵⁸⁵ Cesta od Pule preko *Port'Aurea* do Medulina zove se *Via ad Campum Martium et Portum Phlanaticum*. KRIZMANICH 2003, 68.

⁵⁸⁶ SCHIAVUZZI 1908, 153.

⁵⁸⁷ SCHIAVUZZI 1908, 143.

⁵⁸⁸ SCHIAVUZZI 1908, 155.

⁵⁸⁹ SCHIAVUZZI 1908, 151.

⁵⁹⁰ SCHIAVUZZI 1908, 160.

⁵⁹¹ SCHIAVUZZI 1908, 159.

⁵⁹² SCHIAVUZZI 1908, 156.

⁵⁹³ BULIĆ 2020., 10.

čvrste indicije za zaključak da su zemljišta uz obale Medulinskoga zaljeva bila u carskome vlasništvu, to je sasvim razložno pretpostaviti, osobito s obzirom na činjenicu da su zemljišta u neposrednoj blizini, u uvali Kuje, bila sastavnica carskoga patrimonija.⁵⁹⁴

⁵⁹⁴ BULIĆ 2020. 11.

VII. Gospodarske prilike Medulinskog zaljeva u antici s obzirom na arheološku analizu utvrđenog arhitektonskog sadržaja

U antici je uzgoj žitarica bio *extra muros* u ageru, na otvorenom polju, a uzgajale su se sorte: pir (*Tricium monococcum*); pšenica (*Triticum dicoccum*, *Triticum spelta* *Tricium vulgare*, *Triticum durum* i *Triticum aestivum*); ječam (*Herdeum sat.*); proso (*Panicum miliaceum*); zob (*Avena sat.*) se smatrala korovom: i raž (*Secale cereale*) koja ne uspijeva dobro na mediteranskoj klimi.⁵⁹⁵

Ječam, kojemu korijen prodire dublje u zemlju, ne zahtijeva obilne kiše, brzo sazrijeva, manje je izložen bolestima te uspijeva do 1500 mnv, ima veću otpornost na hladnoću i vrućinu, nije osjetljiv na sušu te zahtijeva manje rada i najprikladniji je za uzgoj. Nasuprot njemu pšenica traži bogatije tlo, više padalina i izložena je bolestima (*Puccinia recondita*, *Blumeria graminis*, *Pyrenophora tritici-repentis*) te traži više rada. Uzgajala se *Triticum durum* koja bolje podnosi sušu i bolje se čuva. Za prehranu stanovništva dominantna je bila kultura pira (*Triticum dicoccum*) od koje se radio beskvasni kruh - *focaccia* sve dok nisu Grci uveli kvasac, a sporedna žitarica bila je *Triticum spelta*. Ukoliko bi žetva podbacila, postojala je pomoćna žitarica - proso jer mu treba samo 3 – 4 mjeseca da sazrije, podnosi sušu, bolje se čuva pa je prikladan za obnovu zaliha.⁵⁹⁶

Oranice su se obrađivale željeznim alatima i ručno, osobito plijevljenje, jer je korov smanjivao urod. Prije dozrijevanja klasa započinjala je žetva te bi se srpovima biljka rezala u razini zemlje i potom sušila.⁵⁹⁷

Izvori za poznavanje ratarstva u antičkoj Istri su skromni te se svode na dvije zabilješke u pisanim izvorima i materijalnim dokazima iz arheoloških istraživanja.

S obzirom na uzrok prijevora Rimljana i Histra oko otimanja rimskih brodova sa žitom, možemo pretpostaviti da su stanovnici Istre, osobito na jugu i uz obalu bili gladni. Moguće je da stanovništvo nije imalo znanja o poljodjelstvu i povećanju prinosa, jer su tek Rimljani novoosvojene krajeve uveli poboljšane tehnike obrade zemlje. To se može zaključiti jer je u početku rimske vladavine glavna gospodarska grana Istre bila uzgoj žitarica – prvenstveno pšenice. Plodno Valtursko polje koje je dio nezakcijskog agera, odmah se nakon pada Nezakcija 177. g. pr. Kr. počelo zasijavati žitaricama. Osim plodnog polja i blizina lokvi vode Rumijan i

⁵⁹⁵ MATIJAŠIĆ 1998, 345.

⁵⁹⁶ MARCONE 2002, 119.-126.

⁵⁹⁷ MATIJAŠIĆ 1998, 349.

Bristovica bila je od pomoći za intenzivnu proizvodnju žitarica. Osim što je uzgoj žitarica bio bitan za svakodnevnu prehranu ljudi i stoke, imao je i značajnu ulogu i na tržištu. Budući da Istra ima mediteransku klimu koja odgovara jesenskim i zimskim sortama, zbog suhih proljeća i ljeta nije moguće ostvariti drugu sjetvu. Osim toga tlo nema odgovarajuću plodnost za sve kulture, nego samo za pojedine vrste žitarica pa prinosi nisu iznadprosječni.

U Medulinskom zaljevu pedološka karta pokazuje postojanje velikih obradivih površina koje podrazumijevaju plodnu crvenicu i smeđe plitko tlo pogodno za oranje te za uzgoj žitarica i poljoprivrednih kultura. Na najistočnijem dijelu rta Marlera samo manji njegov dio obuhvaćen je crvenim lesiviranim tlom pogodnim za uzgoj vinove loze pretežito crnih sorti. Područje rta Kamenjak u većem dijelu svojih vrtača, sadrži crvenicu i smeđe plitko tlo pogodno za povrtlarske kulture. Priobalje rta Kamenjak na blago položenim padinama, kao i u priklesanim jamama, pogodno je za uzgoj maslina, badema i vinove loze.⁵⁹⁸

Proizvodnja žitarica na istarskom poluotoku pokrivala je domaće potrebe, no u 6. st. zbog klimatskih promjena urod žita u padskoj nizini podbacio te je istarsko žito bilo izvezeno u predio istočnogotske obale sjevernog Jadrana o čemu svjedoče Kasiodorova pisma.⁵⁹⁹

VII. 1. Hortikultura

Uzgoj ovih kultura – mahunarke, povrće i korijenje te gomolji, odvijao se *extra muros* u poljoprivrednim ruralnim područjima do *villa rustica*, ali i *intra muros* u vrtovima unutar zidova *villa urbana* jer za njih treba manje prostora i više navodnjavanja (tekućom vodom iz bunara ili iz cisterne) te više ručne obrade. Iako im je potrebno gnojenje (pepelom, životinjskom balegom), izuzetno je povoljna za održavanje plodnosti tla jer zemlja za uzgoj ne treba dvogodišnji odmor (ugar). Mahunarke su dragocjene jer imaju veliku nutritivnu vrijednost ploda, u čvorićima njihova korijena stvaraju se bakterije koje obogaćuju tlo svojim dušikom, a njihov gnojidbeni potencijal rano je uočen.⁶⁰⁰ Zbog toga su ih iskorištavali i na otvorenim poljima jer su omogućavale plodored. U tom slučaju, na poljima *extra muros* oralo se stočnom vučom, a uzgajali su se slanetak i grah, kao i lupina. Siromašni slobodni ljudi imali su izvan zidina privatne parcele u kojima su se uzgajale mahunarke (lat. *legumina*) zbog velike nutritivne vrijednosti. Za najsiromašnije slojeva i male posjednike hortikultura je bila zamjena za žitarice

⁵⁹⁸ Izvor: <https://istra.izmk.hr/slika.aspx?id=1466> (preuzeto 21. 3. 2023).

⁵⁹⁹ Cassiodori, *Variae*, XII, 24.: *Data pridem iussione censuimus ut Histria vini, olei vel tritici species, quarum praesenti anno copia indulta perfruitur, ad Ravennatem feliciter dirigeret mansionem.*

⁶⁰⁰ MATIJAŠIĆ 1998, 352.

jer parcelu od pola hektara nisu mogli orati volovi. Sirotinja je izvan zidina uzgajala: leću, grašak, slanetak, bob, lupinu i crni grah (*Vigna unguiculata*).⁶⁰¹

U vrtovima unutar *villa urbana* uzgajalo se povrće za prehranu, jer povrtnjaci ne traže vršidbu, mljevenje, prešanje, nego se plodovi samo uberu i pripreme u kuhinji za konzumaciju. Pri tome mislimo na puno zelenog povrća (lat. *oler*) kao lisnato povrće (zelena salata, kupus, brokula, cikla, radič, i blitva), ili stabljikasto povrće (šparoge, celer, artičoke, luk, češnjak, pastirnjak, rotkvica, tikvice, repa, poriluk, grašak, bundeve, komorač). Za prehranu su se sakupljale i samonikle sorte kultiviranih vrsta (lukovice poput današnje kitnjaste presličice) i nekultiviranih vrsta (*asfodel*, *scorzoner*).⁶⁰²

Mahunarke koje su se uzgajale u Istri na poljima bi se sušile i mljele za izradu kruha. Osim na poljima, uzgajale su se u priručnim vrtovima za osobnu upotrebu, slično kao i povrtlarske kulture. Uzgoj povrća bio je samo za vlastite potrebe ili usko tržište unutar Istre jer se svježa hrana mogla lako pokvariti ako bi se prevozila na velike udaljenosti. Uzgajao se kupus, šparoge, repa, poriluk, luk i češnjak, artičoka, endivija i druge salate, rotkve, tikve, blitva. Uz njih bile su i aromatične biljke važne za rimsku kuhinju poput korijandera, maka, kopra, gorčice, sljeza, mente, komorača, hrena i kumine.⁶⁰³

VII.2. Arborikultura

U vrtovima *villa urbana* često su bile voćke, jer su spontano rasle bez puno rada, a plodovi se konzumiraju svježi, ili se suše radi dulje mogućnosti konzumacije. Vrste voćaka su iste kao i danas, samo je bilo manje sorti: trešnje, breskve, kruške, šljive, jabuke, marelice, rogač, grožđe, šipak, dunje, pinjoli, agrumi, datulje i bobice oskoruše. Uz njih su se uzgajale i vrste koje su se konzumirale sušene poput badema i oraha, a suhe smokve su se jele kao prilog. Poznavali su i divlje sorte poput kestena i hrasta; a žir je uz ispašu svinja bio u slučaju gladi i hrana jer se pekao i samljeo u brašno za kruh ili kašu.⁶⁰⁴

⁶⁰¹ MARCONE 2002, 65.

⁶⁰² MARCONE 2002, 449.

⁶⁰³ MATIJAŠIĆ 1998, 351.

⁶⁰⁴ MARCONE 2002, 148.

U Medulinskom zaljevu tragovi uzgajanja arborikultura nađeni su na lokalitetu Stupice kod Premanture i na Kastrilu. Ostaci kvadrata u živoj stijeni udaljene su međusobno 3,4 do 3,5 m i upućuju na plantažu voćaka ili na uzgajanje vinove loze uz stabla voćki.⁶⁰⁵

Arheobotanika i paleobotanika su novije znanstvene discipline koje su financijski zahtjevne i u dosadašnjim arheološkim istraživanjima provedenima na lokalitetima Medulinskog zaljeva, nisu bile dovoljno primjenjivane. Primijenjene su na istraživanju lokaliteta Bijeca i na njemu su otkriveni tragovi koštica i sjemenki maslina, smokava, borovnice, vinove loze, maka, pinjoli, javora, hrasta i bijele lobode.⁶⁰⁶

VII.3. Vinogradarstvo i maslinarstvo

U antici su bila dva osnovna vida poljoprivredne proizvodnje, pogotovo na istarskom poluotoku. Uzgajala se maslina (*Olea europea*) i vinova loze (*Vitis vinifera*). Bile su vrlo prikladne kulture za Istru jer prevladava suh i kameni teren, a kiša pada često. Zbog toga su maslinici i vinogradi generacijama bili u posjedu iste obitelji, jer nakon sadnje vinovoj lozi treba 2. – 3 g. da rodi, a maslina rađa nakon 15 godina i to svake druge godine. No za maslinu ne treba puno ulaganja i rada jer je dovoljna sadnja i rezidba, ali uzgoj vinove loze bio je puno složeniji. No obje biljke zahtijevale su obradu plodova nakon branja kako bi se dobilo maslinovo ulje, ili vino, i potom pažljivo konzerviralo.⁶⁰⁷

O uzgoju vinove loze u rimskom vremenu znamo iz rasprave Lucija Junija Moderata Kolumele. On savjetuje kako odabrati lozu „slobodne noge“, ukorijeniti sadnicu (*viviradicem*), gospodariti reznicama (*malleolus*) i stvoriti vinograd. Prvo se naprave kanali – za Istru sušno tlo zahtijeva više vode pa se sa štapom s dva zupca – *pastinum* izdube jame, a na dno jame (jer je tlo već kamenito) stavi se komina pomiješana sa stajskim gnojem, potom sadnica i zemlja. Uz sadnicu se s obje strane postave kolci. Okopavanje vinove loze radilo se motikom. U prvoj godini vinogradi su se trebali bolje njegovati, navodnjavati, okopavati i skidati zaperke. Mlade trsove pričvršćivali bi za kolce a potom ravnali, a ako bi samo mijenjali stare loze novima, to se nazivalo restauracija.⁶⁰⁸ Rimljani su započeli u 6. st. pr. Kr. rezati vinovu lozu unatoč smrtnim slučajevima od pada sa stabala. Poznate su bile duga i kratka rezidba. Kod rezidbe koja se vršila u listopadu ili veljači, treba misliti na to kako produžiti vijek lozi, kako dobiti više plodova i

⁶⁰⁵ KONCANI UHAČ 2020, 45.

⁶⁰⁶ MATIKA, TOLAR, KONCANI UHAČ 2022.

⁶⁰⁷ MARCONE 2002, 133.-147.

⁶⁰⁸ MOTTA 2020, 1.

koje su grane najbolje. Za puzavu lozu postoji samo kratka rezidba nakon koje ostaje panj nazvan *custodem*, i *resecem* ili *praesidiarium*. Rezidba se obavljala srpom - *falx vineatica* ili *vineatoria*, koji je bio simbol vinogradara.⁶⁰⁹

Kolumela je naveo tri sustava kultiviranja loze u vinogradima: tradicionalna bračna ili drvoredna loza (*arbustum*) i Galskog sustava (*gallicum*) ili *rumpotinum*, vinova loza u jarmu i sustav *espaliera* nazivan *jugatio directa*. Uz njih su postojali i lokalni sustavi tipa: loza *characata Arpinata* i pergole, *jugatio compluviata*. Bilo je uobičajeno među vinovom lozom uzgajati pšenicu ili mahunarke, i tada bi se između redova vinograda ostavilo barem dva metra prostora za prolaz volovskim plugom.⁶¹⁰ U antičkoj Istri bilo je različitih načina uzgoja, jer je vrlo raširena metoda bila uporaba stabala voćaka pa i maslina kao podloga za rast vinove loze, a primjenjivao se i sustav sijanjem žitarica između tih redova.⁶¹¹

Monokulturno usmjerenje istarskog gospodarstva u antičko doba ogleda se u maslinarstvu i vinogradarstvu koje su namijenjene za izvoz. Maslina i čokoti loze bili su zasađeni u zapadnom istarskom priobalju na velikim površinama plodne crvenice, dok su se ulje i vino izvozili morskim putom u amforama lokalne proizvodnje. Uzgoj vinove loze u Istri antičkog doba poznat je slabije od uzgoja masline. Vinova loza raste i rodi u gotovo cijeloj Istri, osim u najvišim predjelima sjeverne i sjeveroistočne Istre. Vino je uvijek imalo značajnu ulogu u svakodnevnoj prehrani. O uzgoju vinove loze možemo znati samo preko materijalnih ostataka tijeskova i sitnih navoda u pisanim izvorima. Materijalni izvori uzgoja vinove loze nisu sačuvani, no novija tehnologija zračnih snimaka pokazuje tragove dugotrajne obrade trsova u pačetvorinama. Na jugu Istre kod Premanture (koja je krajnji južni dio pulskog agera) na istočnoj obali rta Kamenjak, poluotoku Školjić, uočene su na dva mjesta pačetvorine kao podloge za sadnju. Razmak između dva reda je 2 – 2,5 m i 3 – 3,5 m gotovo istovjetno pisanju Kolumele. Donji red sada je preplavilo more ali u gornjem redu rupe su dovoljno velike da se usadi drvo i oko njega oviju dvije loze. Na poluotoku Stupice u neposrednoj blizini nađena manja plantaža vinove loze prepoznata na sličan način po ostacima četvrtastih udubljenja u živoj stijeni.⁶¹²

⁶⁰⁹ MOTTA 2020, 1.

⁶¹⁰ MOTTA 2020, 2.

⁶¹¹ MATIJAŠIĆ 1998, 341.

⁶¹² MATIJAŠIĆ 1998, 337.

O istarskom vinu postoje samo tri pisana navoda. Plinije Stariji dva puta spominje vino iz Pucina mjesto Općine blizu Trsta u sjeverozapadnoj Istri, kao pucinsko vino.⁶¹³ To vino se koristilo kao lijek, jer je Augustova druga žena Livija doživjela 82. g. zahvaljujući tom vinu. Drugi pisac je Kasiodor koji u 6. st.⁶¹⁴ preporučuje da se zbog lošeg uroda u Veneciji uveze vino iz Istre. Osim njih Strabon⁶¹⁵ i Herodijan⁶¹⁶ govore o Akvileji kao trgovačkom tranzitnom centru i spominju široko korištenje drvenih bačvi za čuvanje i prijevoz vina.⁶¹⁷

Samonikla maslina (*Olea europea* L.) je biološki pokazatelj mediteranske klime.⁶¹⁸ Kultivacija maslina prvo je stigla u Egipat, već 4500. g. pr. Kr., da bi potom prešla u Fenikiju, a odatle je u 15. st. pr. Kr. distribuirana kroz Sredozemlje, na Iberski poluotok i na grčke otoke u Egejskom moru. Grčke migracije utjecale su na usvajanje uzgoja masline, a grčkom kolonizacijom istočnog Jadrana (u 6. st. pr. Kr.) Histri su upoznali vinogradarstvo, maslinarstvo i uzgoj smokava i badema.⁶¹⁹

Maslina koja traži blagu klimu Sredozemlja nije uspijevala u unutrašnjosti istarskog poluotoka. U antici na obalnom području a osobito jugu Istre, gdje su Pula i Nezakcij postojalo je puno maslinika. Štoviše, maslinarstvo i vinogradarstvo bile su dominantne proizvodne grane, jer su donosile najveću dobit a tražile su manje osobnog rada.

VII.4. Vodospreme i spremišta

Ni jedna poljoprivredna kultura ne može rasti bez vode, a osim starih Egipćana koji su znali navodnjavati svoja polja, Etrušćani su razvili sustav usmjeravanja vodenog toka i isušivanja močvara, koji su potom stari Rimljani preuzeli. Izgradnja vodosprema, vodovodne i kanalizacijske mreže u gotovo svim antičkim gradovima, bila je, uz izgradnju cesta, jedna od odlika stare rimske civilizacije. No osim u gradovima vodospreme su se radile i na velikim poljoprivrednim gazdinstvima. Voda se dopremala iz obližnjih rijeka, manjim akvaduktima, i

⁶¹³ Plinii Secundi Caecilius, *Naturalis Historiae*, 14.60; i 17, 31

⁶¹⁴ Cassiodori, *Variae*, 12,26.

⁶¹⁵ Strabo, *Geographica*, 5,1,8

⁶¹⁶ Herod. 8, 2, 3

⁶¹⁷ MATIJAŠIĆ 1998, 339.

⁶¹⁸ Fosilni ostaci stabla divlje masline (*Olea europaea sylvestris*) sa lokaliteta Santorini (Grčka), Mongarino (Italija), Relilai (sjeverna Afrika – Tunis) i u Španjolskoj stari su 50 000 godina. Maslina se počela uzgajati na dva mjesta. Na Levantu - na lokalitetima Kfar Samir i Nagal Megadim u Izraelu na Karmelskom gorju, nađene su jame pune koštica i celuloza od maslina koje su radiokarbonski datirane u razdoblje 5530. i 4570. god. pr. Kr. Drugi epicentar uzgoja je bio na područje današnje Turske u Anatoliji na lokalitetima Mersin, Hatay, Maraş, Mardin i na sjeveru Sirije GIACOMETTI 2017, 4.

⁶¹⁹ GIACOMETTI 2017, 8.

izgradnjom cisterni koje bi sakupljale vodu izravno s izvora, ili kišnicu. Organizirana vodoopskrba infrastruktura bila je temelj za život u gradu, kako to svjedoči i sačuvani natpis Lucija Menacija Priska iz Pule.

VII.4.1. Opskrba vodom

U Medulinskom zaljevu locirani su bunari s pitkom vodom koji se u usmenoj predaji tradicionalno smatraju rimskim bunarima. Oni se nalaze na pozicijama: Pomer, sv. Ivan od Izvora, Biskupija, Pintin bunar u Burlama, rimski bunar u Burlama, Mali Puć na Štraminjonima, Veli Puć kod Matića, Slani Puć kod sv. Damijana. Ostali su se napajali iz cisterni, akvadukta dok su se obradive površine navodnjavale iz tri lokve u istočnom dijelu plodnog zaleđa.⁶²⁰

VII.4.2. Skladišta

U rimsko doba prostori za skladištenje roba bili su pri gospodarskim ali i stambenim prostorima. To su bili prostori za čuvanje hrane za ljude – žitarice, vino i ulje, ili hrane za životinje – sijeno. Skladišni prostori su prepoznatljivi jer čine veći dio građevine. Cilj je bio dugo, uspješno i kvalitetno čuvanje namirnica. Kolumela navodi vrste skladišta: *cella olearia*, *cella vinaria*, *cella faenilia*, *palearia*, *horrea*.⁶²¹ Postoje prostori za čuvanje tekućih namirnica u prizemlju objekta i suhih namirnica na katu, s time da je pod morao biti izoliran pomoću *amurca* – talog i voda od tiještenja ulja, a tako pripremljen pod prekrivao se keramičkim pločama.

Osim Kolumele, o skladištima je pisao i Vitruvije u svojem kompendiju o arhitekturi.⁶²² Po njemu, prostorije za čuvanje ulja bile su uz kuhinju, a spremište je imalo otvore okrenute prema jugu da se ulje ne bi zimi smrznulo. Vino se čuvalo u tijeskovima u prostoru izvan stambenog objekta kao podrum za vino koji je imao prozore prema sjeveru. Skladišta žitarica – *granaria*, smještena su u sjeveroistočnom krilu zgrade i povišena od razine tla i vrlo prozračne da se ne razviju insekti. Uz njih su sa svake strane bila spremišta sjena. U gradovima – tako i u Poli i Nezakciju postojala su javna skladišta – *horrea*.⁶²³

U razdoblju od 1. st. pr. Kr. do 5. st. u rimskoj Istri gradili su se mnogi gospodarski objekti (uljare, vinare, suknare) sa skladištima i hodnicima kojih su podovi bili popločeni podnim

⁶²⁰ Izvor: usmena predaja Ivan Lorencin 5. 10. 2023.

⁶²¹ Columella, *Res rustica* 1,6,9-13.

⁶²² Vitruvii, *De architectura libri decem*, 6.6.3-4.

⁶²³ MATIJAŠIĆ 1998, 270.

keramičkim opekama. *Ville rustica* u ageru, bile su većinom polivalentne, jer se na njima proizvodilo u kontinuitetu sve do 6. st. te su, uz tijeskovce, imale mlinove i bazene za taloženje ulja, također i skladišne prostore za pohranu žitarica ili velike kamene ili keramičke recipijente ugrađene u podove za skladištenje ulja i vina.⁶²⁴

Za spremanje i prijevoz ulja, vina, meda, konzerviranog voća, usoljene ribe i dr. upotrebljavali su amfore. To su keramičke posude s uskim i dugim vratom, proširenim trbuhom te okruglim ili šiljatim dnom, tako da nije mogla stajati na zemlji, nego se morala postavljati u pijesak ili u poseban stalak od drva. Na obali Istre bilo je mnogo skladišta amfora jer su se proizvodile u tvornicama gdje je bila dobra glina. Amfore su nađene u skladištima i podrumima rimskih rezidencijalnih i rustičnih vila, a nalazi ulomaka vidljivi su na svim antičkim lokalitetima. Druga vrsta spremnika su dolije, koje su se izrađivale složenom tehnologijom, ugrađivane u pod gospodarskog objekta, a pažljivo su se održavale i popravljale bušenjem i ubacivanjem olovni kopči ili urezivanjem i zalijevanjem oštećenih mjesta olovom. Jedna dolija mogla je zapremiti 1200 l tekućine prema zapisu u skladištu na brdu kolci na Brijunima.⁶²⁵

VII.5. Prerada poljoprivrednih proizvoda

Po zapisu Kolumele, Rimljani su imali nevjerojatan broj poljoprivrednih alata.⁶²⁶ Mali *pagus* u ageru koji nije imao puno alata, nije mogao imati veliki prinos i nije bio konkurentan velikim vilama koje su imale skladišta raznovrsnog alata, staje za stoku i radionice za kovanje željeza i izradu alata.⁶²⁷

Žetva žitarica počela je prije nego dozrije klas, a nakon toga bi se ostavila neko vrijeme da se osuši i zrna dozriju. Vršidba se obavljala u *arei* – posebno pripremljenom dvorištu gdje se zemlja poravnala i očistila od biljaka, a potom se zemlju stavljala mješavina slame i blata. Potom se polila talogom *amurca* koji je odbijao kukce i korov a dobivao se iz taloga od proizvodnje maslinova ulja.⁶²⁸ Drvenim pločama opterećenim kamenjem koje su vukli konji ili magarci, odvajala su se zrnja, a potom bi se laganim drvenim lopatama tijekom vjetrovitog vremena omlatilo žito kako bi se odvojilo zrno od ovojnice.⁶²⁹ Pri tome su se upotrebljavale

⁶²⁴ MATIJAŠIĆ 1998, 272.

⁶²⁵ MATIJAŠIĆ 1998, 272.

⁶²⁶ MOTTA, 2020, 2

⁶²⁷ SUIĆ 2003, 87.

⁶²⁸ *Cato, De agr.* 91

⁶²⁹ *Varro, De re rustica* 1, 52.2

željezne alatke – lemeši, motike i srpovi. Žito bi se skladištilo u prozračnim prostorijama povišenim od tla (*granaria*), a sa svake strane bila su spremišta sijena. Osim njih u gradovima su postojala javna skladišta – *horrea*.⁶³⁰

U početku su Rimljani pravili od žita pogaču - *focaccia*, a kad su od Grka saznali za kvasac, mijesili su kruh. Gotovo 80% kalorijskog unosa bili su proizvodi od žitarica. Postojalo je nekoliko vrsta kruha, ovisno o količini dodataka pšeničnom brašnu. Od prosijanog brašna radio se *panis candidus*, kruh bogatih, a siromašni su jeli *panis sordidus*, crni kruh, od neprosijanog brašna. Mekinje – *panis furfureus*, bio je kruh „za pse“ koji su jeli najsiromašniji. U nedostatku pšenice jela se *maza d'orzo* od ječma napravljena beskvasna *focaccie*, ili pak kaše nastale kuhanjem ječma koji je ostavljen da se stvrdne. Uz njega jelo se i kaše od pira ili pirovog brašna za najniže slojeve.⁶³¹

VII.5.1. Prerada grožđa i masline

Istarsko tlo nije bilo pogodno za uzgoj velikih količina pšenice, ali je bilo vrlo dobro za sadnju vinograda i maslinika. Zato je glavni produkt sela bila izrada maslinovog ulja i vina. O tome najviše znamo jer je za tiještenje grožđa i mljevenje maslina upotrebljavan uređaj mlin i tijesak koji je imao kameno podnožje, i dok su drveni dijelovi istrulili, kamen je ostao i prepoznatljiv je danas te po njemu možemo locirati proizvodni pogon. Tijesak je mogao biti za vino i za maslinovo ulje, tako da se zajedno spominju proizvodnja vina i maslinovog ulja. Razlikovati je li prostor za tiještenje bio za maslinovo ulje ili vino moguće je samo na dva načina danas, ako se na lokalitetu nađu pougljene koštice od maslina, ili ako su u sklopu iste gospodarske zgrade dva zasebno grupirana tijeska kao u vili kod Pompeja u Italiji.⁶³²

Katon Stariji⁶³³ bilježi da je tijesak za ulje imao okomiti nosač horizontalne grede (*arbores*), dok je onaj za vino morao biti dvije stope viši, jer je zapremina grožđa koje se stavljalo bila veća od zapremine maslina.⁶³⁴

Kvaliteta ploda ovisila je o vremenu berbe i utjecaju napada štetnika. Nije postojao učinkovit način zaštite loze od nametnika. Nakon branja grožđa skinu se listovi, a plodovi se operu. Grozdovi se stavljaju izravno u tijesak bez mljevenja. Mošt koji bi se izvukao tiještenjem

⁶³⁰ MATIJAŠIĆ 1998, 170.

⁶³¹ MARCONE 2002, 450.

⁶³² MATIJAŠIĆ 1998, 156.

⁶³³ *Cato, De. agr.* 18.-19.

⁶³⁴ MATIJAŠIĆ 1998, 156.

pretakao se izravno u recipijent za čuvanje. Trebalo se jako paziti kako se skladišti, jer se neprikladnim metodama vino moglo ukiseliti. Ponekad se dugo vremena moralo skladištiti grožđe jer je proces prerade bio spor.⁶³⁵ Vino se moglo čuvati i u drvenim bačvama, obavezno na sjevernom dijelu objekta.⁶³⁶

O istarskom vinu saznajemo u jednom pisanom navodu Plinija Starijeg⁶³⁷ koji spominje da Julija Augusta – carica Livija žena Augustova, svoju dugovječnost, a umrla je a 82. g. zahvaljuje pucinskom vinu. Ono se pravi u okolici kaštela *Pucinum*, moguće danas Općine kod Trsta, u kojem se prerađivalo grožđe koje je raslo na kamenitu tlu kraških padina. Kako pisci spominju samo kvalitetna vina, a ne bilježe ostale vrste, možemo zaključiti da je proizvodnja istarskog vina zadovoljavala potrebe pučanstva jer je bilo važno u svakodnevnoj prehrani. Drugi spomen vina u Istri je u pismu Kasiodora⁶³⁸ koji govori o bogatom urodu grožđa i proizvodnji vina te njegovom izvozu u Italiju u prvoj polovini 6. st. S obzirom na činjenicu da nema načina da arheološkim nalazima razlučimo je li neko postrojenje bilo za preradu vina (nisu rađene ni kemijske ni agro/paleo botaničke analize), sva antička postrojenja na području Pulskog agera spominju se zajedno.⁶³⁹

Proizvodnja ulja se uglavnom zbivala u glavnom dvorištu gospodarske zgrade. S obranih maslina skidali su se listovi, prali i prebirali ovisno o napadaju štetnika, jer nisu poznavali zaštitu. Potom su se masline stavljale u spremišta s drvenim pregradama u blizini postrojenja za preradu. Nekoliko dana kasnije masline bi se samljele u pastu. Pasta se stavljala u košare pletene od šiblja i konopa te se tiještila. Tiještilo se na više načina, prvotno su ljudi po tome gazili nogama na koje su privezali drvene ili kamene poluge ili gnječili stupama, a potom je uočeno da bi to lakše učinili kamenim valjkom, dok nisu izumili kamene mlinove ili *Tudiculae*, a na kraju tijesak koji su pokretali robovi ili stoka. Pasta od maslina se nekoliko puta tiještila dok je bilo ulja koje se cijedilo te je to nazvano hladno tiještenje koje je davalo najbolje ulje. Nakon toga promijenila bi se posuda za prijem ulja koje se slijevalo. Pasta maslina prelijevala se toplom vodom i opet tiještila kako bi se dobilo više ulja. Tu tekućinu bi potom flotirali i posebnim kanalima dovodili do kamenih posuda, ili vrlo velikih zidanih bazena za taloženje

⁶³⁵ GIACOMETTI, 2017, 25

⁶³⁶ MATIJAŠIĆ 1998, 157.

⁶³⁷ *Plinii Secundi Caecilius, Naturalis Historiae*, 3, 127

⁶³⁸ *Cassiodori, Variae*, 12, 26

⁶³⁹ MATIJAŠIĆ 1998, 157.

gdje bi odležala. Tako bi se ulje apstrahiralo taloženjem i plivalo je na vodi zbog različite specifične težine. Na kraju bi se ručno ili sustavom spojenih posuda prelijevalo samo ulje.⁶⁴⁰

U antici za mljevenje najčešće je korišten *trapetum* – stroj za mljevenje koji opisuje Katon⁶⁴¹ kao spravu od nepomičnog podloška (*mortarium*) i dva pomična kotača (*orbes*), konkavnog oblika, i *mola olearia* – mlin s kamenim kotačima. Aristej je po mitu izumio sustav *molea olearie*, koji je pokretan snagom robova ili životinja, a mogao se okretati horizontalno ili vertikalno. Prvi iscjedak taložio se u konkavnu izdubenu kamenu osnovicu (*mortarium*). U drugoj fazi u posebnom tijesku (*torcular*) cijedilo se ulje.⁶⁴²

Kako je stari Egipat poznao samo *Oleum sequens*, antička Grčka poznavala je više vrsta ulja, a najviše je cijenila ulje *onphachinon*, ili *omotribes* koji se cijedio od poluzelenih plodova. Po zapisu Plinija Starijeg Rimljani su imali pet vrsta ulja, a najbolje je bilo ulje *Olei flos*, koje se izvuklo iz prvog tiještenja i njega su upotrebljavali bogati. Ulje iz drugog tiještenja *Oleum sequens* bilo je dobro za puk. Najbolje i najkvalitetnije ulje *oleum ex albis ulivis*, zvano i *acerbum*, *aestivum*, *crudum*, *hispanum* izrađivalo se u Istri, Španjolskoj i sjevernoj Grčkoj. Ulje je imalo izrazit miris i okus po plodu masline u trenu kad se boja ploda mijenja od zelene do zeleno-žute.⁶⁴³

U antici se ništa nije bacalo, tako da su nakon tiještenja ulje koje bi se zalijepilo za uređaje sastrugali i pretvorili u sapun, a ostatak paste su osušili, briketirali i upotrebljavali kao gorivo. Ti briketi davali su veliku toplinu, pa su se od njih grijale kuće i stavljali u peć za pečenje keramike, vapna i taljenje željeza.⁶⁴⁴

I ulje i vino čuvali su se u spremnicima od keramike – dolijama (*dolia*) koji su bili ukopani u zemlju.⁶⁴⁵ Skladište je je bilo na sunčanom dijelu postrojenja blizu prostorija za tiještenje, a vrata su morala gledati na jug da se ulje ne bi smrzlo. Ako je ulje bilo za izvoz, odmah se prelijevalo u amfore.⁶⁴⁶

⁶⁴⁰ MATIJAŠIĆ 1998, 153.

⁶⁴¹ *Cato. De agr.* 21.-23.

⁶⁴² SUIĆ 2003, 322.

⁶⁴³ ŽUŽIĆ 2002, 135.

⁶⁴⁴ GIACOMETTI, 2017, 45.

⁶⁴⁵ *Plinii Secundi Caecilius, Naturalis Historiae*, 14, 133.-134.

⁶⁴⁶ MATIJAŠIĆ 1998, 158.

Maslinarstvo i vinogradarstvo u južnoj Istri bile su dominantne proizvodne grane kako to svjedoče nalazi proizvodnih gospodarskih pogona i skladišta u ageru. Kako je izrada maslinova ulja donosila najveću dobit, veliki dio poljoprivrednih površina bio je pod uzgojem maslina.

Antički proizvodni kompleksi u Istri bili su polivalentni, jer nisu proizvodili samo jedan proizvod. Bili su dobro opremljeni mlinovima, tijeskovima, bazenima za taloženje te velikim kamenim ili keramičkim recipijentima ugrađenim u podove za spremanje. Arheološki nalazi svjedoče da se na imanjima proizvodilo gotovo u neprekinutom kontinuitetu od 1. do 6. st.

Vrhunac proizvodnje i trgovine istarskim maslinovim uljem bio je u 1. st. kada se izvozilo na zapad uz porječje Pada u sjevernu Italiju i prema Retiji, te na istok cestom od Akvileje preko Julijskih Alpa u pokrajine Norik i Panoniju. Istarsko ulje konzumirali su duž Dunavskog limesa brojni rimski vojnici/legionari, od južne Njemačke do ušća Dunava u Crno more.⁶⁴⁷ U kasnoj antici se proizvodni pogon premješta s agera unutar gradskih zidina. Ostatak tijeskova za preradu maslina ili grožđa nađen je u gradu Puli, ali i u Nezakciju gdje je jedan dio termi u kasnoantičko doba, postavljanjem preša za masline, bio pretvoren u gospodarski kompleks.⁶⁴⁸

VII.6. Stočarstvo, ribarstvo, solane

Uz dvije temeljene gospodarske grane, stočarstvo i ribarstvo, vezano je i sakupljanje soli koja je neophodna za život. Stočarstvom su se bavili Histri prije nego su pali pod rimsku vlast. Lov i ribolov, kao i stočarstvo bili su dio nomadskog života, a kasnije je stoka bila povezana s ratarstvom, zbog oranja i gnojidbe. Stoka sitnog zuba davala je vunu, kožu, krzno, meso, mlijeko, proizvode koji su se mogli preraditi.⁶⁴⁹

U Istri se stočarstvom bavilo autohtono stanovništvo uglavnom na sjeveru Istre. No ako je i postojalo na jugu temeljilo se na seljenju stoke na manje udaljenosti tijekom najtoplijih mjeseci, jer je na jugu tlo oskudijevalo vodom, a trava bi se osušila pa su se stada premještala na obronke Ćićarije, da bi se u jesen vraćala. Zooarheološke analize životinjskih kostiju Pule i Nezakcija pokazale su uzgoj stoke sitnog zuba (koze i ovce) zbog mlijeka i vune, nešto goveda te ulovljene jelene.

Nakon provedene centurijacije i dovođenja italskih doseljenika, potomci pokorenih Histra ostali su u srednjoj Istri živeći svojim tradicionalnim životom i ovdje je stočarstvo bilo razvijenije.

⁶⁴⁷ IVETIĆ, 2009, 45.

⁶⁴⁸ MATIJAŠIĆ 1998, 214.

⁶⁴⁹ MARCONE 2002, 23.-25.

Iako nije bilo stoke, ni intenzivnog stočarstva unutar zidova grada Pule i Nezakcija, ne iznenađuje njihova prisutnost u ageru. Ovce i koze su se držale na poljoprivrednim imanjima kao korisna nadopuna prihoda imanja, izvori gnojiva za polje i pojačanje ishrane uglavnom mlijekom i sirom. Ove životinje nisu se uzgajale radi mesa, jer je ono bilo namijenjeno malobrojnim bogatim domaćinstvima. Nekađ se dio zemlje koristio kao pašnjak ili je bio na ugaru, kako je preporučivao Kolumela, jer je kvaliteta vune ovaca koje su pasle na ravnim livadama bila bolja kada su te livade bile na jednogodišnjem ugaru.⁶⁵⁰ Uz pašnjake postojale su i livade za košenje trave koja se potom sušila i spremala u stožaste stogove. Sijeno je osim za prehranu zimi bilo i preduvjet za držanje volova i konja koji nisu išli u vlažnije predjele, jer su bili potrebni za oranje i vuču. Magarci su bili brojni, jer nisu toliko zahtjevni.

Kako su domaće životinje bile značajan izvor gnojiva, imanja s ratarskim i voćarskim kulturama imala su veći broj grla stoke. To je vrlo značajno za Istru jer je crvenica siromašna hranjivim sastojcima, a gnojidbom se ta razina povećava. Zbog toga ne iznenađuje podatak da se stoka intenzivno uzgajala na kamenim obroncima brežuljaka u pulskom i nezakcijskom ageru.

VII.6.1. Ribolov

Ribolov je, uz lov i stočarstvo, bio još jedna gospodarska grana koja je omogućavala preživljavanje autohtonog stanovništva. Ribolov uz lov izmiče dubljoj prosudbi jer nema puno dokaza koji ga mogu otkriti. Jasno je da su se stanovnici uz obalu bavili ribarenjem, a ljušture dagnji, kamenica pronađene su na Vižuli i u Pomeru. Ali uz to treba napomenuti kako se nalazima brončanih udica, željeznih osti i utega od keramike, kojima su se opterećivale mreže, nije poklanjalo dovoljno pažnje.

Činjenica da se garum, umak koji nastaje konzervacijom ribe solju vrlo cijenio u rimskoj kuhinji, može ukazivati na brojna postrojenja za preradu ribe i posredno na postojanje ribnjaka i solana. Pretpostavlja se da je garum nastao u Kartagi rezanjem ribe na komade, koja bi se solila 20 dana, i potom punila usoljenim iznutricama. Tuna ili skuša bi se izrezale na komade i solile 20 dana, i punile usoljenim iznutricama te se ostavile na suncu radi hlapljenja salamure, i spremale u amfore i vrčeve za transport i čuvanje. Postojali su normalni garum, koncentrirani i u obliku paštete. Garum se proširio Sredozemljem u Hispaniju i Luzitaniju.⁶⁵¹

⁶⁵⁰ Columella, *Res rustica*, 7, 2, 3.

⁶⁵¹ SUIĆ 2003, 322.

U ovim sektorima, gradski svijet s trgovačkim iskustvom mogao je uložiti svoj kapital osnivanjem takvih proizvodnih pogona izvan gradskih područja. Nesumnjivo su se garum i soljena riba proizvodili i u Istri. Mnoge obalne ruralne građevine mogle su imati manje pogone za izradu garuma i soljenje ribe. Uz njih su mogli biti i ribnjaci (*vivaria piscium*, *piscina vivaria*), a u istarskim malim zaštićenim zaljevima moglo se u drvenim okvirima uzgajati ribe a naročito školjke (dagnji *Mytilus*, i kamenica *Ostrea edulis*).⁶⁵²

Uzgajanje riba potvrđeno je arheološkim arhitektonskim nalazima ribnjaka u Medulinskom zaljevu, a gospodarski kompleks u uvali Bijeca imao je solanu i ribnjak. Na nekim mjestima se pretpostavlja postojanje ribnjaka zbog odličnih predispozicija za uzgoj ribe.⁶⁵³

Uz ribnjake je postojao i uzgoj puža volaka (*Murex brandaris*, *Murex trunculus*) zbog grimizne žlijezde iz koje se ekstrahirao purpurni prah. U Medulinskom zaljevu nije pronađena veća količina volaka osim za prehranu stanovnika antičkih *villa*, dok fulonike na ovom području nisu dokumentirane.

Usprkos postojanju izvora u plitkom moru, još uvijek nismo utvrdili je li bilo u Medulinskom zaljevu uzgoja dagnji (*Mytilus*) i kamenica (*Ostrea edulis*).

VII.6.2. Solane

Proizvodnja soli je sakupljačka privreda koja je bila važna za konzerviranje hrane. Osim kao začim i organska potreba organizma solju, sol je bila jedino i najpouzdanije sredstvo konzervacije povrća, ribe i mesa, te u preradi mlijeka, masla i sira o čemu pišu Katon⁶⁵⁴ i Kolumela.⁶⁵⁵ Godišnja potreba je za čovjeka 2,5 kg, isto toliko za ovcu, a 10 kg za goveda i krupnu stoku, što ukupno iznosi 15 kg po stanovniku godišnje.

Sol za ljudsku uporabu uz morsku obalu proizvodila se isparavanjem vode u solanama. Sol je oduvijek bila predmetom trgovine, krijumčarenja i ratova. U antičkoj Istri sol se dobivala iz morskih solana, a tradicija se može pratiti po nazivima.

Na istarskom prostoru postoje uvale čiji toponimi ukazuju na postojanje solana (lat. *salinae*). Ostatak skladišta za potrebe gospodarskog kompleksa 3. – 5. st. sa solanom nađen je

⁶⁵² MATIJAŠIĆ 1998, 267.

⁶⁵³ KONCANI UHAČ 2020, 28.

⁶⁵⁴ Cato, *De agr.* 88, 105; 7, 4 i 117.

⁶⁵⁵ Columella, *Res rustica*, 12, 4.-10

pod morem u uvali Bijeca kod Medulina.⁶⁵⁶ Nije isključeno da se sol proizvodila u manjim količinama i drugdje ali samo za lokalnu upotrebu, no njihove ostatke prekrilo je more pa ih je teško naći. Glavnina potrebnih količina uvozila se iz Italije preko Akvileje.⁶⁵⁷

VII.7. Prirodni resursi – šume i kamen

Istarski je poluotok u svojem središnjem i sjevernom dijelu bio bogat šumama, dok u obalnom pojasu prevladavaju makija i šumarci. Autohtono stanovništvo koristilo je šumu za ispašu stoke te rezanje grmlja i stabala za ogrjev i gradnju, a iz nje se dobivalo i meso i koža divljači, slasni divlji plodovi, med, vosak, smola za baklje. Šume su bile i zaklon u slučaju rata i pljačkaških upada neprijateljske i rimske vojske. Intenzivno krčenje šuma počelo je već u antici, kada se ruralni krajolik preobražava zbog centurijacije i proširenja poljoprivrednih površina da bi se nahranilo rastuće stanovništvo u gradovima.⁶⁵⁸

Šuma uz pašnjake činila je dio neparceliranoga zemljišta, (*ager indivisus*, *ager insolutus*) koji je bio u zajedničkom vlasništvu kolonijske zajednice. Šume su se mogle uz određene uvjete (*vectigalia*) koristiti za drvarenje, ispašu i lov.⁶⁵⁹ No šuma se u Istri zbog klimatskih prilika, teže obnavljala, drvo je u Istri bilo skupa roba. Zbog toga se rado pribjegavalo sječi starih vočki kako bi se u hladnom dobu godine ugrijalo.⁶⁶⁰ Šuma Magran sjevernije od rta Marlera bila je dobar izvor za potrebe drva, iako nedovoljan.

VII.7.1. Kamenolomi

Tradicijski građevni materijal u Istri je kamen, a to su preuzeli i Rimljani i koristili ga kao materijal za građenje ali i dekoraciju. Geomorfološka podjela Istre ukazuje na raznovrsnost poluotoka. Bijela Istra (kamen Učke i Ćićarije) građena je od krednih i paleogenskih vapnenaca. siva Istra ili središnja flišnim materijalom, a crvena Istra zbog zemlje crvenice koja prekriva jurske i kredne karbonatne stijene.

Istarski vapnenac (*calcare istriano*) visoke je kvalitete, a od antičkog vremena vađen je u više kamenoloma na zapadnoj obali za gradnju javnih i privatnih građevina. Uz tehnologiju vađenja

⁶⁵⁶ KONCANI UHAČ 2020, 28.

⁶⁵⁷ MATIJAŠIĆ 1998, 355.

⁶⁵⁸ ORBANIĆ – ŽIGANT 2013, 32.

⁶⁵⁹ BULIĆ 2012, 61.

⁶⁶⁰ ORBANIĆ – ŽIGANT 2013, 31.

kamenih blokova, njihovo otkresivanje i obradu te klesanje ukrasa, Rimljani su donijeli nove tehnologije žbuke – zidne, podne i vodonepropusne, izradu mozaika te kamenih predmeta.

Tragovi antičkih kamenoloma nalaze se na brojnim lokalitetima: Premantura – uvala Portić (*Porto rosso*) tragovi pašarina, i u uvali Šekovac nasuprot nje; rt Mugli, koji se nalazi nasuprot Vižule imao je kamenolom blizu obale; antički kamenolom na poluotoku Vižula; Pomer – premanturski Školjić s juga je odrezan antičkim kamenolomom blizu obale povoljno za transport; u kamenolomima u Banjolama na položaju Rupice i Pećine nađeni su poluobrađeni stupovi i glava žene; kod Vinkurana 500 m od zaljeva Veruda nalazi se kamenolom *Cave Romane* iz kojega se vadio kamen za izgradnju Amfiteatra u Puli.⁶⁶¹

VII.8. Industrijska postrojenja

VII.8.1. Keramika

U industrijska postrojenja ulaze proizvodnja keramike i staklarstvo. Tijekom arheoloških istraživanja na vidjelo izlaze velike količine keramike na lokalitetima unutar ali i izvan gradskih zidina, čak i ispod razine mora. Uporabna keramika je skupni naziv za sve predmete od keramike koji su se upotrebljavali u antičkoj svakodnevici, bilo za gradnju – tegule, za čuvanje, za kuhanje i pribor za pripremu hrane, posude, grobni prilozi.

Prije dolaska Rimljana postojao je uvoz helenističkih posuda iz južne Italije, Apulije i Daurnije koji se pojavio u grobovima Nezakcija. Primjerci italske uporabne keramike pojavljuju se nakon osvajanja Istre u 1. stoljeću pr. Kr. Više se ne radi o uvozu, već su ti primjerci stigli s doseljenicima. Također, primjerci posuđa, pladnjeva i plitica potječu iz antičke Pule, pa čak i samog foruma. Keramika iz Aretija postaje do kraja 1. st. pr. Kr. uobičajena u svakodnevici. Proširenjem proizvodnje aretinske keramike na Galiju i Panoniju, u doba Augusta ova keramika prevladava, a velike količine te keramike nađene su na kastrumu u Brijunu. Najbliže radionice za utilitarnu namjenu nalazile su se u Akvileji i odatle se uvozilo u Istru.⁶⁶²

Raširenost nalaza keramičkih uljanica može se zahvaliti činjenici da su zbog dekoracija bile ranije prepoznate i zapisivane u arheološkim istraživanjima, od predmeta utilitarne namjene. Kalupi za izradu uljanica bili su dvodijelni i posebni za svaki tip uljanice. Proizvodnja uljanica

⁶⁶¹ MATIJAŠIĆ 1998, 391.; ŠPREM 2019; 16.

⁶⁶² MATIJAŠIĆ 1998, 371.

nije dokumentirana u Istri, iako je bila velika potražnja za njima pa je moguće da se proizvodila u nekim pogonima u ageru.⁶⁶³

U zadnje vrijeme pojačano je zanimanje za amfore kao posude za prijevoz ulja, vina, konzerviranog voća i usoljene ribe. Pronađeno je više tipova amfora, a nije sa sigurnošću poznato kako je tekao njihov razvoj. Kako se od Istre izvozilo ulje i vino, amfore su se kao ambalaža proizvodile lokalno i izvozile u Italiju, Rim, Galiju, Hispaniju, Norik, Panoniju i Dakiju. Žigovi na amforama – oznake proizvođača i tvornica olakšavaju praćenje prilikom arheološke analize.

Amfore tipa Dressel 2-4 s bifidnim drškama cilindričnog su tijela, a počele su se s vremenom izrađivati u Istri. Amfore su tipa Lamboglia 2, jajolikog su tijela, s dvije paralelne drške proizvodile su se na zapadnoj obali Jadrana, i vrlo su brojne na lokalitetima u Istri pogotovo u Puli, te su bile tipične za prijevoz vina. Unutrašnjost bi se premazala smolom i nije bila velikih dimenzija. Tip Dressel 6a korištena je za vino i proizvodile su se u padskoj nizini. Nalazi su rašireni na Jadranu, sjevernoj Italiji i Noriku. Tip Dressel 6B su istarske amfore, jajolikog tijela koje završava šiljkom, s kratkim vratom i visokim rubom. Postoje dva nalazišta proizvodnih pogona ovih amfora: u Fažani kod Pule i Loronu kod Poreča. To su amfora za prijevoz maslinovog ulja (*ollearia*), a od sredine 1. st. preplavljuje tržište sjeverne Italije do Torina, Norik i Panoniju. U Istri se još mogu susresti i amfore s ljevkastim rubom.⁶⁶⁴

Amfore su se u pravilu koristile samo jednom za transport namirnica, potom bi se odložile na hrpu odakle bi se sekundarno upotrijebile kao građevni drenažni materijal u močvarama, rijeci, moru.⁶⁶⁵

Posebna skupina keramičkih posuda su dolije, visoke i široke oko 1,5 m. Uobičajene su u skladišnim prostorima gospodarskih građevina. Mogu biti *dolia vinaria*, *dolia olearia*, *dolia amurcaria*, *dolia frumentaria*. Izrađivale su se postupkom koji je Kolumnela opisao kao *dolia picare*⁶⁶⁶ i to 40 dana prije berbe maslina i grožđa. Dolije su bile ugrađene u pod skladišta te su bile brižno čuvane i popravljane. Kako su *ville* u Istri znale imati i po nekoliko desetaka takvih dolija, jasno je da je poljoprivredna proizvodnja u antičkoj Istri bila dobra.⁶⁶⁷

⁶⁶³ MATIJAŠIĆ 1998, 373.

⁶⁶⁴ MATIJAŠIĆ 1998, 376.

⁶⁶⁵ MATIJAŠIĆ 1998, 299.

⁶⁶⁶ Columella, *Res rustica*, 12, 15, 5

⁶⁶⁷ MATIJAŠIĆ 1998, 386.

Posebnu kategoriju keramike činile su tegule – opeke i građevinska keramika – predmeti od pečene gline. Pod tegulama se podrazumijevaju krovne opeke, kanalice, podne opeke, opeke, elementi za gradnju grijanja. Po žigovima se može pratiti put trgovine tegulama. Radionica u Fažani osim amfora proizvodila je i krovne opeke – tegule za okolicu, a pronađene su u Puli i na Brijunskom otočju.⁶⁶⁸

VII.9. Promet

U svakom gospodarstvu promet i trgovina su nerazdvojni i međusobno ovisni. Prometne veze Istre uvjetovane su njezinim geografskim položajem i reljefom. Promet se odvijao cestom, morem i rijekama, a postojale su veze sa susjednim područjima – Liburnijom, Panonijom, Norikom ili sjevernom Italijom, ali i udaljenijom Dalmacijom, ili još daljim krajevima. Pula je bila od najveće važnosti zbog vojne posade, ali i zbog zaštite njezinog velikog zaljeva. U antici se preferirao riječni i pomorski promet jer je bio sigurniji i lakši pogotovo za transport velikih količina robe.⁶⁶⁹

VII.9.1. Cestovni promet

Rimska cestovna mreža izgrađena je vrlo brzo nakon osvajanja od strane Rima, ali je većina cestovnih pravaca već prije bila utvrđena, dok su Rimljani morali nove cestovne pravce izgraditi kako bi povezali nova naselja koja su nastala nakon osvajanja, izgradnje vojnih logora i doseljenja novih stanovnika.⁶⁷⁰

Točna topografija cesta nije još poznata, ali se otkriva arheološkim nalazima tragova cesta. Antoninov itinerarij spominje osnovni pravac tzv. *Via Flavia: Aquileia – Fonte Timavi – Tergeste – Ningum – Parentium – Pola*. Istočnom obalom išla je cesta koju skicira *Tabula Peutingeriana: Pola – Port Planaticus – Arsia f. – Alvona – Tarsatica*.

Dio te trase bila je i cesta koja je povezivala Pulu s municipijem Nezakcij. Jedan krak te ceste spuštao se do mora u zaljevu Budava (Bado) i bio izravna veza Nezakcija s morem (Matijašić, 1998). Nezakcij je imao cestu i prema sjeveroistoku, ali nije do kraja ubicirana, mogla je ići prema Barbanu gdje je mogla prelaziti Rašu ili uz nezakcijsku luku preko Mutvorana i Krnice.

⁶⁶⁸ MATIJAŠIĆ 1998, 387.

⁶⁶⁹ MATIJAŠIĆ 1998, 420.

⁶⁷⁰ MATIJAŠIĆ 1998, 420.

Uz glavnu cestu postojale su i vicinalne ili lokalne ceste oko Pule koje su do danas dobrim dijelom rekonstruirane. Iz Pule je išla vicinalna cesta koja se spajala s cestom za Nezakcij i potom se odvojila da bi završila na Monte Madonni odnosno nadzornoj točki južnog Kvarnera i plovnog puta od Osora do Istre. Kod pulskih zlatnih vrata jedna cesta je išla do Medulina i njegove luke, gdje se nalazila vojna postaja. Uz nju je bila još jedna cesta koja je išla iz Pule na jug do obalnih dijelova Stoje, Verude i Verudele.

Cestama su se tereti prenosili zaprežnim kolima koje su vukli volovi ili magarci.

VII.9.2. Pomorski promet

Prijevoz plovnim putem se koristio uvijek kad je bilo moguće. Kada je bilo otvoreno more sezona je trajala od travnja do studenog, a zbog primitivnih tehnika navigacije plovidba se odvijala u priobalnom dijelu uglavnom po danu. Pseudo Skilak u svom *Periplousu*⁶⁷¹ piše da je u 4. st. pr. Kr. plovidba oko obale Histra trajala jedan dan i noć.⁶⁷²

Istarske luke bile su zaštita u slučaju nevremena brodovima na glavnom pomorskom pravcu Aleksandrija – Levant – Bizant – Grčka – Salona – Iader – Senia – Tarsatica – Pola – Akvileja – Ravena – Pescara (Matijašić, 1998). Pulska luka je bila uporište rimske flote sjevernog Jadrana u ratovima Rimljana s Japodima i Delmatima. Osim pulske luke najvažnije pristanište bila je i Budava ispod Nezakcija, jer je to bilo prvo sidrište za brodove nakon prelaska Kvarnera, a na tom mjestu najgušći su nalazi podvodnih amfora.⁶⁷³

No nakon decentralizacije u kasnoj antici vile u ageru imaju privezišta jer su sva veća poljoprivredna imanja uz more imala priručnu luku, koja je obično bila povezana s ljetnikovcem u blizini – kao u Barbarigi, uvali Verige i Vižuli oko Pule. Mogli su služiti i u gospodarske svrhe, jer su postojali i proizvodni pogoni kao u Fažani. Za Istru je plovidbeni put, i unutarnjim morem i lagunama sjevernog Jadrana između Akvileje i Ravene, bio izuzetno važan jer se njime kretala trgovina istarskim proizvodima.⁶⁷⁴

Proizvodi su se transportirali u odgovarajućoj ambalaži, amfore su sadržavale ulje i vino te zrnate namirnice. Radionica amfora Dressel 6B nalazila se u Fažani kod Pule, a njihovi žigovi nađeni su diljem Istre, u Akvileji na prostoru cijele sjeverne Italije, u Padovi, u Riminiju i Rimu,

⁶⁷¹ Ps. Skyl. 20. prema SUIĆ 1955, 131.-132.

⁶⁷² MATIJAŠIĆ 1998, 434.

⁶⁷³ MATIJAŠIĆ 1998, 433.

⁶⁷⁴ MATIJAŠIĆ 1998, 431.

te u južnom Noriku, Ptuju i Teutoborgiju (Dalj kod Osijeka). Poneka bi zalutala i u istočno Sredozemlje, sjevernu Afriku ili Galiju.

Zemljovlasnici su u kasnoj antici selili svoje proizvodne pogone iz Apulije u Istru, tako te su amfore tipa Lamboglia 2 kojima se prevozilo vino vrlo zastupljene u Istri i na Jadranu, što ne isključuje mogućnost da se taj tip proizvodio u Istri.⁶⁷⁵

Brojni su ostaci lukobrana i operativne obale u pulskom ageru: Fažana ima dva gata zbog industrije keramike. Valbandon ima duboko uvučen i plitki zaljev zaštićen jednim antičkim valobranom. Na otoku Brijuni u uvali Verige (Val Catena) su gat i lukobran građeni od kamenih blokova. Brijunski zaljev Javorika kod Salina ima tragova operativne obale. Pula ima dobro zaštićen zaljev. Vižula ima plitak zaljev, a prema sjeveru je nađena podvodna konstrukcija duga 100 m. Uvala Blaz na južnoj obali Raškog zaljeva sjeverno od Krnice i Raklja ima izvor vode i ostatak antičke obale dug oko 55 m.⁶⁷⁶ Rimska operativna obala u zaljevu Budava nije recentno dokumentirana, ali u starijim zapisima s početka 20. st. postoje opisi pristaništa 31 m dugog od velikih kamenih blokova paralelno s obalom.

⁶⁷⁵ MATIJAŠIĆ 1998, 378.

⁶⁷⁶ KONCANI UHAČ 2018, 393.

VIII. Zaključak

Nakon svega se može zaključiti kako je Medulinski zaljev u razmatranom razdoblju od polovine 1. st. pr. Kr. do početka 7. st. posl. Kr. bio vrlo važan prostor za život i gospodarsku djelatnost svih slojeva stanovništva.

Pokazali smo kako je krajnji dio centuriranog područja pulskog agera bio sjeverna granica Medulinskog zaljeva. Arheološki nalazi pokazuju izuzetno aktivnu gospodarsku djelatnost u ovom prostoru. U istočnom dijelu zaljeva locirane su rustične vile na lokalitetima Kažela, Pošesi, Bijeca, i Pineta- Kašteja koje čine jednu gospodarsku cjelinu uzgoja i prerade te čuvanja poljoprivrednih proizvoda (žitarice, povrće, i voće), tijeskovi za ulje i vino, kao i proizvodnja soli i garuma te uzgoj ribe. U zapadnom dijelu zaljeva vidljivi su tragovi maritimnih vila kao i gospodarskih prostora koji osiguravanju njihovo funkcioniranje na lokalitetima: Vižula, Pomer sv Ivan, i Munkalba, te Pomer rt Munat, Močila – Stupice na području rta Kamenjak. Na Vižuli tragovi upućuju na prostore za preradu i čuvanje maslina i njihovog ulja, operativnu obalu s mansijom i maritimnu vilu naknadno preuređenu u palaču, s privatnim pristaništem za *otium*. Tragove života stanovnika iščitavamo i iz obližnje nekropole Burle koja je djelomično istražena i koja će dati nove spoznaje kada bude dobro publicirana.

Na lokaciji Pomer sv. Ivan nalazi upućuju na postojanje vile dobro opskrbljene vodom iz obližnjeg izvora, ali i akvadukta koji je s uzvisine Aran dovodio vodu do same građevine. Prema dosadašnjim nalazima ne postoje nikakve indicije da je ova vila imala gospodarsku funkciju. Istočno od nje, uz današnju obalu mora, proteže se područje Biškupije – Munkalba, gdje je u sondažnim istraživanjima pronađen stambeno-gospodarski kompleks s mogućom peći za pečenje keramike.

Pomer rt Munat je lokalitet s nalazima vile istraživane u nekoliko faza, a objedinjeni tloris ukazuje nam na postojanje maritimne cjeline visokog životnog standarda na koji nas upućuje nalaz dva termalna kompleksa ukrašena mozaikom od staklenih višebojnih i pozlaćenih kockica te mozaičkih podova s florealnom ornamentikom. Pronađene su i dvije monumentalne eksedre otvorene prema moru te obala u funkciji ovog objekta.

Lokalitet sv. Andrija je na raskršću Premantura – Banjole – Pomer s nalazima oko crkvice sv. Andrije s prešom za masline, a na obližnjim oranicama pronađeni su ulomci keramike i stakla.⁶⁷⁷ Uz rimsku prometnicu 1905. g. nađene su rimske grobnice siromašnijeg

⁶⁷⁷ MATIJAŠIĆ 1988, 32.

stanovništva.⁶⁷⁸ Do sada nisu bila provedena arheološka istraživanja⁶⁷⁹ tako da nisu uočeni tragovi crkvice, ni rimske arhitekture, osim nalaza ostatka tijeska.

Postavlja se pitanje kako su funkcionirale ove vile bez gospodarskih objekata. *Vila rustica* se nalazila na lokalitetu sv. Andrija zračne udaljenosti 1,5 km na zapad s kojim je povezana cestom koja se protezala duž 3. decumanusa koja je išla od Pomera do rt. Marlera i povezivala je lokalitete Pomer – rt Munat, sv. Ivan, Biškupija – Munkalba i na nju su bile povezane malim lokalnim cesticama Vižula, uvala Bijeca i Pošesi i Kažela.

Spomenuti 3. decumanus koji je zapravo bio južna granica centurijacije protezao se od rta Marlera na Istoku preko sv. Antona istočno od Medulina, do nekropole Burla, potom nastavlja rt. Munat, potom dotiče *villu rustica* sv. Andrija, a na zapad se prati do lokaliteta sv. Nikola iznad uvale Kanalić kod Banjola.

Na zapadnijoj poziciji, Močila – Stupice na rt. Kamenjaku nalazi ukazuju na postojanje gospodarskog kompleksa za uzgoj maslina i vinove loze. U uvali se uočavaju ostaci antičke građevine koji se sastoje od zida paralelnog s današnjom obalom i monumentalni ostaci vodospreme.⁶⁸⁰ Nalazi ne upućuju na maritimnu *villu*.⁶⁸¹ Rt Školjić – Stupice s pravokutnim rupama upućuju na uzgoj nasada voćaka i vinove loze.⁶⁸²

Na rtu Kamenjak nalazi su potvrdili postojanje tragova nekoliko rimskih kamenoloma na položaju uvale Portić i rtu Mugli, kao i otočiću Šekovac.

Istočna obala poluotoka Kamenjak, uvala Portić, ima tragove antičkog vađenja kamena u obliku pašarna,⁶⁸³ Na otočiću Šekovac nasuprot uvale Portić također su zamijećeni antički tragovi vađenja kamena.⁶⁸⁴ Na Kamenjaku, rtu Mugli u razini mora, uočavaju se vodoravni izrezi koji se identificiraju kao vađenje kamena u antičko doba.⁶⁸⁵ Na dnu Medulinskog zaljeva otočić Premanturski školjić u cijelom južnom dijelu odrezan je kamenolomom.⁶⁸⁶ Svi ti kamenolomi su geološkog područja formacije Rušnjak, naslaga visoke kvalitete i određuju se kao

⁶⁷⁸ SCHIAVUZZI 1908, 159.-160.

⁶⁷⁹ JURKIĆ GIRARDI 1979. –1980., 105.

⁶⁸⁰ MATIJAŠIĆ 1988, 32.

⁶⁸¹ KONCANI UHAČ 2018, 161.

⁶⁸² KONCANI UHAČ 2018, 169.

⁶⁸³ ŠPREM 2019, 16.

⁶⁸⁴ ŠPREM 2019, 16.

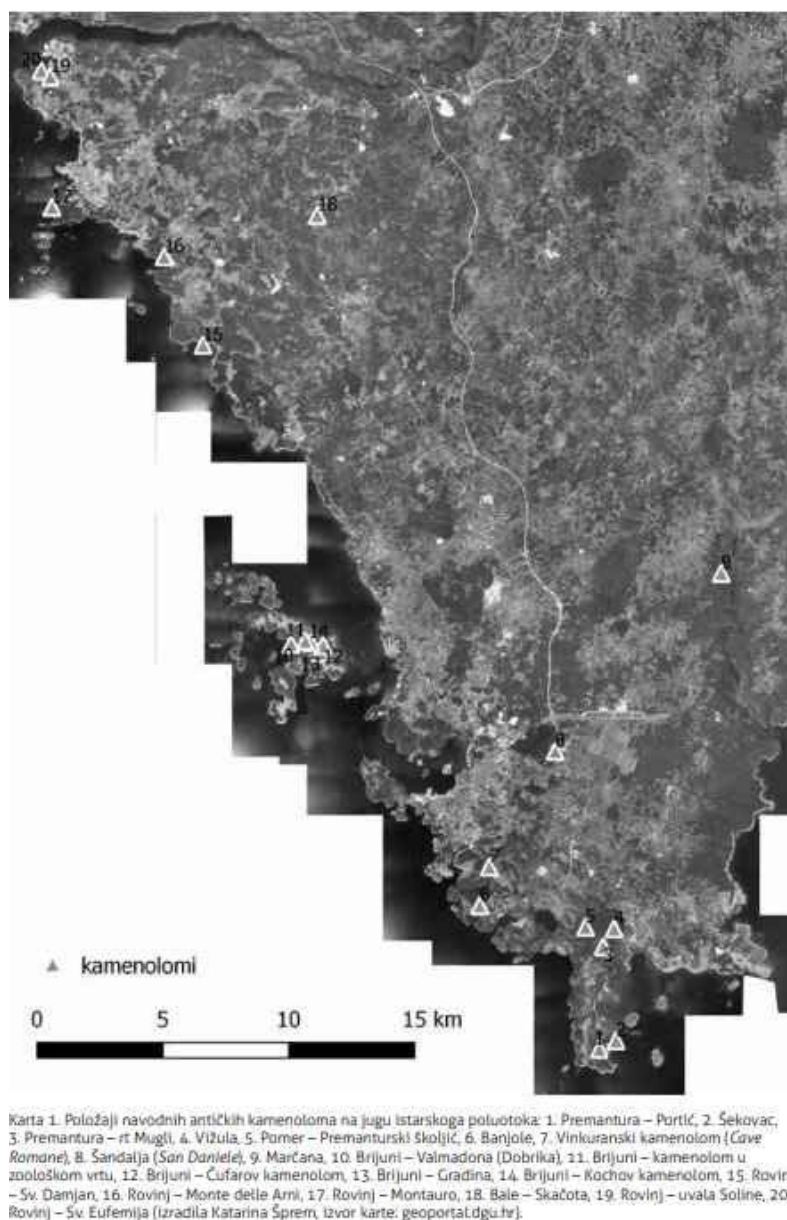
⁶⁸⁵ ŠPREM 2019, 16.

⁶⁸⁶ ŠPREM 2019, 16.

arhitektonsko-građevni kamen.⁶⁸⁷ Na ovako relativno malenom području nađeni su tragovi čak četiri kamenoloma, koja su sva bila iskorištavana gotovo u istom razdoblju. To upućuje na eksploziju izgradnje vila za dokolicu i u skladu je s tragovima na koji upućuju i nalazi vila na pozicijama u okolici.

Sva četiri spomenuta kamenoloma pozicionirana su ondašnju morsku obalu čime je bio olakšan prijevoz građevnog materijala do obližnje vile. Radna snaga za branje kamena vjerojatno je bila sastavljena od robova koji su dopremani iz drugih dijelova Carstva. Ako je to bio posjed senatora, jasno je kako su stigli i zbog čega se ovi kamenolomi nalaze na zapadnoj strani Medulinskog zaljeva, jer na istočnoj strani zaljeva nije bilo potrebe za gradnjom ovako kvalitetnim kamenim materijalom. Nigdje nema naznaka kako bi to bio posjed senatora.

⁶⁸⁷ ŠPREM 2019, 16.

Karta 8. Položaj antičkih kamenoloma u Istri (izradila: K.Šprem) (ŠPREM 2019)

Poznato je kako su posjedi u carskom vlasništvu bili: za Principata od Augusta na dalje u Valturskom polju;⁶⁸⁸ nešto jugoistočnije nalazio se carski posjed u uvali Kuje kod Ližnjana,⁶⁸⁹ uz glavni prometni pravac od Pule prema Medulinu uz Tavianum nalazio se i posjed Oktavijana Augusta što se izvodi iz imena Octavianus Tavian.⁶⁹⁰ Posjed senatora Mecenata prostirao se na području Valture.⁶⁹¹ Ovaj posjed

⁶⁸⁸ I.I. X/1., 593.

⁶⁸⁹ I.I. X/1., 585.

⁶⁹⁰ DE FRANCESCHI 1939. – 40., 129.

⁶⁹¹ I.I. X/1., 593.

oporučno je Mecena ostavio caru Augustu i stoga se on uklapa u carske posjede te se pribraja njima do kraja RC.

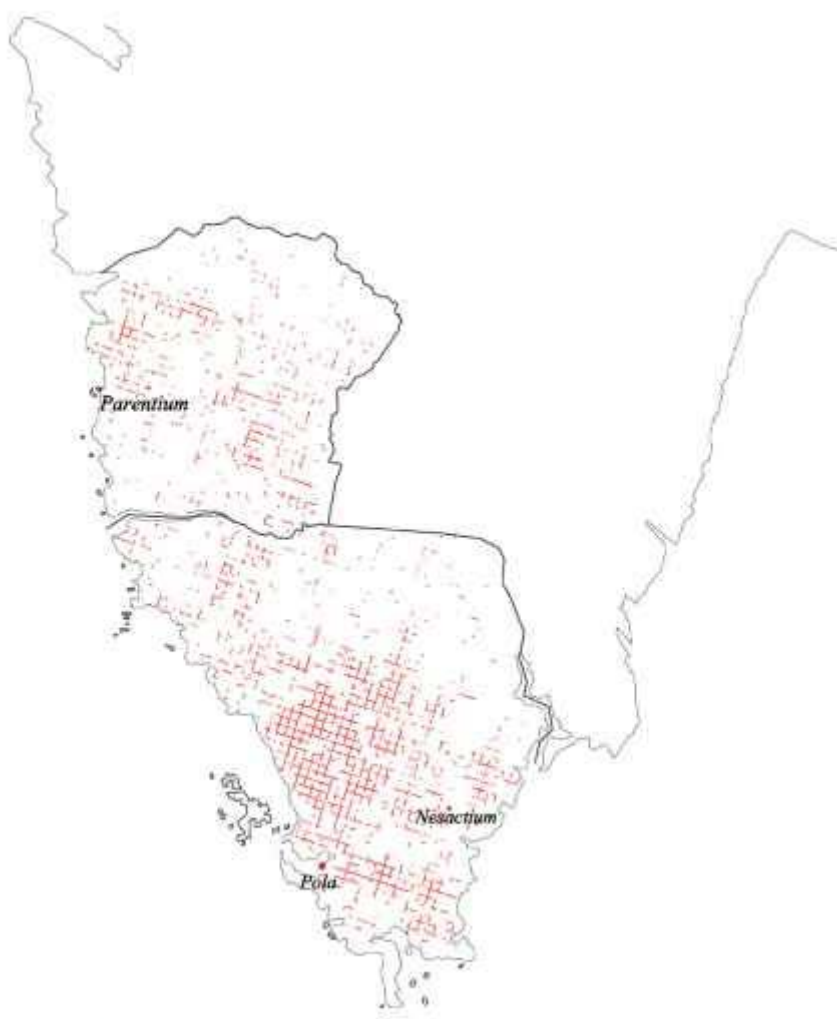
Ako se carski posjedi nisu centurirali, zbog čega se u današnjoj istraživačkoj literaturi⁶⁹² ovaj dio stavlja pod centurijaciju. Na Valturskom polju proveden je *scamnio*⁶⁹³ koji se razlikuje od centurijacije, a bio je rezerviran za javne površine, ali se potkraj republike primjenjivao i u privatne parcelizacije. Nakon pada Nezakcija 177. g. pr. Kr. ono je pripalo carskim posjedima ali nije bilo centurirano, nego pod skamnacijom.

Ne postoje novija istraživanja o razdiobi vlasništva carskih i senatorskih posjeda, tako da nismo u mogućnosti specificirati jesu li kamenolomi bili u vlasništvu senatora ili carski. U svakom slučaju, carski posjedi tijekom kasne antike prešli su u vlasništvo crkve i postali biskupski posjedi, kao feud sv. Apolinara koji je oformio biskup Maksimijan u prvoj polovini 6. st.

Vidljivo je kako su najraniji carski posjedi na vrlo zanimljivom području, na prostoru koji prekriva histarske *oppide* Nezakcij i Mutilu i obuhvaćaju najplodniji dio pulskog agera pogodnog za uzgoj žitarica i ostalih poljoprivrednih kultura. Za prostor Medulinskog zaljeva bitan je bio samo carski posjed u uvali Kuje koja dotiče rt Marlera i to je i danas plodno područje.

⁶⁹² R. Matijašić i D. Bulić, BULIĆ 2012, BULIĆ 2020 i MATIJAŠIĆ 1998, MATIJAŠIĆ 1999.

⁶⁹³ Parcelacija *scamnio* bila je starija od centurijacije i veličina je 20x12 akta (707 x 423m). STARAC 2001, 176.sl.1.

Karta 9. Rimska centurijacija Istre, danas vidljivi tragovi (izradio D. Bulić)

Iz svega izloženoga proizlazi kako je cijeli dio Medulinskog zaljeva južnije od 3. decumanusa centuriranog dijela pulskog agera, pripadao carskim posjedima. Kako ovaj dio nije do danas dobro istražen, nije pronađen epigrafski materijal koji bi potkrijepio dokaz ove tvrdnje.⁶⁹⁴ Ali s obzirom na cjelokupni ostali nađeni arheološki materijal, moglo bi se zaključiti da je riječ o carskom posjedu. Sjevernije je šuma Magran koja je carski posjed. To znači da je rt Marlera, i sjevernija uvala Kuje bila dio poljoprivrednog plodnog tla na kojem se uzgajale povrtlarske kulture i žitarice. Zbog toga je ovo bio dio gospodarskog značaja. Ostatak je bio za dokolicu, osim kamenoloma odakle se dopremao građevinski materijal za izgradnju urbanih centara *colonia* Pola i vila u i izvan agera.

⁶⁹⁴ Iako ne postoje epigrafski zapisi može se zaključiti da je prostor uz obalu Medulinskog zaljeva, bio u carskom vlasništvu, budući da su okolna zemljišta bila sastavni dio carskog patrimonija. BULIĆ 2020., 10.-11.

Na nekropoli Burle u paljevniskom grobu iz 1. st. pronađen je jantarni prsten s likom Herakla⁶⁹⁵ koji se dovodi u vezi s mogućnošću boravka Lucija Kalpurnija Pizona i L. Kasija Longina utemeljitelja kolonije Pola u Medulinskom zaljevu. Oni su bili prijatelji i povjerenici samog Cezara i za sebe su izabrali najbolji teritorij koji nije ulazio u centurijaciju. Nakon njihovog pada, smrti Gaja Julija Cezara, Oktavijan je sebi prisvojio njihove posjede koji od tada postaju nasljedni posjedi Julijevaca. Ovi posjedi su ostali u rukama rimskih careva o čemu svjedoči nalaz ulomka staklene kupe s reljefnim prikazom konja s uzdignutim prednjim nogama, grivom i detaljima izrađenim u tehnici graviranja koji simbolizira Konstantina Velikog.⁶⁹⁶

Ovakvo stanje trajalo je od druge polovine 1. st. pr. Kr., do pada Zapadnog Rimskog Carstva, a kad je ostrogotski kralj Teodorik zaposjeo Rim, posjedi u Istri su ostali bez vlasnika i nisu odmah bili zanimljivi novim vladarima. Nalazi arijanizma pokazuju da je kralj Teodorik koji je bio arijanac poslao tamo svoje ljude, kako bi kontrolirali područje. Na Vižuli u hodniku bivše carske palače nađena je na mozaiku jedna križna streličasta fibula⁶⁹⁷ koja je vjerojatno pripadala Ostrogotu. Poznato je kako su Ostrogoti bili arijanci, a prisustvo u bivšoj carskoj palači pokazuje kako su Ostrogoti boravili na bivšem posjedu bivšeg rimskog cara. Teodorik je vjerojatno poslao svoje pouzdanike kako bi pregledali i preuzeli imanje koje je on sebi prisvojio, budući da više nije bilo rimskog cara u Rimu. Pronađena je na Vižuli u sektoru C srebrna silikva – rimski mali srebrni novac sa siglom s koje se iščitava da je bila Atalarikova (unuk Teodorika i sin Amalasunte, kraljice udovice ostrogotskog kralja Eutarika). Ovo je rijedak nalaz koji upućuje na prisustvo odličnika, a možda i samog kraljevskog nasljednika na Vižuli. Atalarik je emitirao te silikve 527. – 534. g. iz kovnice u Rimu, a objavljivani su uvijek u ime cara u Bizantu, kako Justina I. i Justinijana I. koji su to očito odobravali.⁶⁹⁸ Time se potvrđuje kako je Justinijan imao znanja o prisutnosti ostrogotskih arijanaca na carskom posjedu na Vižuli.

Kad je Justinijan postao car, dolazak mladog Maksimijana, iz istarskog *opiduma* Vistro pred njega s blagom⁶⁹⁹ koji je otkrio u svojem dvorištu, skreće pažnju cara na bogatstvo ovog područja kao i na posjede u Medulinskom zaljevu koji su bili carsko imanje. Time je bilo pojačano zanimanje cara za povratom posjeda koji po rimskom pravu sada pripadaju njemu.

⁶⁹⁵ GIRARDI JURKIĆ 2011.

⁶⁹⁶ Inventarni broj AMI A30013630. DŽIN – GIRARDI JURKIĆ – BULIĆ 2008, 24.

⁶⁹⁷ Inventarni broj AMI A31103. DŽIN – GIRARDI JURKIĆ – BULIĆ 2008, 23. i GIRARDI JURKIĆ – DŽIN 2011., 16.

⁶⁹⁸ DEMO 1994, 117.

⁶⁹⁹ Agnellus Andreas Ravennatis, LPER, *De Sancto Maximiano*, XXVI, c. 71.

Iskrucavanje bizantskih trupa možda se zbivalo upravo na tom dijelu, jer je najpristupačniji morem. Pobjedom nad ostrogotskim kraljevstvom i obnovom Carstva car Justinijan je povratio vlasništvo nad ovim posjedima.

Poznato je kako je car Justinijan imenovao Maksimijana⁷⁰⁰ za biskupa Ravene (546. – 556. g.) koja je bila u to vrijeme nadležna u crkvenom pogledu za cijelu Istru.⁷⁰¹ Vjerojatno je to bilo ne samo zbog sigurnosti kako ga novi biskup neće iznevjeriti, već i zbog toga što mu je dao da upravlja nad ovim carskim posjedom u Medulinskom zaljevu, koji je bio održavan i potpuno funkcionalan.

U povijesti je poznata i Justinijanova darovnica kojom je veliki dio zemlje na jugu Istre pripisao ravenskom biskupu Maksimijanu.⁷⁰² Vjerojatno je riječ o posjedima koji su bili u carskom vlasništvu, a Maksimijan je u početku bio samo upravitelj nad tim područjem koji je morao svakih nekoliko godina podnositi izvještaje samom caru u Bizantu. Poznato je da je Maksimijan bio dva puta u Bizantu (zadnji put 548. g.).⁷⁰³ Zauzvrat je Justinijan njemu pružao svesrdnu pomoć u razvoju ravenske biskupije s kultovima svetaca koje su bile distribuirane iz Bizanta.⁷⁰⁴ Nakon smrti Justinijana, novom caru ovi posjedi u Istri nisu bili toliko zanimljivi pa je moguće da su zato pripali ravenskoj crkvi. Maksimijan je od tih zemalja pa i od posjeda u Medulinskom zaljevu formirao posjed nazvan feud s. Apolinar koji je postojao i nakon dolaska Slavena u vlasništvu akvilejske patrijaršije.⁷⁰⁵

Ovaj razvoj objašnjava pronađene promjene (potpuno anuliranje korištenih prostora objekata na prvoj terasi *ville* zbog podizanja morske razine,⁷⁰⁶ uređenje i prenamjena prostora s promjenom smjera zidova i pregradnja većih prostorija na manje te pojava ognjišta na podnim mozaicima u odajama rezidencije) na arhitektonskim građevinama u Medulinskom zaljevu koji se mogu datirati u 5. st.

⁷⁰⁰ Agnellus Andreas Ravennatis, LPER, *De Sancto Maximiano*, XXVI, c. 71.

⁷⁰¹ Istra je u crkvenoj jurisdikciji bila podvrgnuta Akvilejskoj patrijaršiji od ranokršćanskog vremena, no Akvileja se zbog provala barbara našla podijeljena kad je dio klera s patrijarhom Elijem pobjegao je na otok Grado, i sklonio se ondje.

⁷⁰² Agnellus Andreas Ravennatis, LPER, *De Sancto Maximiano*, XXVI, c. 71.

⁷⁰³ Agnellus Andreas Ravennatis, LPER, *De Sancto Maximiano*, XXVI, c. 78.

⁷⁰⁴ Agnellus Andreas Ravennatis, LPER, *De Sancto Maximiano*, XXVI, c. 72.: *Collocavit autem hic merita apostolorum et martirum, id est sancti Petri, sancti Pauli, sancti Andreae, sancti Zachariae, sancti Iohannis baptistae, sancti Iohannis euangelistae, sancti Iacobi, sancti Thomae, sancti Mathei, sancti Stephani, sancti Vincentii, sancti Laurentii, sancti Quirini, sancti Floriani, sancti Emiliani, sancti Apolenaris, sanctae Agathae, sanctae Eufimiae, sanctae Agnetis, sanctae Eugeniae, qui orent pro nobis.*

⁷⁰⁵ Kandler u svojem članku o feudu spominje da su i zemlje oko Medulina ulazile u posjed sv. Apolinar. KANDLER 1847, 263.

⁷⁰⁶ Do podizanja morske razine došlo je uslijed klimatskih promjena, više kod LALOŠEVIĆ-BOTIĆ 2016.

Funkcionalnost objekata u Medulinskom zaljevu bila je dugotrajna i u vrijeme seobe naroda izbjeglice su se uselile u njih. Pridošlice imaju promijenjen način stanovanja koji se očituje i u gradnji više ognjišta u prostranim odajama antičkih rezidencijalnih objekata, poglavito na trećoj terasi *ville* koja je vjerojatno bila u vlasništvu cara. Kako je to bilo carsko imanje, izbjeglice (rimski građani iz Norika i Panonije)⁷⁰⁷ su se naselile na ovom prostoru stavljajući se pod izravnu zaštitu bizantskog cara, čime su se osiguravali od neposredne opasnosti od strane provale barbara.

Tako nastaje naselje zbijenog tipa koje je trajalo 5. – 7. st.⁷⁰⁸ Vižula je bila potpuno napuštena početkom 8. st. kada se zbog dizanja morske razine stvorila nezdrava klima s puno magle, a vlaga je pogodovala malaričnim komarcima te su stanovnici bili prisiljeni povući se na više područje – na prostor današnjeg Medulina.⁷⁰⁹

Ova doktorska disertacija pokazala je funkcioniranje maritimne aglomeracije u relativno samostalnoj gospodarsko-upravnoj cjelini s kontinuitetom i diskontinuitetom naseljavanja istoga prostora kroz 8 st. Obrazloženi su uzroci i posljedice promjena u načinu obitavanja, s naglaskom na društveno-gospodarski segment, a u suglasnosti s dostupnim materijalima, rezultatima arheoloških istraživačkih kampanja, izvorima i literaturom. Po prvi je puta Medulinski zaljev promatran u kontekstu samoodržive gospodarske cjeline koja nije bila samo ladanje pulskoga šireg prostora, već manja upravna jedinica, koja je zahvaljujući upravo činjenici da predstavlja granični prostor veće cjeline, kojom upravljaju carski opunomoćenici opstala kroz dugo razdoblje. Planirana samodostatnost bila je rezultat vlasničkog promatranja prostora te njihovog dugoročnog razvoja i investiranja u prostor Medulinskog zaljeva za potrebe vladara koji je bio sustavan i dosljedan, a prilagođavao se novim vremenima, novim povijesnim okolnostima i novim doseljenicima.

⁷⁰⁷ BRATOŽ 2000, 114.

⁷⁰⁸ GIRARDI JURKIĆ 2013, 19.

⁷⁰⁹ SCHIAVUZZI 1889, 444.

IX. Kratice, izvori i literatura

IX. 1. Kratice

AAAd – Antichita' Altoadriatiche, Atti delle Settimane di Studi aquileiesi, Aquileia-Udine

AAASLV – Atti dell'Accademia di Agricoltura, Scienze e Lettere di Verona, Verona

AASS – Acta Sanctorum, Antwerpiae – Bruxellis

AAU – Annuario dell'Accademia d'Ungheria, Budapest

ACRS – Atti, Centro di ricerche storiche, Rovinj-Trieste

AEM – Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich – Ungarn, I-XX (1870 – 1898), Wien

AJA – American Journal of Archaeology, Boston

AMSI – Atti e memorie della Società istriana di Archeologia e Storia Patria, Parenzo-Venezia Trieste

AN – Aquileia Nostra, Rivista dell'Associazione Nazionale per Aquileia, Aquileia

AP – Arheološki pregled, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd-Ljubljana

ARAL – Atti della R. Accademia dei Lincei, Roma

ARR – Arheološki radovi i rasprave, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

ASAnt – Annali del seminario di studi del mondo classico. Archeologia e Storia Antica. Istituto Universitario Orientale, Napoli.

AT – Archeografo Triestino, Trieste

AThen – Athenaeum, Studi periodici di letteratura e storia dell'Antichità, Pavia.

AV – Arheološki Vestnik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

BAR – British Archaeological Reports, Oxford

BCAR – Bolletino della Commissione Archeologica Comunale in Rome, Rim

BHL – Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis, Bruxelles

BHG – Bibliotheca hagiographica Graeca, Bruxelles

Bull. sci. Cons. Acad. Yugosl. – Bulletin scientifique, Conseil des academies de la RPF de Yougoslavie, Zagreb

CHV – Epitome Codicis Hermogeniani Wisigothica (FIRA II, 665)

CIC – Corpus iuris civilis
CIL – Corpus inscriptionum Latinarum, Berolini
CJ – Codex Iustinianus
CCSL – Corpus Cristianorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSEA – Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis, Aquileia
CSEL – Corpus Scriptorum Ecclesiae Latinorum Brepolis
CTh – Codex Theodosianus
CIASP – Congresso della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria
DÖAW – Denkschriften, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien
EAA – Enciclopedia dell'Arte Antica, Roma
EJ – Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb
ELU – Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb
ELZ – Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Zagreb
FIRA – Fontes Iuris Romani Anteiustiniani, Florence
FV – Fragmenta Quae Dicuntur Vaticana (*FIRA* II 2.461 – 540)
GLM – Geographi latini minores, Bern
GV – Geološki vjesnik, Zagreb
HA – Histria Archaeologica, Arheološki muzej Istre, Pula
HAG – Hrvatski arheološki godišnjak, Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb
HAnq – Histria antiqua, Međunarodni istraživački centar za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, Pula
HH – Histria Historica, Povijesno društvo Istre, Pula
IGRR – Inscriptiones Graecae ad Res Romanos Pertinentes, Paris
IHAD – Izdanja, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
I.I. – Inscriptiones Italiae, volumen X, regio X, fasc. I – Pola et Nesactium, Roma 1947; fasc. II. – Parentium, Roma 1934; fasc. III. – Histria septemtrionalis, Roma 1936; fasc. IV – Tergeste, Roma 1951.
I.L. – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, (ur. Šašel), 1974.

JAK – Jahrbuch für Altertumskunde, I-VII /1907-1913/14), Wien

JAR – Journal of Roman Archaeology, Cambridge

JÖAI – Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Wien

JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Wien

JZ – Jadranski zbornik, Povijesno društvo Istre i Rijeke, Pula-Rijeka

JZK – Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und histor. Denkmale, I-IV (1903. – 1906.), Wien

KAMI – Katalog, Arheološki muzej Istre, Pula

KPSI – Kulturno-povijesni spomenici Istre, Arheološki muzej Istre, Pula

LG – Latina et Graeca, Zagreb

MCC – Mitteilungen der k. k. Central-Commission, II. ser., I – XXVIII, Wien 1875 – 1902; III. ser., I – XVI, Wien 1902 – 1918.

MEFRA – Mélanges de l'École Française de Rome, Roma

MG – Godišnjak muzealaca i galerista Istre, Pula

MH – Martyrologium Hieronymianum, izd. H. Delehaye – H. Quentin, AASS Nov. II/12. Bruxelles.

MK – Monografije i katalozi, Arheološki muzej Istre, Pula

MPDI – Materijali, Povijesno društvo Istre, Pula

MR – Martyrologium Romanorum, izd. Propylaeum ad AASS Dec. Bruxellis

MTADJ – Materijali, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd

MZK – Mittheilungen der Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Denkmalpflege, Wien

OA – Opuscula Archeologica, Zagreb

OT – L'Osservatore triestino, Trieste

PG – Patrologiae cursus completus, Series Graeca, Paris

PL – Patrologiae cursus completus, Series Latina, Paris

PLRE – The Prosopography at the Later Roman Empire vol I. (286. – 395.), London

Pril. Inst. Arheol. Zagreb – Prilozi Instituta za arheologiju, Zagreb

PWRE – Pauly-Wissova Realencyklopedie der Klassischen Wissenschaften, Stuttgart

QdAV – Quaderni di archeologia del Veneto, Treviso

Rad HAZU – Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, Zagreb

RZHP – Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

RCRFA – Rei cretarie Romanae favtorvm

RStLig, –Rivista di studi liguri, Cuneo – Bordighera

SP – Starohrvatska prosvjeta, Split

SVA – Scritti vari di Antichità, Trieste

VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb

VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

ZIHNZ – Zbornik instituta za historijske nauke, Zadar

ŽA – Živa antika, Filozofski fakultet, Skopje

IX. 2. Izvori

Ammiani Marcellini, Res gestae ab excessu Nervae, (prijevod J.C. Rolfe),

The Loeb Classical Library, London – Cambridge 1950 – 1952.

Annales Lobienses: ed. G.H. Pertz, [MGH SS 2], Hannover 1829.

Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi. eds. G. H. Pertz – F. Kurze, [MGH SSRG6], Annales Sithienses, Hannover 1895.

Appiani Historia Romana, Illyriké. (prijevod H. White), The Loeb Classical Library, London - Cambridge 1962.

Athanasius, Apologia contra Arianos, Patrologiae cursus completus, series Graeca, (ed. J.P. Migne)

Agnellus Andreas Ravennatis, Liber pontificalis Ecclesiae Ravennatis. Corpus

Christianorum Continuatio Mediaevalis 199. Turnhout: Brepolis Publishers 2006.

Aurelius Victor, Sextus, De Caesaribus. Origo gentis Romanae. Liber de viris illustribus urbis Romae. Epitome de Caesaribus, Berlin: Fr. Pichlmayr – R. Gruendel, BT1961.

Aurelius Victor, Sextus, Liber de Caesaribus, Berlin: Fr. Pichlmayr – R. Gruendel, BT 1961

Cassiodori, Chronica, (ed. Th. Mommsen), Berlin 1894.

Cassiodori, Variae, (ed. Th. Mommsen), Berlin, 1894.

Casii Dionis Romana Historia, (prijevod E. Cary), The Loeb Classical Library, London - Cambridge 1968.

Cato et Varro, De re rustica, izd. W.D. Hooper, H. B. Ash, The Loeb Classical Library, London - Cambridge 1967.

Claudii Ptolomaei, Geographia, (ed. K. Muller), Pariz 1883.

CJ 1973.: Codex Iustinianus, CIC T. II, P. Krueger, Dublin – Zürich

CTh 1971.: Codex Theodosianus., (ed. Th. Mommsen i P. Meyer), (Berlin 1905.), reprint Dublin-Zurich

Columella, Res rustica, izd. H. B. Ash, The Loeb Classical Library, London - Cambridge 1961.

Digesta 1967.: Digesta, CIC T. I, Th. Mommsen, Frankfurt am Main

Edictum Diocletiani De pretiis 1974.: Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium, in integrum fere restitutum e Latinis Graecisque fragmentis, (ed. Marta Giaccherio), I Edictum, Istituto di storia antica e scienze ausiliarie, Genova 1974

Ennius Quintus, Annalium liber XVI.

Eutropius, Breviarum ab Urbe condita, H. Droysen, MG Auct. ant. II, 1879.

Fest, Sexti Pompei, Epitome

Florus, Epitome Bellorum omnium annorum DCC. Rim 1938. ed.: H. Malcovati

Jeronim 1879.: Hieronymi, De viris inlustribus liber, G. Herdingius, BT

Jeronim 1990.: Sveti Jeronim, Izabrane poslanice, prev. I. Marković, M. Križman; prir. i kom. J. Bratulić [Svjedočanstva knj. 12], Split 1990.

Hyginus, de Limitibus constituendis, ed. Lachmann.

HA 1965.: Scriptores Historiae Augustae I-II., E. Hohl, BT

HA 1994.: Historia Augusta: Elije Sparcijan, Julije Kapitolin, Vulkacije Galikan, Elije Lampridije, Trebelije Polion, Flavije Vopisko iz Sirakuze, prev. D. N. Hraste, Zagreb 1994.

Illyricum sacrum, ed. D. Farlatti, Venetiis 1769.

Institutiones 1967.: Institutiones, CIC., T. I, P. Krueger, Frankfurt am Main 1967.

Itinerarum Antonini Avgvsti et Hierosolymitanvm, ed. G. Parthey et M. Pinder, Berlin 1848.

Itinerarium Antonini Augusti et Burdigalense, vol. I, ur. Otto Cunitz, Stutgardiae: Teubneri 1990.

Laktancije, Lucije Cecilije Firmijan, O smrtima progonitelja, (prev. N. Cambi i B. Lučin), Split 2005.

Laterculus Veronensis 1878.: Laterculus Veronensis: Nomina provinciarum omnium, GLM, 127–129

Livius Titus, Ab Urbe condita.

Macrobiani Ambrosii Theodosii, Viri Clarissimi et Illustris COVINIORUM SATURNALIORUM Septem Libri (prijevod: H. Bornecque i F. Richard), Paris, Garnier. Math. Petro Katancsich, Specimen/ philologiae et geographiae/ Pannoniorvm/ in qvo de/ origine lingva et literatvra/ Croatorvm/ simvl de/ Sisciae indavtonii/ Neviodvni Poetovionis/ urbivm in Pannonia olim celebrivm/ et his interiectarvm/ via militari mansionvm, Zagreb, 1797.

Mamertin 1999.: Mamertin, *Panégiriques de Maximien (289 et 291)*, E. Galletier – O. Ricoux, Les Belles lettres, Paris 1999:

Marcelin 2006.: Komes Marcelin, *Kronika*, prev. Bruna Kuntić-Makvić, izd. Latina & Graeca: Zagreb 2006.

Malala 1863.: *Joannis Malalae, Chronographia*, L. Dindorfus, PG 97., 65–718

Math. Petro Katancsich, *Istri adcolarum geographia vetus e monumentis ephigraphicis, marmoribus, numis, tabellis eruta et commentariis illustrata* Pars I Budae 1826: Pars II Budae (izdano je posmrtno).

Notitia Dignitatum 1962.: *Notitia Dignitatum ed Administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis*, (ur. O. Seeck), Frankfurt am Main 1962.

Orosii, Pauli, *Historiae adversum paganos*, CSEL 5 ur. C. Zangemeister 1889.

Panegyrici 1994.: Panegyrici Latini, Berkeley: ed. C. E. V. Nixon & Barbara Saylor Rodgers

P. Beatty Panop. 1964.: – *Papyrus Beatty v. Panopolis*, 2, ed. T. C: Skeat, 162–163.; 260–261

Passio Germani 2013.: Ester Pervere (prev.), *Passio Germani* u: Emanuela Colombi (ur.), *Le Passioni dei martiri Aquileiesi e Istriani* II. 2, Roma 2013, 635.-642.

Plinii Secundi Caecilius, *Naturalis Historiae*, (ed. C. Mayhoff), Leipzig 1906.

Gaj Plinije Mlađi, *Pisma*, A. Vilhar – B. Gavela, Beograd 1982.

Plutarchi, *Vitae parallelae*, sv. 5. (ed. C. Sintenis), Lipsiae 1906.

Polybii, *Historiae*, I-IV. (ed.: Th. Hüntner-Wobst), Lipsiae 1882. – 1904.

Prudentius, Aurelius Clemens, *Peristephanon*, (ed.: H.J. Thomson), London 1961.

Ptolemaios, Klaudios, *Geographikè hyphégesis, Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, ed. M. Pinder – G. Parthey, 208.10., Berolini 1860.

Simokates, Theophylaktos, *Geschichte*, Stuttgart 1985.

Skilak 1955.: *Anonymi (vulgo Scylacis) Periplus (ab Histrias ad Chaones), Emendationes, coniecturae, adnotationes*, u SUIĆ 2003, 466.

Strabo, *Geographica*, Lipsiae 1903.

Suidas, *Index scriptorum*, PG 117., 1894. 1213–1424

Svetonije, Gaj Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, (pr. Stjepan Hosu), Zagreb 1978.

Velleius Paterculus, Historia Romana, (ed.: C. Stegmann), Lipsiae 1932.

Tabula Peuteringeniana, (ed.: K. Müller), Stuttgart 1916.

Tacit, Anali, (prijevod K. Kostović), Zagreb 1970.

Vitruvii, *De architectura libri decem*, The Loeb Classical Library, (prijevod G. Granger), London 1970.

Zosime: *Histoire Nouvelle*, (ur. F. Pascoud), Paris 1971.

Zonaras, Joannes, *Epitome historiarum*, L. Dindorfus, PG 134., 40–1414 1868.

Zonaras, Joannes, *Epitome historiarum*, L. Dindorfus, PG 135., 9–3261875.

IX. 3. Literatura

ACOCCELA 1994 – A. ACOCCELA, *Tetti in laterizio*, Roma.

ADAM 1988 – J.P. ADAM, *L'arte di costruire presso i romani*, Milano.

ALFÖLDY 1984 – G. ALFÖLDY, *Römische Statuen in Venetia et Histria. Epigraphische Quellen*, Heidelberg.

ALFÖLDY 1967 – G. ALFÖLDY, Die Verbreitung von militärziegeln in römischen Dalmatien, *Epigraphische Studien*, 4, 1967, 44.-51.

AMOROSO 1884 – A. AMOROSO, I castellieri istriani e la necropoli di Vermo presso Pisino, *AMSI* 1, 1884, 53.-74.

AMOROSO 1889 – A. AMOROSO, Le necropoli preistoriche dei Pizzugghi, *AMSI*, 5, 1889, 225.-264.

ANTONIOLI i dr. 2008 – F. ANTONIOLI, S. FURLANI, K. LAMBECK, F. STRAVISI, R. AURIEMMA, D. GADDI, A. GASPARI, S. KARINJA, V. KOVAČIĆ, Archaeological and geomorphological data to deduce sea level changed during the late Holocene in the Northeastern Adriatic, *Terre di mare – L'archeologia dei paesaggi costieri e le variazioni climatiche*, Trieste – Pirano, 2008., 223.-231.

BAČIĆ 1957 – B. BAČIĆ, Ilirsko žarno groblje u Kaštelu kraj Buja, *JZ* 2, 1957, 381.-432.

BAČIĆ 1958 – B. BAČIĆ, Novi ilirski žarni grobovi u Puli, *JZ* 3, 1958, 315.-322.

- BAĆIĆ 1960 – B. BAĆIĆ, Tumuli iz brončanog doba na Maklavunu i Žamnjaku u južnoj Istri, *JZ* 4, 1960, 197.-210.
- BAĆIĆ 1969 – B. BAĆIĆ, Medulin, Ižula, Istra – neolitsko naselje, *AP* 11, 1969, 23.-24.
- BAĆIĆ 1970 – B. BAĆIĆ, Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb 1970, 215.-226.
- BAĆIĆ 1973 – B. BAĆIĆ, Vela Gromača kod Kavrana, *HA* 4/1, 1973, 5.-22.
- BAĆIĆ 1978 – B. BAĆIĆ, *Arheološki muzej Istre: vodič* III, Pula.
- BALDACCI 1967 – P. BALDACCI, Alcuni aspetti dei commerci dei territori cisalpini, *Atti del Centro studi e documentazione dell'Italia Romana* 1, 1967-1968, 7.-50.
- BALESTRAZZI 1987 – E. BALESTRAZZI, Officine di lucerne ad Aquileia, *AAAd* 29/2, 1987, 445.-466.
- BALESTRAZZI i dr. 1987 – E. BALESTRAZZI, Officine di lucerne di Aquileia: caratterizzazione fisico-chimica, *AAAd* 29/2, 1987, 267.-477.
- BANDELLI 1981 – G. BANDELLI, La guerra istrica del 221 a.C. e la spedizione alpina del 220 a.C., *Athen* n.s. 59, 21.-27.
- BANDELLI 1983 – G. BANDELLI La politica romana nell'Adriatico orientale in età repubblicana, *AMSI* n.s. 31, 1983, 167.-175.
- BANDELLI 1985 – G. BANDELLI, La presenza italica nell'Adriatico orientale in età repubblicana (III-I sec.A.C.), *AAAd* 26/1, 1985, 59.-84.
- BARADA 2000 – M. BARADA, *Gradinska naselja u južnoj Istri*. Neobjavljeni diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.
- BARNES 1982. – T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, – London.
- BATOVIĆ 1983 – Š. BATOVIĆ, Kasno brončano doba na Jadranskom primorju, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, 4, Bronzano doba, Sarajevo 1984, 270.-273.
- BEGOVIĆ, SCHRUNK 1999. – 2000. V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK, Villae rusticae na Brijunskom otočju, *OA* 23.-24, Zagreb, 425.-439.
- BEGOVIĆ, SCHRUNK 2003 – V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK, Rimske vile Istre i Dalmacije, II.dio: tipologija vila, *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 20/2003., str. 95.-112.

- BEGOVIĆ, SCHRUNK 2004 – V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK, Roman Villas in Istria and Dalmatia, Part III: Maritime Villas, *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 21/2004., str. 65.-90.
- BENOIT 1954 – F. BENOIT, Amphores et céramique de l'épave de Marseille, *Gallia* 12, 1954.
- BENOIT 1957 – F. BENOIT, *Typologie et épigraphia amphorique*, RStLg, 23, 3-4, 1957.
- BENUSSI 1883 – B. BENUSSI, *L'Istria sino ad Augusto*, Trieste.
- BENUSSI 1928 – B. BENUSSI, *Delle annotazioni di Alberto Puschi per la Carta archeologica dell'Istria*, AT 42, 1928, 243.-292.
- BEST HOLLE 1975 – G. van BEST HOLLE, *Velika ilustrirana povijest svijeta*, IV, Rijeka, 1620.-1637.
- BEZECZKY 1987 – T. BEZECZKY, *Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia*, BAR, International Series 386, Oxford 1987, 1.-191.
- BEZECZKY 1994 – T. BEZECZKY, Amphorenfunde vom Magdalensberg und aus Pannonien, *Kärntner Museumsschriften*, 74, *Archäologischen Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg* 12, Klagenfurt 1994, 1.-195.
- BEZECZKY 1998 – T. BEZECZKY, *The Laecanius Amphora Stamps and the Villas of Brijuni*, DÖAW 261, Wien.
- BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2012 - S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, Taciti... miracula cursus, Luc., PharS. 4,425, HA 21, 2012., 105.-112.
- BOËTHIUS, WARD-PERKINS 1970 – A. BOËTHIUS, J.B. WARD-PERKINS, *Etruscan and Roman Architecture*, Great Britain.
- BOLŠEC 1979 – N. BOLŠEC, Antičke svjetiljke Zavičajnog muzeja Poreštine, HA 10/2, 1979, 75.-88.
- BOLŠEC FERRI – MATIJAŠIĆ 1990, N. BOLŠEC FERRI, R. MATIJAŠIĆ, Pula - Forum, AP 1988, 1990, 149.-151.
- BRADARA 2013 – T. BRADARA, Pula – samostan i crkva sv. Franje – kapela sv. Ivana, HAG 10, str. 360.-362.
- BRAJKOVIĆ, KOMŠO, – D. BRAJKOVIĆ, D. KOMŠO, K. MIHOVILIĆ, A. STARAC, Pećina na Gradini kod Premanture, KAMI63, Arheološki muzej Istre, Pula 1999, 3.-31.

BRATOŽ 1986 – R. BRATOŽ, *Kršćanstvo v Ogleju in na Vzhodnem uplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Ljubljana.

BRATOŽ 1990 – R. BRATOŽ, Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja. *Zbirka zgodovinskega časopisa* 8. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 1990.

BRATOŽ 1994 – R. BRATOŽ, La chiesa Istriana nel VII e nell' VIII secolo (dalla morte di Gregorio Magno al plácito del Risano), *Acta Histriae* II./2 1994. 65.-78.

BRATOŽ 2000 – R. BRATOŽ, La chiesa aquileiese e i barbari (V-VII sec.), in S. Tavano, G. B. Ergamini, S. Cacazza (ed.), *Aquileia e il suo patriarcato*, Atti del Convegno internazionale di studio Udine 21-23. ottobre 1996., Udine 2000, pp. 101.-149.

BRATOŽ 2005 – R. BRATOŽ, Costantino tra L'Italia nordorientale e L'Illirico 313-326, *AAAd* 78, 95.-129.

BRATOŽ 2007 – R. BRATOŽ, *Rimska zgodovina 1* Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana, Ljubljana.

BRATOŽ 2008 – R. Bratož, La diffusione del cristianesimo tra la *Venetia et Histria* e l'Illirico. in S. Piussi – B. Cinisello (Publ.), *Chromazio di Aquileia. Al crocevia di genti e religioni*, Milano 2008. 406.-415.

BRATOŽ 2009 – R. BRATOŽ, Eine Region im Wandel – Der West- und Mittelbalkanraum in spätantiken und mittelalterlichen Chroniken, *Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*, Berlin 2009. 199.-238.

BRATOŽ 2011 – R. BRATOŽ, Die Auswanderung der Bevölkerung aus den Pannonischen Provinzen während des 5. und 6. Jahrhunderts, in C. Witschel i M. Konrad (Publ.), *Römische Legionslager in den Rhein – und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* München 2011, 589.-614.

BRUSIN 1954 – G. BRUSIN, Orientali in Aquileia Romana, *Aquileia Nostra* 24/25, 1953/1954, 55.-70.

BUCCOLIERI 1981 – C.C. BUCCOLIERI, *La materia prima e la sua lavorazione*, u: *Il tavellone*, Roma 1981, 14.-15.

BUCHI 1973 – E. BUCHI, Banchi di anfore a Verona: note sui commerci cisalpini, u: Il territorio veronese in eta' romana, *AAASLV*, 1973, 531.-637.

BUCHI 1979 – E. BUCHI, Impianti produttivi del territorio aquileiese in eta' romana, u: Il territorio di Aquileia nell'antichita', *AAAd* 15/2, 1979, 439.-459.

- BULIĆ 2012 – D. BULIĆ, Rimska centurijacija Istre. *Tabula* 10, 2012, 50.-74.
- BULIĆ 2014 – D. BULIĆ, *Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti*. Neobjavljeni doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- BULIĆ-MATIJAŠIĆ 2014 – D. BULIĆ, R. MATIJAŠIĆ, L'architettura rurale romana dell'agro polese in luce delle indagini recenti. *Studia universitatis hereditati* 2/1-2, 2014, 119.-136.
- BULIĆ 2020 – D. BULIĆ Noviji nalazi rimskih stambeno-gospodarskih kompleksa u Medulinskome zaljevu, in V. Vitković Marčeta (ur.), *Medulinski ferà: Zbornik radova sa znanstveno-stručnih skupova* 2. i 3. Medulinski zavičajni annale „Mate Demarin“. Općina Medulin, Medulin svezak 1–2, 2020, 9.-24.
- BUORA 1981 – M. BUORA, Torcular aquileiense, *Aquileia chiama* 28, 1981, 10.-14.
- BUORA 1985 – M. BUORA, Sul commercio deo laterizi tra Aquileia e la Dalmazia, *AAAd* 26/1, 1985, 209.-226.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2012 – K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, Neki aspekti naselja i nastambi u Istri u prapovijesti, *Tabula* 10, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2012, 7.-38.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2013 – K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, Gradinska naselja, u: Bader, A. (ur.) *Monografija općine Medulin*. Medulin, Općina Medulin, 32.-43.
- BUZOV-LALOŠEVIĆ-DŽIN 2020 – M. BUZOV, V. LALOŠEVIĆ, K. DŽIN, Worship of saintly relics in late ancient Istria, the example of Pula and Poreč, 5th Aguntum-workshop: “Early Christianity in the Archaeological Context”, 12./13. November 2020, Aguntum (Dölsach), Austria (forthcoming).
- CABANES 2000 – P. CABANES, Organisation de l'espace et système de défense en Epire et en Illyrie méridionale (IIIe-IIe siècles avant J.-C.), *HAnq* 6, 2000, 21.-29.
- CALLENDER 1965 – M.H. CALLENDER, *Roman Amphorae, With Index of Stamps*, London 1965, 1.-323.
- CALVI 1968 – M.C. CALVI, *I vetri Romani del Museo di Aquileia*, Aquileia.
- CAMBI 2002 – N. CAMBI, *Antika*. Naklada Ljevak, Zagreb.
- CAMBI 1980 – N. CAMBI, Amfore kao građevinski i izolacijski materijal u antičkom graditeljstvu Dalmacije, *Materijali, tehnike, strukture* 1980, 73.-80.
- CAMBI 2016 – N. Cambi, *Dioklecijan: vir prudens, moratu callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum*, Split: Književni krug.

- CARANDINI 1985 – A. CARANDINI, *Settefinestre, una villa schiavistica nell'Etruria romana, I: La villa nel suo insieme; I: La vila nelle sue parti; III: La villa e i suoi reperti*, Modena.
- CARLI 1786-1790 – G.R. CARLI, *Delle antichita' italiane*, vol. I-IV, Milano.
- CARRE 1985 – M.B.CARRE, Les amphores de la Cisalpine et de l'Adriatique au début de l'Empire, *MEFRA* 97/1, 1985, 207.-245.
- CARUSO 1979 – N.CARUSO, *Ceramica viva, Manuale, pratico delle tecniche di lavorazioni antiche e moderne, dell'Oriente e dell'Occidente*, Milano.
- CASSOLA 1972 – F.CASSOLA, La politica romana nell'alto Adriatico, *AAAd* 2, 1972, 43.-63.
- CASSOLA GUIDA, RUARO LOSERI 1978 – P. CASSOLA GUIDA, L. RUARO LOSERI Civici musei di storia ed arte Trieste Bronzetti a figura umana delle collezioni dei Civici musei di storia ed arte Trieste, Milano.
- CHEVALLIER 1961 – R. CHEVALLIER, La centuriazione romana dell'Istria e della Dalmazia, *AMSI* n.s. 9, 1961, 11.-24.
- CLARK 1972 – K.CLARK, *Civilizacija*, Ljubljana.
- CODACCI 2004 – G. CODACCI, Il sito neolitico di Vižula: Analisi tipologica dell'industria litica. *HA* 33, 2004, 143–193.
- CORCORAN 2000 – S.J.J. Corcoran, *The Empire at the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government AD 284 – 324.*, Oxford.
- CRISAN 1967 – I.H. CRISAN, A propos des fours a' ceramique chez les Daco-getes de l'époque Latene, *Apulum* 6, 1967, 111–118.
- CUOMO DI CAPRIO 1971 – N. CUOMO DI CAPRIO, Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell'area italiana, dalla preistoria a tutta l'epoca romana, *Sibrium* 11, 1971 – 1972, 371.-464.
- CUSCITO 1973 – G. CUSCITO, »I reliquiari paleocristiani di Pola. Contributo alla storia delle antichità cristiane in Istria«, *AMSI*, br. 72.-73, 89.-126.
- CUSCITO 1976 – G. CUSCITO, *Parenzo*, Padova.
- CUSCITO 1977 – G. CUSCITO, Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria, *Fonti studi per la storia della Venezia Giulia* II/3, 1977. 201.-220.

CUSCITO 2011 – G. Cuscito, Edilizia Residenziale ed edifici Cristiani di culto: Un Problema Aperto. *HAnq* 20, 2011., 301.-315.

ČUČKOVIĆ 2012 – Z. ČUČKOVIĆ, Metodologija sustavnog terenskog pregleda: primjer istraživanja Zapadne Bujštine (Istra), *OA* 36, 247–274, 2012.

DAMEVSKA 1974 – V. DAMEVSKA, *Pregled tipova staklenog posuđa iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba rimskog carstva*, AV, 1974.

DEGRASSI 1934 – A. DEGRASSI, *De titvlis parentinius eorumque avctoribvs, I.I.*, X/II, Parentium, Roma 1934, 11.-24.

DEGRASSI 1935 – A. DEGRASSI, Notiziario archeologico, 1932. – 1933., *AMSI XLV*, 1934, 385.-397.

DEGRASSI 1936 – A. DEGRASSI, *Avctores, I.I.*, X/III, *Histria Septemtrionalis*, Roma 1936, 11.-27.

DEGRASSI 1953 – A. DEGRASSI, Aquileia e l'Istria in eta' romana, *SVA* 2, 1962, 951.-979.

DEGRASSI 1954 – A. DEGRASSI, *Il confine nord-orientale dell'Italia Romana. Recherche storico-topografiche*, Diss-Bern., I/6, 1954, 1.-112.

DEGRASSI 1957 – A. DEGRASSI, *I porti romani dell'Istria*, *AMSI n.s.* 5, 1957, 24.-81.

DEGRASSI 1962 – A. DEGRASSI, *Parenzo municipio romano*, *SVA* 2, 1962.

DE FRANCESCHI 1939. –40. C. DE FRANCESCHI, O toponimiji starog pulskog agera, *AMSI* 51.-52.

DEMO 1994 – Ž. DEMO, *Ostrogothic coinage from collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina*, *Situla* 32, Ljubljana.

DESINAN 1987 – C.C. DESINAN, *Giacimenti di argilla e fornaci nella toponomastica, u: Formaci e fornaciai in Friuli*, Udine 1987, 7.-13.

DOMIĆ KUNIĆ 1993 – A. DOMIĆ KUNIĆ, Gentije – Međunarodni odnosi između Ilirije, *OA* 17/1, 205.-251.

DONEUS, MANDLBURGER, DONEUS 2020 – M. DONEUS, G. MANDLBURGER, N. DONEUS, Archaeological Ground Point Filtering of Airborne Laser Scan Derived Point-Clouds in a Difficult Mediterranean Environment. *Journal of Computer Applications in Archaeology*. 3. 10.5334.

- DONEUS, MIHOLJEK, DŽIN 2020. – N. Doneus, I. Miholjek, K. Džin, M. Doneus, P. Dugonjić, H. Schiel, Archaeological Prospection of Coastal and Submerged Settlement Sites. Re-Evaluation of the Roman Site Complex of Vižula, Croatia// *Archaeologia Austriaca*, 104 (2020), 235.-281. DURANDO 1999 – F. DURANDO, *Drevna Grčka*, Zagreb 1999.
- DŽIN 1995 – K. DŽIN, Spomenički nalazi i projekt eko-arheološkog parka Vižula kod Medulina, *HAnq* 1, Pula, 73.-78.
- DŽIN 1999 – K. DŽIN, Forum u Puli – hipoteza o mjestu kulta Klaudijevaca / The forum in Pula – a hypotheses about the site of the Claudian cult, *HAnq* 5, 29.-32.
- DŽIN 2000 – K. DŽIN, Sjaj nekropola antičke Mutile, *KAMI*, 58, Arheološki muzej Istre, Pula 2000., 8.-24.
- DŽIN 2006 – K. DŽIN Stancija Pelićeti. Rimska *villa rustica* – novi nalaz na trasi Istarskog ipsilona, *KAMI* 70, 2006, 5.-15.
- DŽIN 2007 – K. DŽIN *Manus dei* – Singolare scoperta del culto di Sabazia a Pola, *Atti*, vol. XXXVII, 2007, p. 47.-61.
- DŽIN – GIRARDI JURKIĆ – BULIĆ 2008 – K. DŽIN, V. GIRARDI JURKIĆ, D. BULIĆ, Vižula i Burle u antici, *KAMI* 76, Arheološki muzej Istre, Pula 2008, 1.-51.
- DŽIN 2008 – K. DŽIN, Rescue Archaeological Research at a Portion of the Roman Building in Pomer in 2007., *HAnq* 16, 2008., 169.-176.
- DŽIN 2011 – K. DŽIN. Rimske vile i uvjeti stanovanja na pulskom ageru. Neki primjeri, *HAnq* 20, 2011, 91.-107.
- DŽIN 2011a – K. DŽIN. Rijedak višebojni mozaik iz rimske vile u Pomeru, *Kačić*, 41.-43, 2011., 583.-593.
- DŽIN 2013 – K. DŽIN Antička kulturna baština općine Medulin. U: *Monografija općine Medulin* (Andrej Bader ur.) Medulin: Općina Medulin 2013., 64.-77.
- DŽIN – MIHOLJEK 2016 – K. DŽIN, I. MIHOLJEK, *Konzervatorski elaborat arheoloških lokaliteta Vižula i Burle*, Kapitel d.o.o., Žminj 2016, 6.-70.
- DŽIN – MIHOLJEK 2019 – K. DŽIN, I. MIHOLJEK, The Antique and Late Antique Site of Vižula near Medulin, Croatia, *L'Adriatico centrale tra tarda Antichità e alto Medioevo*, E. Cirelli, E. Giorgi, G. Lepore (ur.), BAR, 505.-510.
- EGGER 1963 – R. EGGER, Die Inschriften (Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1960 bis 1961), *Carinthia* I, 153, 1963, 93.-97.
- EGGER 1966 – R. EGGER, Die Inschriften (Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1962 bis 1964), *Carinthia* I, 156, 1966, 454.-457.

- EGGER 1969 – R. EGGER, Die Inschriften (Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1965 bis 1968), *Carinthia* I, 159, 1969, 365.-409.
- EGGER 1969a – R. EGGER, Der Lebensmittel aus Italien auf den Magdalensberg (Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1965 bis 1968), *Carinthia* I, 159, 1969, 410.-416.
- ELSTGER 2003 – M. Elstger, Die Gesetze der mittleren römischen Republik. Text und Kommentar, Darmsdat.
- FISCHBACH 1896 – O. FISCHBACH, *Römische Lampen aus Poetovio*, 1896.
- FISCHER 1996 – J. FISCHER, *Statuen-Stelen aus Nesactium*, *HAnq* 2, Pula 1996, 69.-74.
- FORABOSCHI 1992 – D. FORABOSCHI, *Lineamenti di storia della Cisalpina Romana*, Roma.
- FORLATI TAMARO 1947 – B. FORLATI TAMARO, *Avctores, I.I. X/I, Pola et Nesactium*, Roma 1947, 11.-35.
- FOUACHE i dr. 2004 – E. FOUACHE, S. FAIVRE, J.J. DUFAURE, V. KOVAČIĆ, F. TASSAUX, P. TRONCHE, Morska razina u rimsko doba na području Istre, *VAMZ XXXVII*, Zagreb, 2004., 185.
- FRAYN 1979 – J.M. FRAYN, *Subsistence Farming in Roman Italy*, London.
- FRASCHETTI 1977 – A. FRASCHETTI, Per le origini della colonia di Tergeste e del municipio di Agida, *Siculorum Gymnasium* n.s. 28, 2, 1975, 319.-335.
- FRASCHETTI 1983 – A. FRASCHETTI, La “*Pietas*” di Cesare e la colonia di Pola, *AStA* 5, 1983, 77.-101.
- GIACOMETTI 2017 – E. GIACOMETTI, 'Prerada maslina u antici.' Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu.
- GIRARDI JURKIĆ 1983 – V. GIRARDI JURKIĆ, Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do Bizantskog doba, *HH* 4,2, 1983., 77.-106.
- GIRARDI JURKIĆ – DŽIN 2003 – V. GIRARDI JURKIĆ, K. DŽIN, Sjaj antičkih nekropola Istre, *MK* 13, Pula 2003, 1.-170.
- GIRARDI JURKIĆ 2007 – V. GIRARDI JURKIĆ, *Castelli aquae, the main Water supply in Ager Polensis et Nesactiensis in South Istria*, Zagreb 2007, 161.-164.
- GIRARDI JURKIĆ 2009 – V. GIRARDI JURKIĆ, Scavi recenti di una villa dell'epoca Costantiniana a Medulin (Croatia), *Il Cristianesimo in Istria fra Tarda - Antichità e Alto Medioevo. Novità e riflessioni XX*, Città di Vaticano 2009., 156.-185.

GIRARDI JURKIĆ 2010 – V. GIRARDI JURKIĆ, Predmeti umjetničkog obrta i duhovnog razvitka stanovnika antičke Istre. *HAnq* 19, 2010., 19.-28.

GIRARDI JURKIĆ 2011 – V. GIRARDI JURKIĆ, Jantarni prsten iz rimske nekropole Burle kod Medulina u svjetlu korištenja jantara u antici, *Pril Inst. Arheol. Zagreb* 27/2010, 161.-170.

GIRARDI JURKIĆ – DŽIN 2011 – V. GIRARDI JURKIĆ, K. DŽIN, Vižula: skriveni svijet antike, *Medulin* 2011., 1.-32.

GIRARDI JURKIĆ 2013 – V. GIRARDI JURKIĆ, Kasnoantička ognjišta u ruralnim i rezidencijalnim vilama antičke Istre: pokazatelji transformacije objekta 5. – 7. st. Jurković I. (ur.), *Bertošev zbornik u čast Miroslava Bertoše* sv.2, str. 9.-24.

GIRARDI JURKIĆ 2013a – V. GIRARDI JURKIĆ, *Povijesni i gospodarski razvitak južne Istre u antici*, Medulin.

GIRARDI JURKIĆ – JURKIĆ 2016 – V. GIRARDI JURKIĆ, M. JURKIĆ, The exile of Roxolani king *P. Aelius Rasparaganum* and his son *P. Aelius Peregrinus* in Roman Pola, *Acta Musei Caransebesiensis Tibiscum Seriam noua* 6 Caransebes (2016), 105.-115.

GLOGOVIĆ 1979 – D. GLOGOVIĆ, Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na području Istre, *HA* 10/1, Pula 1979, 57 i d.

GLOGOVIĆ 1996 – D. GLOGOVIĆ, Protogeometrijska apulska keramika iz Nezakcija, *HAnq* 2, Pula 1996, 55.-59.

GNIRS 1903 – A. GNIRS, Eine vorrömische Nekropole innerhalb der Mauern des anriken Pola, *JZK* 1, Wien 1903, 61.-96.

GNIRS 1908 – A. GNIRS, Istrische Beispiele für Formen der antik-römischen villa rustica, *JAK* 2, Wien 1908, 124.-143.

GNIRS 1910 – A. GNIRS, Eine römische Tonwarenfabrik in Fasana bei Pola, *JAK* 4, Wien 1910, 79.-88.

GNIRS 1911 – A. GNIRS, Forschungen in Istrien: I. Grabungen im Gebiet der antiken Herrschaftvilla von Val Bandon, II. Funde aus dem Gebiet der Stadt Pola, III. Grabungen auf dem Scolio S. Caterina bei Pola, *JÖAI* 14, 1911, 155.-196.

GNIRS 1912 – A. GNIRS, Grabungen in südlichen Istrien, *JÖAI* 15, Bb. 5.-16.

GNIRS 1915 – A. GNIRS *Pola. Ein Führer durch die antike Baudenkmäler und Sammlungen*, Wien.

GNIRS 1915a – A. GNIRS Forschungen über antiken Villenbau in Sudistrien, *JOAI Beibl* 18, Wien, 99.

GNIRS 1916 – A. GNIRS, Antike Baureste am der Westküste Istriens, *MZK* 15, 1916, 99.-163.

GNIRS 1925 – A. GNIRS, *Istria praeromana*, Karlsbad.

GRAČANIN 2005 – H. GRAČANIN, Huni i Južna Panonija, *Scrinia Slavonica* 5, 9.-47.

GRASSI 2012 – G.F. GRASSI, L'onomastica degli immigrati siriani ad Aquileia e le caratteristiche dell'antroponimia del Vicino Oriente di età romana, *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday*. G.B. Lanfranchi, D. Morandi Bonacossi, C. Pappi, and S. Ponchia (ed.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2012., 333.-348.

GREGORITTI 1876 – C. GREGORUTTI, La fullonica di Pola ed iscrizioni inedite polesi, *AT* 2.ser., 4, Trieste 1876-1877, 97.-118.

GREGORUTTI 1886 – C. GREGORUTTI, La figulina imperiale Pansiana di Aquileia e i prodotti fittili dell'Istria, *AMSI* 2, Parenzo 1886, 219.-253.

GREGORUTTI 1888 – C. GREGORUTTI, Le Marche di fabbrica dei laterazi di Aquileia, *AT* n.s., 14, Trieste 1888.

GRŽETIĆ 1980 – J. GRŽETIĆ, Prilog za bibliografiju Vesne Jurkić, *Pazinski memorijal* 10, Pazin 1980, 81.-89.

GUŠTIN 1987 – M. GUŠTIN, Latenske fibule iz Istre, *IHAD* 11/2, 33.-46.

HÄNSEL, MIHOVILIĆ, TERŽAN 1997 – B. HÄNSEL, K. MIHOVILIĆ, B. TERŽAN, Monkodonja – utvrđeno protourbano naselje starijeg i srednjeg brončanog doba kod Rovinja u Istri, *HA* 28, Pula 1997, 37.-107.

HÄNSEL 1999 – B. HÄNSEL, Gradina Monkodonja u jugoistočnoj i centralnoj Europi, *MPDI* II, Pula 1999, 30-31, 88.-89.

HOFFILLER 1941 – V. HOFFILLER, Amfora, *Hrvatska enciklopedija* I, Zagreb 1941, 375.

IMAMOVIĆ 1986 – E. IMAMOVIĆ, Problem centurijacije rimske Istre, *IHAD* 11/2., 1986. str. 69.-74.

IVETIĆ 2009 – E. IVETIĆ, *Istra kroz vrijeme. Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*. Collana degli ACRSR 30. Rovinj-Rovigno.

JURIĆ 2002 – I. JURIĆ, The Origins of Agriculture Production in the Area of Croatia. *Agriculturae Conspectus Scientificus* 67/4, 181.-193.

JURKIĆ DŽIN 1995 – K. JURKIĆ-DŽIN, Bibliografija radova Branka Marušića, 1955.-1987., *HA* 20-21/1989-1990, Pula 1995, 15.-28.

JURKIĆ 1970 – V. JURKIĆ, Meduze na reljefima Arheološkog muzeja Istre u Puli /Le Meduse sui rilievi del Museo archeologico dell'Istria, *HA* 1/1, 1970, 29.-52.

JURKIĆ 1972 – V. JURKIĆ, Rasprostranjenost kulta Magnae Matris na području Istre u rimsko doba, *HA* 3/1, 41.-76.

JURKIĆ GIRARDI 1974 – V. JURKIĆ-GIRARDI, Arte plastica del culto come determinante l'esistenza dei culti romani e sincretici nella regione istriana, *ACRS* 5, Rovigno-Trieste 1974, 3.-46.

JURKIĆ 1975 – V. JURKIĆ, Nadgrobni spomenici kao komponenta lociranja antičkih nekropola grada Pule i okolice *JZ*, 9, Pula-Rijeka 1975, 309.-334.

JURKIĆ 1977 – V. JURKIĆ, Rimska gospodarska vila u Červar Portu kod Poreča / La villa rustica romana a Cervera-Porto presso Parenzo, *MPDI* I, Pula 1977, 25.-26, 76.-78.

JURKIĆ GIRARDI 1977a – V. JURKIĆ-GIRARDI, Monumenti romani sul territorio di Pinguente e di Rozzo, *ACRS* 8, Rovigno-Trieste 1977-78, 9.-38.

JURKIĆ GIRARDI 1978 – V. JURKIĆ-GIRARDI, Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo, I, Campagna 1976-1978, *ACRS* IX, 263.-298.

JURKIĆ 1978a – V. JURKIĆ, Rezultati paleontološko-petrografske analize uzoraka s lokaliteta rimske gospodarske vile u Červaru, *JZ* X, Pula-Rijeka 1978, 427.-438.

JURKIĆ GIRARDI 1979-1980 – V. JURKIĆ-GIRARDI, Il territorio di Pomer alla luce del materiale archeologico, *ACRS* X, 103.-111.

JURKIĆ 1979 – V. JURKIĆ, Rimska žarna nekropola na Funtani pod Buzetom, *HA* 10/2, 51.-73.

JURKIĆ GIRARDI 1979a – V. JURKIĆ-GIRARDI, Promontore antica, *ACRS* 9, 249.-261.

JURKIĆ GIRARDI 1979b – V. JURKIĆ-GIRARDI, Bibliografija radova Borisa Bačića, 1947. – 1978, *HA* 10/1, Pula 1979 (tiskano 1982), 7.-11.

JURKIĆ 1980 – V. JURKIĆ, Medolino e i suoi dintorni dalla preistoria al medioevo, *ACRS* 11, 7.-42.

JURKIĆ GIRARDI 1980a – V. JURKIĆ-GIRARDI, Nuovi rinvenimenti nella necropoli romana di Fontana presso Pinguente, *ACRS* 11, 43.-53.

- JURKIĆ 1981 – V. JURKIĆ, Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba, *HH* 4/2, 77.-104.
- JURKIĆ-GIRARDI, 1980. – 1981. – V. JURKIĆ-GIRARDI, Medolino e suoi dintorni dalla praistoria al medio evo, *ACRS* XI, 7.-42.
- JURKIĆ 1982 – V. JURKIĆ, La continuità edilizia delle ville rustiche romane in Istria durante la dominazione bizantina, *Akten* 2/4, *JÖB* 32, 4, Wien 1982, 585.-594.
- JURKIĆ 1983 – V. JURKIĆ, La continuità dei culti ilirici in Istria durante il periodo romano, *ACRS* 14, 1983, 7 – 24.
- JURKIĆ 1983a – V. JURKIĆ, I nomi delle colonie e dei municipi sulle epigrafi romane in Istria *ACRS* 13, 1982 – 1983, 7 – 17.
- JURKIĆ 1983b – V. JURKIĆ, Rimski municipij Nezakcij. *KAMI* 12, 1983.
- JURKIĆ 1984 – V. JURKIĆ, Pula od prapočetaka, u: *Pula – tri tisuće godina grada*, Pula 1984, 25.-52.
- JURKIĆ 1985 – V. JURKIĆ, Nalaz rimskog žarnog groba na “Marsovom polju” u Puli. Prilog poznavanju topografije rimskih nekropola u Puli, *HA* 15-16, Pula 1985, 31.-44.
- JURKIĆ 1987 – V. JURKIĆ, Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba, *IHAD* 11/1, Pula 1987, 65.-80.
- JURKIĆ 1987a – V. JURKIĆ, Antička i kasnoantička nekropola Burle kod Medulina, *IHAD* 11/2, Pula 1987, 167.-188.
- JURKIĆ 1990 – V. JURKIĆ, I risultati delle recenti indagini scientifici ed archeologiche in Istria nel contesto della sua posizione storico-culturale di confine tra l'oriente e l'occidente, *La Venetia nell'area Padano-Danubiana. Le vie di comunicazione*, Padova 1990, 447.-451.
- JURKIĆ GIRARDI 1997 – V. JURKIĆ-GIRARDI, Korištenje kamena u gradnji amfiteatra u Puli, *HAnq* 3, Pula 1997, 21.-27.
- JURKIĆ GIRARDI 1998 – V. JURKIĆ-GIRARDI, Dva centra carskog kulta rimske Istre, *HAnq* 4, Pula 1998, 23.-36.
- JURKIĆ GIRARDI 2000 – V. JURKIĆ-GIRARDI, Kontinuitet utvrđivanja u Istri, *HAnq* 6, Pula 2000, 9.-20.
- JURKIĆ GIRARDI-DŽIN 2001 – V. JURKIĆ-GIRARDI – K. DŽIN, Voda kao izvor života antičke Pule / Water as a source of life in ancient Pula, *KAMI* 61, Pula 2001, 8.-40.

- JURKIĆ GIRARDI 2005 – V. JURKIĆ-GIRARDI, *Duhovna kultura antičke Istre, knj. I: Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Zagreb
- JURKIĆ GIRARDI-DŽIN 2005 – V. JURKIĆ-GIRARDI – K. DŽIN, Rimska gospodarska vila u Červar Portu kod Poreča, KAMI 67, Pula.
- KANDLER 1846 – P. KANDLER, Al. Sig. Tomaseo Luciani in Albona, *L'Istria* 1, 1846, 117.-120.
- KANDLER 1847 – P. KANDLER, Del Feudo di S. Apollinare di Pola, *L'Associazione L'Istria*, Anno II, 65-66., Trieste, Sabato 23. Ottobre 1847., 263.-267.
- KANDLER 1849 – P. KANDLER, Antichita', *L'Istria* 4, 1849, 237.-255.
- KANDLER 1855 – P. KANDLER, *Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale*, Trieste 1855.
- KEPPIE 1983 – L. KEPPIE, Colonisation and Veteran Settlement in Italy 47-14 BC, Rome.
- KIRIGIN 1983 – B. KIRIGIN, Kelti, u: *Katalog izložbe*, Ljubljana 1983, 83.-90.
- KOMŠO 2006 – D. KOMŠO, Vrčevan – nalazište na otvorenom iz razdoblja ranog, *HA* 35, 5.-22.
- KONCANI UHAČ 2008 – I. KONCANI UHAČ, Rezultati podmorskih arheoloških istraživanja u istarskom akvatoriju tijekom 2007. godine *HAnq* 16, 2008., 199.-202.
- KONCANI UHAČ 2020 – I. KONCANI UHAČ, Rimski arhitektonski kompleks u podmorju uvale Bijeca. in V. Vitković Marčeta (ur.), *Medulinski ferà: Zbornik radova sa znanstveno-stručnih skupova* 2. i 3. Medulinski zavičajni annale „Mate Demarin“. Općina Medulin, Medulin svezak 1 – 2, 2020, 24.-45.
- KONCANI UHAČ 2018 – I. KONCANI UHAČ 'Rimski lučki uređaji u Istri i njihov arheološki kontekst', Neobjavljeni doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2018., <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:941976>, pristupljeno: 3. 5. 2023.
- KOVAČIĆ-TASSAUX 2000 – V. KOVAČIĆ-F. TASSAUX, *Od masline do amfore / Dall'olivo all'anfora*, Mala biblioteka Zavičajnog muzeja Poreštine 5, Poreč 2000.
- KOZLIČIĆ 1986 – M. KOZLIČIĆ, Antička obalna linija Istre u svjetlu hidroarheoloških istraživanja, *IHAD* 11/2, 1986., str. 135.-165.
- KRIZMANICH 1981 – V. KRIZMANICH, Sulla centurazione romana dell' Istria, *Istria nobilissima* 14, 1981, 181.-190.

- KRIZMANIĆ 2003 – A. Krizmanić, Medolino: sviluppo dell'insediamento, *ACRS XXXIII*, 2003, p. 63-162.
- KRIŽMAN 1997 – M. KRIŽMAN, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula-Rijeka.
- KUČAR 1979 – V. KUČAR, Prahistorijska nekropola Beram, *HA* 10/1, 1979, 85.-131.
- KUKOČ 1986 – S. KUKOČ, Histarska stela u kontekstu srodnih zapadnojadranskih spomenika, *IHAD* 11/1, 1986, 47.-68.
- KUKOČ 1987 – S. KUKOČ, Histarska plastika u kontekstu umjetnosti jadranskog područja od 7. do 5. st.pr.n., *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar* 26 (13), 1987, 75.-112.
- LAFON 2001 – X. LAFON, *Villa Maritima*, Rome
- LAMBOGLIA 1955 – N.LAMBOGLIA, Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana (II-I sec. A.C.), *RStLig*, 21, 3-4, 1955, 240.-270.
- LALOŠEVIĆ-BOTIĆ 2016 – V. LALOŠEVIĆ, K. BOTIĆ Novi prilog proučavanju kulta sisačkog biskupa sv. Kvirina. *Finis coronat opus*: Zbornik radova posvećen Mariji Buzov povodom 65. obljetnice života. Zbornik Instituta za arheologiju, Serta instituti archaeologici, knj 3, Zagreb, 2016., 107 – 129.
- LALOŠEVIĆ 2012 – V. LALOŠEVIĆ, *Cum esset persecutio: Dioklecijanovo doba na području između Akvileje i Dunavskog limesa u mučeničkim legendama*, Split.
- LAZAR 1997 – I. LAZAR, The Roman Tile Factory at Vransko near Celeia (Noricum), Part one: excavation reports, *RCRFA* 37, 159.-164.
- LAZAR 1999 – I. LAZAR, The Roman Tile Factory at Vransko near *Celeia (Noricum)*, *Live of the Average Roman*, Minnesota 1999, 23.-49.
- LENSKI 2007 – N. LENSKI, *The Age of Constantine*, Cambridge.
- LEYERLE 2002 – B. LEYERLE, The Experience and Infrastructure of Travel and Communication, *The early Christian World*, vol. I-II, (ed.) Philip F. Esler, Routledge London and New York 2002., 452 – 475.
- MAIDL 1990 – V. MAIDL, Die Inschriften auf den Amphoren vom Magdalensberg und ihre wirtschaftliche Aspekte, Eine Zusammenfassung, *Carinthia* I, 180, 1990, 63.-84.
- MARCONE 2002 – A. MARCONE (ur.), *Storia dell'agricoltura Italiana I L'eta antica*. Firenze 2001.-2002.

- MATIKA, TOLAR, KONCANI UHAČ 2022 – D. MATIKA; T. TOLAR, I. KONCANI UHAČ, Plant Macroromains from the Roman underwater archaeological site Bijeca 2015. – 2019., Istria (Croatia), *Archaeological Museum in Istria (AMI)*, 16. May-22. 2022.
- MC KAY 1995 – A. g. MC KAY, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, Hudson.
- MAJSTOROVIĆ 2007 – S. MAJSTOROVIĆ, Arheološka istraživanja kao oblik nabave muzejske građe, *Iz muzejske teorije i prakse* Vol. 38. Zagreb.
- MALEZ 1962 – M. MALEZ, *Romualdo cave – a new significant Pleistocene site in Istria*, *Bull. sci. Cons. Acad. Yugosl.* 7/8, 159.-160, Zagreb 1962.
- MALEZ 1964 – M. MALEZ, Šandalja bei Pula – ein neuer und wichtiger paläolithischer Fundort in Istrien, *Bull. sci. Cons. Acad. Yugosl.* 9/6, Zagreb 1964.
- MALEZ 1968 – M. MALEZ, Tragovi paleolita u Romualdovoj pećini kod Rovinja u Istri, *ARR* 1968.
- MALEZ 1969 – M. MALEZ, Šandalja bei Pula – eine bedeutende Ansiedlung der jungpaläolithischen Jäger in Istrien, *V Inter. Kong. Speläol.*, Stuttgart 1969, Abh. 3, München 1969.
- MALEZ 1987 – M. MALEZ, Pregled paleolitičkih i mezolitičkih kultura na području Istre, *IHAD* 11/1, 1987, 3.-47.
- MANACORDA 1994 – D.MANACORDA, A proposito delle anfore della Pannonia romana: appunti e riflessioni, *La Pannonia e l'Impero Romano*, AAU 1994, 177.-191.
- MANSUELLI 1971 – G.A. MANSUELLI, La villa nell'organizzazione romana, u: *La villa romana*, 1971, 15.-28.
- MARCHESETTI 1903 – C. MARCHESETTI, I castellieri di Trieste e della regione Giulia, *Atti del Museo civico di storia naturale* vol. X, 1903.
- MARGETIĆ 1980 – L. MARGETIĆ, Accenni ai confini augustei del territorio tergestino, *ACRS* 10, 1980, 75.-101.
- MARGETIĆ 1988 – L. MARGETIĆ, 700. obljetnica Vinodolskog zakona i 600.obljetnica Krčkog i Senjskog statuta, Zagreb, JAZU
- MARUŠIĆ 1957 – B. MARUŠIĆ, Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom Primorju, *JZ* 2, 1957, 237.-279.
- MARUŠIĆ 1971 – B. MARUŠIĆ, Kompleks bazilike Sv. Sofije u Dvigradu, *HA* 2/2, Pula.

MARUŠIĆ 1982 – 1983. – B. MARUŠIĆ, *Varia archaeologica secunda*, HA 13-14, 1982. – 1983., 33.-84.

MASELLI SCOTTI 1987 – F. MASELLI SCOTTI, La produzione del vasellame fittile nel territorio di Aquileia, u: *Vita sociale, artistica e commerciale di Aquileia Romana*, AAAd 29, 1987, 427.-444.

MATIJAŠIĆ BURŠIĆ 1998 – K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, Gradina Monkodonja / The Monkodonja Hillfort, MK 9, 1998.

MATIJAŠIĆ 1983 – R. MATIJAŠIĆ, Piquentinski skulptorski krug, u povodu jednog novog nalaza u Buzetu, *Buzetski zbornik* 6, 1983, 133 - 145.

MATIJAŠIĆ 1983 – R. MATIJAŠIĆ, Cronografia dei bolli laterizi della figulina Pansiana nelle regioni Adriatiche, *MEFRA* 95/2, 1983, 961.-996.

MATIJAŠIĆ 1985 – R. MATIJAŠIĆ, Radionički žigovi na antičkim opekama zbirke Arheološkog muzeja Istre, *JZ* 12, 1985, 287.-303.

MATIJAŠIĆ 1985a – R. MATIJAŠIĆ, Buzetski Silvan – novi nalaz iz sjeverne Istre, *AV* 36, 1985, 187.-194.

MATIJAŠIĆ 1987 – R. MATIJAŠIĆ, Vecchi e nuovi rinvenimenti di tegole con bolo di fabbrica in Istria (I – Istria meridionale), *AV* 38, 1987, 161.-175.

MATIJAŠIĆ 1987a – R. MATIJAŠIĆ, La produzione ed il commercio di tegole ad Aquileia, u: *Vita sociale, artistica e commerciale di Aquileia Romana*, AAAd 29, 1987, 495.-531.

MATIJAŠIĆ 1988 – R. MATIJAŠIĆ, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća*, Latina et Graeca, knj. 6, Zagreb.

MATIJAŠIĆ 1988a – R. MATIJAŠIĆ, Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre, *Zgodovinski časopis* 42, 1988, 363.-371.

MATIJAŠIĆ 1989 – R. MATIJAŠIĆ, Rimske krovne opeke s radioničkim žigovima na području sjeverne Liburnije, *IHAD* 13, 1989, 61.-71.

MATIJAŠIĆ 1991 – R. MATIJAŠIĆ, Campus Martius, antička nekropola između Premanturske i Medulinske ulice u Puli, *MK* 8, 1991, 1.-155.

MATIJAŠIĆ 1993 – R. MATIJAŠIĆ, Lo studio dei bolli laterizi romani in Istria dal '700 ad oggi, u: I laterizi di età romana nell'area nordadriatica, *Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici musei di Udine* 3, 1993., 127.-133.

- MATIJAŠIĆ 1994 – R. MATIJAŠIĆ, Vecchi e nuovi rinvenimenti di tegole con bollo di fabbrica in Istria (II – Istria occidentale), *HA* 24-25/1993-94, 1994, 37.-73.
- MATIJAŠIĆ 1995 – R. MATIJAŠIĆ, Nalaz antičke keramike u dolini Mirne kod Motovuna, *HA*, 20-21/1989-90, 109.-129.
- MATIJAŠIĆ, BURŠIĆ MATIJAŠIĆ 1996 – R. MATIJAŠIĆ, K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, *Antička Pula s okolicom*, Pula 1996, 1.-222.
- MATIJAŠIĆ 1998 – R. MATIJAŠIĆ, *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula 1998.
- MATIJAŠIĆ 1998a – R. MATIJAŠIĆ, I bolli laterizi dell'area istriana, u: Le fornaci romane, produzione di anfore e laterizi con marchi di fabbrica nell Cispadana orientale e nell'Alto Adriatico, *Atti delle giornate Internazionali di studio*, Rimini 1998, 97.-105.
- MATIJAŠIĆ 1999 – R. MATIJAŠIĆ, La presenza imperiale nell'economia dell'Istria romana e nel contesto Adriatico, *HAnq*, 4, 1999, 15.-23.
- MATIJAŠIĆ 2009 – R. MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb.
- MATIJAŠIĆ 2012 – R. MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb.
- MATIJAŠIĆ 2021. – R. Matijašić, Pulski egzil Rasparagana, kralja sarmatskih Roksolana. *Rad HAZU*. 55,545, 179.-194.
- MIHOVILIĆ 1972 – K. MIHOVILIĆ, Nekropola Gradine iznad Limskog kanala, *HA* 3/2, 1972.
- MIHOVILIĆ 1985 – K. MIHOVILIĆ, L'Istria nella preistoria, u: *Archeologia ed arte dell'Istria*, *MK* 1, 1985, 22.-28.
- MIHOVILIĆ 1987 – K. MIHOVILIĆ, Pregled prahistorije Istre od starijeg neolitika do početka romanizacije, *IHAD* 11/1, 1987, 49.-63.
- MIHOVILIĆ 1979 – K. MIHOVILIĆ, Gradina Punta Kašteja kod Medulina. Prilog prahistorijskoj topografiji Istre, *HA* 10/1, 1979, pp. 37.-56.
- MIHOVILIĆ 1986 – K. MIHOVILIĆ, Pregled prahistorije Istre od starijeg neolitika do početka romanizacije, *IHAD* 11/1, 49.-64.
- MIHOVILIĆ 1988 – K. MIHOVILIĆ, Histri i Etruščani, *MK* 5, 1988, 29.
- MIHOVILIĆ 1996 – K. MIHOVILIĆ, Nezakcij – nalaz grobnice 1981., *MK* 6, 1996.

- MIHOVILIĆ 2001 – K. MIHOVILIĆ, *Nesactium*, MK 11, 2001.
- MIRABELLA ROBERTI 1949 – M. MIRABELLA ROBERTI, *Notiziario archeologico istriano*, 1940 – 1948, AMSI LIII, 1949, 231.-275.
- MLADIN 1964 – J. MLADIN, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, KPSI 5, 1964.
- MLAKAR 1962 – Š. MLAKAR, *Istra u antici*, KPSI 4, 1962.
- MLAKAR 1972 – Š. MLAKAR, *Nalaz rimskih pepeonih grobova u Koparskoj ulici, prilog topografiji nekropola i tipologiji pepeonih grobova rimske Pule*, HA 3/1, 1972, 5.-40.
- MLAKAR 1987 – Š. MLAKAR, *Rimski građevinski kompleksi i interijeri rimskih vila na Poreštini*, *Porečki zbornik* 2, 1987, 57.-65.
- MENZEL 1954 – H. MENZEL, *Antiken Lampen in Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz.
- MOREL 1989 – J.P. MOREL, *L'artigiano*, u: *L'uomo romano*, Roma-Bari 1989, 233.-268.
- MOTTA 2020 – A. MOTTA, *Vinogradi starog Rima, između vlasnikovog „otiuma“ i rada vinara – Guado al Melo* <https://www.guadoalmelo.it/le-vigne-dellantica-roma-fra-lotium-del-proprietario-ed-il-lavoro-del-vignaiolo>, pristupljeno 29. 1. 2023.
- MULLER, WOGEL 1999 – W. MULLER, G., VOGEL, *Atlas arhitekture I.*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
- MUSTAČ 2016 – S. MUSTAČ, *Samostan sv. Ivana kod Pomera*, u: *Iz fotoalbuma Richarda Schustera 1914. – 1917.*, Pula 2016, 196.-209.
- NIKOLOSKA, VILOGORAC BRČIĆ 2014 – A. NIKOLOSKA, I. VILOGORAC BRČIĆ, *Velika Majka na spomenicima iz Hrvatske*, RZHP 46, 2014, 103.-128.
- NOVAK 2007 – A. NOVAK, *L'Istria nella prima età bizantina*, *Collana degli ACRS*, n. 27, 2007, 1.-198.
- ORBANIĆ – ŽIGANT 2013 – S. ORBANIĆ, A. ŽIGANT, *Zatajena Istra. Imena naselja i rudina u Hrvatskoj Istri*. Inventar za povijesno sjećanje. Korenika – Udruga za promicanje istarske tradicijske baštine, Pula, 2013.
- PASCHINI 1911 – P. PASCHINI, *Note sull'origine della chiesa di Concordia nelle Venezie e sul culto agli Apostoli nell'Italia settentrionale alla fine del secolo IV*, *Memorie storiche forgiuliesi*, br. 7, 9.

- PEACOCK -WILLIAMS 1986 – D.P.S. PEACOCK-D.F. WILLIAMS, *Amphorae and the Roman Economy, An Introductory Guide*, London-New York.
- PERCEVAL 1976 – J. PERCEVAL, *The Roman Villa, An Historical Introduction*, London.
- PERKO VIDRIH 1997 – V. VIDRIH PERKO, The Roman Tile Factory at Vransko near Celeia (Noricum), Part two: ceramic finds, *RCRFA* 35, 1997, 165.-172.
- PERVERE 2013 – E. PERVERE, *Passio Germani*, u: Emanuela Colombi (ur.), *Le Passioni dei martiri Aquileiesi e Istriani* II. 2, Roma 2013, 635.-642.
- PETERSON 1982 – J. PETERSON, Salvation from the Sea: Amphorae and Trade in the Roman West, *Journal of Roman Studies* 72, London 1982, 146.-157.
- PETRIĆ 1978 – N. PETRIĆ, Introduzione alla preistoria dell'Istria, *ACRS* 9/1978-79, 1978, 183.-248.
- PETRU 1973 – P. PETRU, *Proizvodnja lončenine v rimski dobi*, u: *Rimska keramijka v Sloveniji* (katalog), Ljubljana 1973.
- PLESNIČAR GEC 1972 – LJ. PLESNIČAR-GEC, Severno emonsko grobišče / The northern Necropolis of *Emona*, *Catalogi et monographie*, Ljubljana 1972.
- PLESNIČAR GEC 1977 – LJ. PLESNIČAR-GEC, *Keramika emonskih nekropol / The Pottery of Emona Necropolises*, Ljubljana 1977.
- POGATSCHNIG 1926 – A. POGATSCHNIG, Il tempio romano maggiore di Parenzo, *AMSI* 38/2, 1926. 1.-30.
- POLŠAK 1964 – A. POLŠAK, Geologija južne Istre s osobitim obzirom na biostratigrafiju krednih naslaga, *GV* 18, 2, 1964, 415.-509.
- POPOVIĆ et all. 2021 – S. POPOVIĆ, D. BULIĆ, D. MATIJAŠIĆ, K. GEROMETTA, G. BOSCHIAN, Roman land division in Istria, Croatia historiography, Lidar, structural survey and excavations. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 21/1, 2021, 165.-178.
- PORTULANO, KOVAČIĆ 2001 – B. PORTULANO, V. KOVAČIĆ, *Bronzetto di Iside-Fortuna*, u: *Loron (Croatie). Un grand centre de production d'amphores à huile istriennes*, Bordeaux 2001, 267 – 268.
- RADIĆ ROSSI 2012 – I. RADIĆ ROSSI, Podvodna /Pomorska arheologija, arheologija pomorstva i arheologija broda: razmatranja i terminološka pitanja, *Archaeologia Adriatica* VI, 207.-230.

- RADMILLI 1973 – G.RADMILLI, Gli agri centurati di Padova e Pola nell'interpretazione di Pietro Kandler, *AMSI* n.s. 20-21, 1972. – 1973, 5.-103.
- RICHTER 1957 – G.M.A.RICHTER, Ceramics from c. 700 B.C. to the fall of the Roman Empire, u: *A History of Technology* vol. II, Oxford, 1957, 259.-283.
- RAVAGLIOLI-POLLIFRONE 1977– A. RAVAGLIOLI-G. g. POLLIFRONE, *Materie prime ceramiche*, 1, Faenza 1977.
- ROGLIĆ 1952 – J. ROGLIĆ, Istra, u: *Istra i Slovensko primorje*, Beograd 1952, 4.-9.
- ROGLIĆ 1960 – J. ROGLIĆ, Istra, Reljef i građa, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 4, Zagreb 1960, 385.-386.
- ROSADA 1974 – G. ROSADA, Una fornace romana presso Sumago (VE), *AN* 45-46, 1974. –75.
- ROSSI 1972 – R.F. ROSSI, La romanizzazione dell'Istria, u: *Aquileia e l'alto Adriatico*, 2, *AAAd* 2, 1972, 65.-78.
- RUARO LOSERI 1983 –L. RUARO LOSERI (ur.), *Preistoria del Caput Adriae: convegno di studi*, Atti del convegno internazionale, Trieste 19-20. novembre 1983.
- RUGGINI 1959 – L. RUGGINI, Ebrei e orientali nell'Italia settentrionale fra il IV e il VI secolo d. Cr., *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 26, 1959, 185.-308.
- SANADER 1995 – M. SANADER, Prilog istraživanju upravljanja rimskim imanjima, *HAnq* 1, 1995., 169.-173.
- SANADER 1997 – M. SANADER, Zbirka starogrčke koroplastike na Brijunima, *OP* 21, 1997, 37.-66.
- SCHIAVUZZI 1889 – B. SCHIAVUZZI, La malaria in Istria. *AMSI* 5/3-4., 444.
- SCHIAVUZZI 1905 – B. SCHIAVUZZI, Pomer, Archaeologische Grabungen in Pola und Umgebung 1904, Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale, Wien 1905., 164.-174., 173.-174.
- SCHIAVUZZI 1907 – B. SCHIAVUZZI, Agro di Pola, Notizie archeologiche, *AMSI* XXIII, Parenzo 1907., 202.-208.
- SCHIAVUZZI 1908 – B. SCHIAVUZZI, Atraverso l'agro colonico di Pola, *AMSI* 24, p. 91.-172.
- SKEAT 1964 – T.C. SKEAT, Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library, Dublin: Hodges, Figgis & Co.

- SLAPŠAK 1974 – B. SLAPŠAK, *Tegula Q. Clodi Ambrosi, Situla*, 14-15, Ljubljana 1974., 173 - 181
- SMODIČ 1958 – A. SMODIČ, Dve rimski keramični peči iz Ptuja, *AV* 9-10/1, 1958-59, 39.-45.
- STARAC -MATIJAŠIĆ 1991 – A. STARAC-R. MATIJAŠIĆ, Skupni nalaz amfora u Puli 1991. godine, *Diadora* 13, 1991, 77.-102.
- STARAC 1994 – A. STARAC, Carski posjedi u Istriji / Imperial Lends in Istra, *OA* 18, 133.-145.
- STARAC 1995 – A. STARAC, Morfologija sjevernojadranskih amfora: primjeri iz Istre, *Diadora* 16-17/1994. – 95., 135.-162.
- STARAC 1999 – A. STARAC, Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji, *Histrija, MK*, Arheološki muzej Istre. 10/I, Pula 1999.
- STARAC 1999a – A. STARAC, Antički nalazi iz Pećine na Gradini kod Premanture, *HA* 30, 109.-154.
- STARAC 2001 – A. STARAC, Los tato delle conoscenze sulle centurazioni in Istria e Liburnia, *QdAV* XVII, 2001, 176.-180.
- STARAC 2006 – A. STARAC, Promet amforama prema nalazima u rovinjskom podmorju, *HA* 37. 2006., 85 – 116.
- STEINBY 1975 – M. STEINBY, La cronologia delle figuline dolinari urbane dalla fine dell'età repubblicana all' inizio del III sec., *BCAR* 84, 1974. – 1975., 7.-1432.
- STICOTTI 1908 – P. STICOTTI, Epigrafi romane d'Istria, *AMSI* 24, 219.-340.
- STICOTTI 1908 – P. STICOTTI, Il culto di Ercole a Pola, *AT* 3/4, 1908, 233.-239.
- STICOTTI 1951 – P. STICOTTI, *Avctores, I.I. X/IV, Tergestae*, Roma 1951, 11.-27.
- SUIĆ 1955 – M. SUIĆ, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, *ZIHNZ* 1, 1955, 1.-36.
- SUIĆ 1975 – M. SUIĆ, Keramika, u: *Velika ilustrirana povijest svijeta*, Ljubljana 1975, 1863.-1896.
- SUIĆ 1976 – M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- SUIĆ 2003 – M. SUIĆ, *Antički grad*, Zagreb.
- SUSINI G.C., 1971 – G. C. SUSINI, Campagna e citta', temi di geografia romana, u *La villa romana*, 1971, 1.-14.

- ŠAŠEL 1964 – J. ŠAŠEL, Probleme und Möglichkeiten onomastischer Forschung, *Aktes des IV. Int. Kongress für gr. u. lat. Epigraphik*, Wien 1964, 352.-368.
- ŠAŠEL 1966 – J. ŠAŠEL, Barbii, *Eirene* 5, Prag 1966, 117.-137.
- ŠAŠEL, MARUŠIĆ 1984 – J. ŠAŠEL, B. MARUŠIĆ, Štirideset rimskih natpisov iz Istre, *AV* 35, 1984, 295.-322.
- ŠAŠEL 1992 – J. ŠAŠEL, *Alpium Iuliarum Clastra – Opera Selecta*, Situla 30, Ljubljana.
- ŠAŠEL 1992 – J. ŠAŠEL, *Stages in the Administrative Development of Roman Parentium*, Opera Selecta, Situla, 30, Ljubljana 1992.
- ŠEGVIĆ 1987 – M. ŠEGVIĆ, Stanovništvo rimskog Nezakcija prema epigrafičkim spomenicima. *OA* 11-12, 1987., 143.-154.
- ŠIMIĆ KANAET 1996 – Z. ŠIMIĆ KANAET, Razvoj lončarskih peći i tehnologije pečenja na prapovijesnim i antičkim primjerima, *OA* 20, 1996, 151.-177.
- ŠKILJAN 1979 – M. ŠKILJAN, L'Istria nella protostoria e nell'eta' protoantica, *ACRS* 10/1979-80, 1979, 7.-73.
- ŠONJE 1977 – A. ŠONJE, Ulomci antičkih natpisa i razni drugi nalazi koji su nađeni poslije drugog svjetskog rata na području Poreštine u Istri, *AV*, 1977.
- ŠPREM 2019 – K. ŠPREM Rimski kamenolomi i prijevoz kamena u antičkoj Istri, *Histria* 9, 2019, 13.-36.
- TASSAUX 1982 – F. TASSAUX, *Laecanii*, recherche sur une famille senatoriale, *MEFRA* 94, 1982, 227.-269.
- TASSAUX 1984 – F. TASSAUX, L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie sous le Haut-Empire romain, u: Problemi storici ed archeologici dell'Italia nordorientale e delle regioni limitrofe dalla preistoria al medioevo, *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste* 13, 2, 193.-229.
- TASSAUX 1986 – F. TASSAUX, La population et la société de Parentium, *AAAd* 28, 1986, 157.-182.
- TASSAUX 1990 – F. TASSAUX, Assises économiques des aristocraties et "bourgeoisies" des cités istriennes sous le Haut-Empire Romain, u: *La citta'*, 1990, 69.-128.
- THOMAS 1964 – E. B. THOMAS, *Römische villen in Pannonien*, I i II, Budapest.

- TERŽAN 1999 – B. TERŽAN, O početku kasteljerske kulture i datacija Monkodonje, *MPDI* 11, 1999, 31, 89.-90.
- TOMORAD 2000 – M. TOMORAD, Priskove vijesti o Maksimijanovoj diplomatskoj misiji 448. (449.) na Atilin dvor, *RZHP* 32.-33, 1999.-2000., 19.-30.
- TONINI 1966 – L.F. TONINI, Quattro bronzetti da Nesazio, *AMSI* n.s.XIX, 15 – 24.
- TORRENATO 2001 – N. TORRENATO, The Auditorium site in Rome and the origins of the Villa, *JAR* 14, Ann Arbor, 5.-32
- UJČIĆ 1995 – Ž. UJČIĆ, Prilog poznavanju kasnoantičkog groblja Pule i Medulina, *HA* 24-25/1993-94, 1995, 74.-107.
- VERNHET 1981 – A. VERNHET, Un four de la Graufesenque (Aveyron): la cuisson des vases sigillés, *Gallia*, 1981, 25.-43.
- VIKIĆ BELANČIĆ 1971 – B. VIKIĆ-BELANČIĆ, Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *VAMZ* ser. 3/5, 1971., 97.-181
- VILOGORAC BRČIĆ 2012 – I. VILOGORAC BRČIĆ, *Sljedbenici Velike Majke na tlu Hrvatske u rimsko doba*, Neobjavljena doktorska disertacija, Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2012.
- VITRUVIJE 1978 – *Dell'architettura*, libro 2, cap. 1, Pisa.
- WEISSHÄUPL 1901 – R. WEISSHÄUPL. Zur Topographie des alten Pola, *JÖAI* 4, 1901, 169.-208.
- WHIRR 1979 – A. Mc WHIRR, *Roman Brick and Tile, Studies in Manufacture, Distribution and Use on the Western Empire*, BAR, Int. Ser. 68, Oxford 1979.
- WHITE 1975 – K. D. WHITE, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge.
- WILKES 1979 – J. WILKES, *Importation and Manufacture of Stamped Bricks and Tiles on the Roman Province of Dalmatia*, BAR, Int. Ser., 68, Oxford.
- ZACCARIA 1987 – C. ZACCARIA, Il significato del bollo sui laterizi di epoca romana, u: *Fornaci e fornaciai in Friuli*, Udine 1987, 51.-61.
- ZACCARIA 1989 – C. ZACCARIA, Per una prosopografia dei presonnagi menzionati sui bolli delle anfore romane dell'Italia nordorientale, u: *Amphores romaines et historie économique: dix ans de recherche*, Collection se l'École Française de Rome, Rome 1989, 469.-488.

- ZACCARIA, ŽUPANČIĆ 1993 – C. ZACCARIA, M. ŽUPANČIĆ, I bolli laterizi del territorio di Tergeste, u: *I laterazi di eta' romana nell'area nordadriatica*, Roma 1993, 135.-178.
- ZACCARIA 1994 – C. ZACCARIA, Il territorio dei municipi e delle colonie dell'Italia nell'età alto imperiale alla luce della più recente documentazione epigrafica. In: *L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international de Rome (25-28 mars 1992)* Rome: École Française de Rome, 1994. 309.-327
- ZACCARIA – MAINARDIS 1994 – C. ZACCARIA, F. MAINARDIS, Notiziario epigrafico, *AN* 65, 262.-328.
- ZANINOVIĆ 1991 – M. ZANINOVIĆ, Marginalije o pučanstvu antičke Istre, *OA* 15, 1991, 71.-88.
- ZANINOVIĆ 1994 – M. ZANINOVIĆ, Značajke rimskih vojničkih natpisa u Istri, *OA* 18, 147.-153.
- ZANINOVIĆ 1997 – M. ZANINOVIĆ, Liberov natpis iz Vrsara (L'iscrizione di Liber a Vrsar/ Orsera), *IHAD* 18, 137.-141.
- ZANINOVIĆ 2005 – M. ZANINOVIĆ, Zemljopisno-povijesni položaj luke *Parentia* i Nezakcija. *HA* 36, 2005., 115.-136.
- ZEVI 1967 – F. ZEVI, Anfore istriane ad Ostia, *AMSI* n.s. 15, 1967.
- ZGRABLIĆ, BULIĆ 2017 – M. ZGRABLIĆ, D. BULIĆ, Povijesno-topografski aspekti kristijanizacije agera kolonije Pole u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku (4. – 6. stoljeće), *RZHP* 49, 2017. str. 35.-77.
- ZGRABLIĆ 2018 – M. ZGRABLIĆ, Hagiografska tradicija Istre i materijalna svjedočanstva štovanja mučenika u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku, *Croatia Christiana Periodica* 81, str. 1.-24.
- ZLATUNIĆ 2002 – R. ZLATUNIĆ, Arheološka interpretacija i rekonstrukcija života u neolitičkom razdoblju Istre. *HA* 2002.
- ŽUPANČIĆ, PETRU 1987, – M. ŽUPANČIĆ, S. PETRU, Merkur iz Tinjana, *IHAD* 11/2, 1987.119 – 126.
- ŽUŽIĆ 2002 – I. ŽUŽIĆ, Maslinarstvo i valorizacija maslinovog ulja u Istri tijekom povijesti. *Pomologia Croatica*, 8/1-4, 2002., 135.-145.

X. Tablice, karte i ilustracije

X.1. Tablice

Tablica 1. Autohtona histarska božanstva

Tablica 2. Nalazi grčko-rimske religije u Istri

Tablica 3. Grčko-orijentalno-rimski kultovi

Tablica 4. Ranokršćanski mučenici Istre i njihove potvrde

Tablica 5. Lokaliteti u Medulinskom zaljevu

X.2. Karte

Karta 1. Prostor Medulinskog zaljeva (Izvor:

<https://fme.discomap.eea.europa.eu/fmedatastreaming/ArcGisOnline/getStaticImage.fmw?webmap=0b2680c2bc544431a9a97119aa63d707&width=480&height=400&SiteCode=HR3000173>, pristupljeno 5. 11. 2023.)

Karta 2. Gradinska naselja Medulinskog zaljeva (Izradio F. Kovačić)

Karta 3. Histarska plemena (Izradio F. Kovačić)

Karta 4. Histrija početkom rimske vladavine (Izradio F. Kovačić)

Karta 5. Histrija: carski posjedi i posjedi augustovih suradnika i senatora krajem 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st. posl. Kr. (Izradio F. Kovačić)

Karta 6. Rimska cestovna mreža u *X. regio Venetia et Histria* (prema IVETIĆ 2009.) (Izradio F. Kovačić)

Karta 7. Rimska nalazišta u Medulinskom zaljevu (Izradio F. Kovačić)

Karta 8. Položaj antičkih kamenoloma u Istri (izradila: K. Šprem) (ŠPREM 2019)

Karta 9. Rimska centurijacija Istre, danas vidljivi tragovi (izradio D. Bulić)

X. 3. Ilustracije

Slika 1. Pogled na Medulinski zaljev Izvor:

https://www.istrapedia.hr/media/uploads/images/article_images/photo_1518725608_1_674.jpg, pristupljeno 5. 11. 2023.)

Slika 2. Vižula, smještaj lokaliteta (DONEUS, MIHOLJEK, DŽIN 2020.)

Slika 3. Vižula, raspored arheoloških zona: kopno 1 – 6, podmorje A – H. Izradila: N. Doneus, © Orthophotograph acquired during the ALS flight mission 2018. (DONEUS, MIHOLJEK, DŽIN 2020.)

Slika 4. Zona A, stanje istraženosti 2014. g. (Izradila: N. Doneus)

Slika 5. Zona B, stanje istraženosti 2014. g. (Izradila: N. Doneus)

Slika 6. Zona C i D, stanje istraženosti 2014. g. (Izradila: N. Doneus)

Slika 7. Zona E i F, stanje istraženosti 2014. g. (Izradila: N. Doneus)

Slika 8. Zona G, stanje istraženosti 2014. g. (Izradila: N. Doneus)

Slika 9. Vižula, antički ostatci zabilježeni arheološkim istraživanjima te daljinskim istraživanjima 2018. g. (Izradila: N. Doneus)

Slika 10. Burle, smještaj nekropole Burle. Izradila: N. Doneus, © Orthophotograph acquired during the ALS flight mission 2018. (DONEUS, MIHOLJEK, DŽIN 2020.)

Slika 11. Burle, nekropola tlocrt istraživanja 1981. – 2000. (DŽIN 2000)

Slika 12. Mukalba, sondažna istraživanja lokaliteta s naznakama istraženih i interpretiranih sondi (Izvor: InsSitu 2021.)

Slika 13. Pomer sv. Ivan od Izvora, detalj kasnoantičkog mozaika (iz arhive V. Girardi Jurkić)

Slika 14. Pomer sv. Ivan od Izvora, detalj antičkog zida s kasnoantičkom pregradnjom i detalj nepropusne žbuke vodospreme (iz arhive V. Girardi Jurkić)

Slika 15. Pomer - rt Munat, Pomer, geodetska situacija istraživanja peristilne vile 1984. i 2006. godine (izradio BRAC d.o.o., Medulin)

Slika 16. Pomer – rt Munat, idejna rekonstrukcija fresaka iz istraživanja 1984. godine (crtež: G. Čvrljak)

Slika 17. Pomer – rt Munat, istraživanje 2006. g., smještaj mozaika (foto: D. Bulić)

Slika 18. Pomer – rt Munat, detalj mozaika s geometrijskim, vegetabilnim i zoomorfnim motivima (foto: K. Džin)

Slika 19. Pomer – rt Munat, situacijski plan arhitekture s mulom i presjeci mula (I. Koncani Uhač, grafički oblikovao: M. Matošević) (KONCANI UHAČ 2018.)

Slika 20. Pomer – rt Munat, nalaz dvije eksedre u 2022. g. (foto: I. Karasi) (DŽIN 2022)

Slika 21. Stupice / Runke, položaj lučke strukture u uvali Stupice (KONCANI UHAČ 2018)

Slika 22. Brončana skulptura Minerve, vjerojatno iz uvale Runke (foto: D. Marušić iz arhive V. Girardi Jurkić)

Slika 23. Močila, ostatci rimske vile (foto: K. Džin)

Slika 24. Močila, ostatci vodospreme (foto: K. Džin)

Slika 25. Školjić, skica uklesanih udubina u stijeni, stanje 1990. (MATIJAŠIĆ 1998).

Slika 26. Otok Ceja, pogled iz zraka (foto: E. Morović, arhiva V. Girardi Jurkić)

Slika 27. Finera, nalaz dijelova tijeska (foto: D. Bulić) (BULIĆ 2020.)

Slika 28. Finera, podložak grede tijeska (foto: D. Bulić) (BULIĆ 2020.)

Slika 29. Finera, pogled iz zraka (foto: E. Morović, arhiva V. Girardi Jurkić)

Slika 30. Levan, pogled iz zraka (Izvor: <http://m.medulinriviera.info/hr/guide-medulin/beaches/islands/> pristupljeno: 5. 11. 2023.)

Slika 31. Bodulaš, trag poligonalne građevine (možda apsida) ispod recentno sazidanog zida (foto D. Bulić)

Slika 32. Bodulaš pogled iz zraka (foto: E. Morović, arhiva V. Girardi Jurkić)

Slika 33. Pineta, smještaj poluotoka u odnosu na Vižulu (gore) i uvalu Bijeca (desno) (foto: E. Morović, iz arhive V. Girardi Jurkić)

Slika 34. Bijeca, situacijski plan potopljenoga rimskog kompleksa u uvali (izradila Ida Koncani Uhač)

Slika 35. Pošesi, rimski zid (foto: D. Bulić)

Slika 36. Kažela, pogled iz zraka na plodno područje s neistraženim antičkim gospodarsko stambenim prostorom (foto: E. Morović, arhiva V. Girardi Jurkić)

XI. Životopis

Kristina Džin rođena je u Puli 3. srpnja 1966. g. gdje je pohađala osnovnu i srednju školu. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1995. g. uz obranu diplomskog rada iz arheologije na temu „Urbanizacija antičke Pole od Republike do razvijenog Carstva”, a magistrirala je na istom fakultetu 2004. g. magistrarskim radom „Rimsko opekarsko keramičarska središta u Istri”.

Aktivno govori i piše talijanski i engleski, a služi se francuskim i njemačkim jezikom. Udana je i majka dvoje djece.

U Arheološkom muzeju Istre u Puli zaposlila se 1989. g. kao viši muzejski tehničar, a od 1996. g. radi kao kustos vježbenik u Antičkom odjelu. Položivši stručni ispit samostalno vodi poslove na terenu i u zbirci, a 2004. g. stiče zvanje višeg kustosa; od 2006. do 2008. ravnatelj je iste ustanove. Voditelj / stručni savjetnik je arheoloških istraživanja, vizualizacije i prezentacije Arheološkog parka Vižula pri Institutu „Ivo Pilar“, Zagreb kao partner EU projekta Općini Medulin od 2017. do 2019. g.

Od 2007. g. naslovni je asistent, predavač i viši predavač na više sveučilišta u Hrvatskoj. Kao istraživač vodila je 17 sustavnih i zaštitnih iskapanja i istraživanja u urbanim središtima i u ageru; istraživanja je publicirala u zemlji inozemstvu te osmislila i realizirala izložbe o istraženoj problematici i građi.

Objavila je 146 znanstvena i stručna članaka i 69 prikaza, recenzija i izvješća. Bila je autor 7 samostalnih studijskih izložbi i suautor-suradnik na 32 realizirana izložbena projekta u zemlji i inozemstvu. Godine 1994. realizirala je stalni studijski izložbeni arheološki postav u zgradi općine Medulin. Sudjelovala je na brojnim međunarodnim ili domaćim znanstvenim skupovima/predavanjima s priopćenjima na hrvatskom i stranom jeziku. (<https://www.croris.hr/crosbi/searchByContext/2/22809>)

Godine 1997. sa stručnjacima ICOMOS-a sudjeluje u radu Ekspertne skupine za amfiteatar u Puli prilikom procjene statusa spomenika za upis na listu svjetske baštine UNESCO-a.